

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО-
ЗНАВ-
СТВО

8

1980

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський ордена Леніна державний
університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський
міжвідомчий науковий збірник

Заснований у 1973 р.

ВИПУСК 8

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»
1980

Укр. языкознание. Вып. 8 : Респ. междувед. науч. сборник / Киев. ун-т.— Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1980.— 136 с.— ISSN № 0320—3077.— 70103. 4602010000.

Рассматриваются исследования ученых языковедческих кафедр вузов Украины, посвященные общим вопросам лингвистической науки, а также отдельных ее разделов — грамматики, словообразования, стилистики, диалектологии, истории и культуры украинского языка, этимологии. Освещаются также вопросы использования технических средств в учебном процессе.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов-филологов.

Укр. мовознавство. Вип. 8 : Респ. міжвід. наук. збірник / Київ. ун-т.— Київ : Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті, 1980.— 136 с.— ISSN № 0320—3077.— 70103. 4602010000.

Розглядаються дослідження вчених мовознавчих кафедр вузів України, присвячені загальним питанням мовознавчої науки, а також окремих її розділів — граматики, словотвору, стилістики, діалектології, історії та культури української мови, етимології. Йдеться також про використання технічних засобів у навчальному процесі.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів-філологів.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відп. ред.), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, доц. О. І. Білодід (заст. відп. ред.), проф. Й. О. Дзензелівський, проф. П. С. Дулик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відп. секр.), проф. І. І. Ковалик, проф. В. В. Коптілов, проф. Ф. П. Медведєв, проф. В. М. Русанівський, проф. Н. І. Тоцька.

Адреса редакційної колегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, держуніверситет, кафедра української мови, тел. 21-03-15.

Редакція літератури з філології та журналістики
Зав. редакцією М. Л. Скірта

І. К. КУЧЕРЕНКО, проф.,
Київський університет

ГРАМАТИКА ЖИВОГО СЛОВА

Усе життя людини нерозривно зв'язане з мовою. Про силу слова, про його роль у життєдіяльності людини, в житті колективу, суспільства сказано багато, немало написано в наукових працях, у художніх творах, на сторінках періодичної преси. Непомітна й звична, як повітря, яким дишемо, вона являє собою одну з найістотніших ознак самого ества людини, суть її практичного розуму. Здатна відтворити в нашій свідомості предмет чи подію, зблизити віддалене, розчленувати цілісність, щоб проникнути у внутрішню структуру явищ, чого не може зробити жоден інструмент, відволікти від предмета його невідривну в житті ознаку для спеціального розгляду, — мова є найважливішим знаряддям мислення, найдосконалішим і найуніверсальнішим інструментом пізнання.

Без мови не проходить, здається, жодна хвилина людського життя: ми завжди або розмовляємо з кимсь — ділимося сформованими думками, читаємо чи пишемо щось — сприймаємо думки чийсь чи посилаємо можливому співбесідникові, або просто обдуємо щось — мовою оформляємо плани своєї діяльності, безпосередньої чи перспективної. І саме людське мислення, і реальність його результатів можливе тільки в мовній формі. Тому мова — інструмент мислення — є тим самим і основним чинником планування діяльності людини. Обдумане ученим чи спортсменом, космонавтом чи хліборобом знаходить матеріальну реалізацію.

В. І. Ленін підкреслював: «Слово теж є діло» [2, т. 11, 54]. Цим визначенням розкривається один із основоположних принципів ленінського стилю життя і діяльності. У радянських людей слово не розходить з ділом: накреслені плани оживають творчими звершеннями, сценоване здійснюється.

Утвердження моральної норми, в якій реалізується активна життєва ініціатива трудящих нашої країни, — вияв віддачі ідейно-виховної роботи, основні напрямки якої, а також шляхи підвищення її ефективності і якості визначено в постанові Центрального Комітету КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Постанова відзначила широкі можливості в справі виховання комуністичної свідомості в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, намітила шляхи дальшого піднесення ефективності і якості ідейно-виховної роботи з урахуванням сучасного

високого культурно-освітнього рівня радянських людей. Серед факторів піднесення ефективності та якості політико-виховної роботи постановва виділяє і мову — слово палке і закличне, здатне повести на трудові звершення, цілеспрямовано консолідуючи зусилля людей. У постанові визначені завдання кожному спеціалістові — організатору трудового колективу — доносити до свідомості людей зміст і значення (економічне, політичне, міжнародне) намічених планів, добиватися того, щоб прагнення виконати їх стало потребою кожного. Постанова спеціально звертає увагу працівників засобів масової інформації — преси, телебачення, радіо, — які, виконуючи поставлені перед ними завдання, повинні «підвищувати інформаційну насиченість матеріалів, які публікуються в газетах і журналах, телевізійних і радіопередачах. Різноманітні жанри, особливо увагу приділяти стилю, мові, долати багатослівність і казенщину, дбати про оперативність, переконливість і дохідливість виступів» [3, 10]. Слово тут виступає основним інструментом, і ним треба уміти користуватись. А для цього необхідно знати його закони, знати його можливості. Тоді воно справді буде великою силою.

Уміло користуватися словом — говорити добре, говорити з людьми і перед людьми — ясно, дохідливо, красиво і захоплююче, говорити правильно потрібно кожному, особливо організаторові колективу, адже від цього залежить і творчий настрій у колективі, і його згуртування, і правильне розуміння своїх завдань, узятих зобов'язань, а тому й успішність їх виконання. І саме цим проявляє себе одна з істотних характеристичних рис уміння працювати з людьми — одна з визначальних ознак радянського спеціаліста, чітко виділена в промові на Всесоюзному зльоті студентів Л. І. Брежневим [4, 407]. Звичайно, уміння працювати з людьми передбачає добру психолого-педагогічну підготовку, але не тільки: багато важить також уміння говорити з людьми, чи то виступаючи з лекцією перед колективом, чи в бесіді з невеликою групою людей, чи просто в товариській розмові з окремою людиною; скрізь потрібно «знаходити шлях до її розуму й серця» [3, 11]. Особливо необхідним це уміння є для тих працівників, які за своїм фахом виступають перед аудиторією. І можна з упевненістю сказати: найголовнішим засобом тут є мова, добре людське слово. Непомітне слово здатне впливати на людину не менше, ніж назване ним, — картина чи явище дійсності. «Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється, ожива, як їх почує!..» — писав Т. Г. Шевченко.

Організатор робочого колективу повинен уміти чітко поставити завдання, вичерпно і точно розкривши суть розв'язуваної проблеми, дохідливо і переконливо показати шляхи його виконання. При цьому він має знати, що «лише в найпростіших ситуаціях, поведінка в яких повністю автоматична, можна обійтися без словесного формулювання завдання. Усяке складне рішення, яке неодмінно передуює дії, повинне бути виражене словами. Очевидно, саме слово «рішення» походить від «речення» [12, 12]. Слово справедливо на-

зивають своєрідним засобом виробництва, яким треба доцільно користуватись. Набагато кращі матиме наслідки той колектив, керівник якого не тільки знає свою справу, а й уміє користуватись словом — навіть про звичайні речі говорить яскраво і точно, його слова звучать сильно, заклично.

Мовне спілкування з людьми — серйозна справа, велике мистецтво, воно досягається наполегливим навчанням. М. В. Ломоносов писав: «Найтонші філософські уявлення і міркування, різноманітні природні властивості і зміни, які бувають у цій видимій будові світу і в людських стосунках, мають у нас пристойні і річ виражаючі засоби. І якщо чого точно зобразити не можемо, то не мові нашій, а недостатньому в ній мистецтву приписувати маємо» [11, 392].

Звичайно, шкільні знання з мови не здатні задовольнити сучасні зрослі практичні потреби, і тут треба багато подумати, як забезпечити якомога кращу обізнаність з мовними явищами. Це — природно: «Оволодіння членороздільною мовою у віці «від двох до п'яти» — безсумнівно творчий процес... Доречно сказати, саме та обставина, що кожній нормальній людині доступне оволодіння мовою, дає підстави стверджувати: кожній людині притаманні творчі здібності. Неправильно, нібито найвидатніше досягнення людства — наука. Набагато справедливіший погляд, згідно з яким мова є найвище творіння людського розуму. Той, у кого вистачає здібностей оволодіти членороздільною мовою, й поготів зуміє осилити шкільну й університетську програми і внести творчу лепту в діло, яким займається» [12, 124].

Дехто навіть з учителів-словесників і мовознавців вважає, що в школі зараз «вивчають граматику, а не вивчають мову», що вся увага приділяється «всевадній граматиці» («відмінювання — дієвідмінювання», як іронічно називають таке навчання), а поза увагою залишають «всю останню мову», розуміючи, напевне, під цим багатий словниковий склад і її фразеологічні засоби. В опануванні ними, гадають, повинне полягати навчання мови — навчання учнів говорити і мислити.

Навряд чи став би хто заперечувати проти вивчення багатства словника, правильності, майстерності використання слів, глибоких змістом і виразних зображальністю фразеологічних засобів. Однак не можна не бачити й того очевидного, що з якихось причин слова в мові не існують ізольовано, тим більше не можна ігнорувати цей закономірний факт. Вік далеко не випадковий і глибоко значимий.

Недооцінка граматики є наслідком простого незнання її або розуміння з поверховим, далеко не точним змістом. Причини цього відомі.

Ще в далекі віки постала проста з нашого сучасного погляду, але важлива й зараз людська потреба уміти читати і писати. У забезпеченні її вбачалася половина змісту освіти людини (мабуть, другою половиною вважалося уміння рахувати). І в вік науково-технічної революції ця потреба не тільки не зникає, а навіть не зни-

жується ціна її. Як і в далекі часи, так і зараз, школа зобов'язана суспільством виконувати своє загальноосвітнє завдання — учить дітей читати і писати, або, як кажуть, учить «грамоти».

Але причому тут граматики?

Щоб відповісти на це питання і з'ясувати, чи причетна граматики до виконання указанного суспільного завдання, нагадаємо один експеримент із практики навчання дітей читати: «Одна група вчилася, як звичайно, — за алфавітом; спочатку «а», потім «у», потім «ау», «уа» і т. д. Другу ж групу дітей спробували вчити інакше: читати не буквами, а відразу цілі слова. Не «а» + «у» = «ау», а відразу ж «ау»; не «м-а-м-а», а відразу «мама». Спочатку навчання пішло успішно, а потім... Діти запам'ятали близько сорока слів, а далі — ні в яку! Марно намагались досвідчені педагоги навчити їх читати ще десяток-другий нових слів; якщо це щастило зробити, то діти забували... приблизно стільки ж слів, скільки вони знали раніше!» [10, 28].

Цей експеримент — яскравий і переконливий доказ того, що навчити читати написано (а потім — записати почуте) можна лише при умові знання будови одиниць мови — слів, речень. Усвідомлення того, що слова складаються з елементарних одиниць (частинок) і найпростішого їх синтезу — утворення складів служить тим трампліном, з якого приходять дитина до осмислення морфемної будови слова. Пізніше це дає інші сходи: дитина навчається будувати слова з наявних слівотворчих засобів — будувати елементи думки. Так засвоюються слова — їх форми і закономірні зміни, що відбуваються в них, які забезпечують взаємозв'язок слів між собою як функціональних елементів речень — виразників думки. Водночас засвоюються правила правопису різного типу слів у різних випадках його практичного використання. Не можна навчити передавати одиниці мови на письмі, не навчивши бачити їхню будову — спосіб закономірного зв'язку між частинами, що складають ціле, — як не можна навчити будувати будинки, мости, машини, не давши належних відомостей, з чого і як вони зроблені, тобто відомостей про їх будову.

Ось чому граматики, яка вивчає будову мови, її одиниць (разом з фонетикою, не менш «скучною», з її чергуваннями та винятками) не може не бути «всевладною», коли йдеться про навчання читання та письму. Навіть тільки цим вона утвердила свою суспільну значимість, невід'ємність у змісті поняття «освіта» людини.

Навчання правилам передачі слів на письмі (орфографії) йде в тісному поєднанні з поступовим вивченням будови слів і закономірних у них змін, отже, з використанням граматичної термінології, тому в тих, хто вивчає читально-правописні правила, створюється враження, що вивчається граматики. А якщо взяти до уваги те, що основним засобом перевірки знань з мови в школі є диктант (або наявність чи відсутність помилок у письмовій роботі учня), то стане ясно, чому поняття «граматики» змістом своїм зближується з спорідненими — «грамота», «грамотність», а то й ототожнюється з

ними *. Таке ототожнення зустрічається навіть серед учителів-словесників, які називають помилки «морфологічними», коли йдеться про порушення правил передачі слів на письмі у різних випадках, тобто про помилки орфографічні, і «синтаксичними», коли порушуються правила використання розділових знаків, тобто помилки пунктуаційні.

Опанувати правила правопису з численними винятками з них — нелегка справа, багато їх доводиться просто запам'ятовувати (отже, треба враховувати і забування). Це потребує немалих зусиль і затрат часу, що може пояснити зрозуміле в таких випадках емоційне ставлення учня, але ніскільки не може применшити її суспільне значення, а тому й поставити під сумнів необхідність вивчення.

Отже, граMATика тісно зв'язана з правописом, але зміст її до нього не зводиться. Цим ще не розкривається повністю ні власний зміст її, ні справжнє суспільне значення, якого вона набула як сучасна наука.

Перед тим, як говорити про граMATику в сучасному значенні слова, потрібно врахувати, що й поняття граMATа (граMATний, граMATність) означають не тільки уміння читати та писати. Ось, наприклад, з яким значенням уживається таке поняття в контексті: *...Публіка бачила на сцені артистів з обдаруванням і навіть з великим талантом, які вийшли з школи... Це правда, але чи багато їх було? Чи виформовані здібності і розвинені обдарування ученьям?.. Одне слово, чи граMATні вони були?* (С. Т. Аксаков). Як видно, поняття граMATний означає тут «такий, що має необхідні знання». З таким значенням фіксується воно і в сучасних словниках.

Ці поняття, зрозумілі своїм змістом, в умовах сучасних — у час науково-технічної революції наповнюються новим глибоким змістом. В основі граMATності лежать знання, нагромаджені людством. Таке поняття зараз багатозначне, широке. Наведемо кілька прикладів їх використання в контексті: 1. *Істотною умовою підвищення кваліфікації сучасного вчителя, а значить і підвищення ефективності праці є ріст його психологічної граMATності, поглиблення знань із загальної і педагогічної психології.* 2. *Там, де йдеться про здоров'я дітей, медична граMATність повинна поєднуватися з педагогічною.* 3. *Урахування особливостей споживання, науково граMATна організація його розвитку є своєрідним «зворотним зв'язком» для виробництва.* 4. *Це справжнє економічно граMATне господарювання.* 5. *Ми довели книжку, як кажуть, до граMATного знаменника.* 6. *Усе робив на уроці як належить: і пояснював правильно, і «закріплював» методично граMATно.* 7. *Допомога лекторам у процесі практики, на мій погляд, кращий вид навчання. Однак дуже важливо, щоб вона була виявлена граMATно, тактовно.* 8. *Діти, учасники*

---

* Цікаво звернути увагу на однокореневі терміни, що позначають ці поняття. Сама назва «граMATика» бере свій початок від грецьких слів *grammatike technē*, що означає «писемне мистецтво»; грецьке слово *gramma* означає «риска», «літера», «написання».

самодіяльності, дуже хороші. Грають досить пристойно, співають цілком грамотно.

Тепер той, буквальный смисл виступає однією лише частинкою широкого змісту поняття: 1. *На всі питання відповіді були грамотні.* 2. *Він уже пише грамотно.*

До наведених ілюстрацій можна було б додати тепер і такі: *Треба бути грамотнішими і в граматиці. Щоб наші міркування про граматику були грамотними. Щоб вивчення граматики не було неграмотним.*

Використання поняття «граматика» може немало пролити світла на шлях осмислення його змісту. Це поняття стало вже теж багатозначним, що видно з такого типу випадків його вживання, які нерідко можна зустріти: 1. *Тепер він добре зрозумів граматику фізики.* 2. *ГраMATИКА бою уявлялась до найменших деталей.* 3. *Учителі навчали нас граматики життя і под.* Неважко виділити те спільне, що має це полісемічне слово у таких випадках і багатьох подібних: таким спільним є його значення, «закономірна (з різноманітними особливостями) організація, будова якогось складного об'єкта». Власне тут вирізняється той найглибший зміст, що відображає ество практично пізнаного і використаного у практиці навчання читання-письму уміння, названого грамотою.

Цей смисл дає змогу правильно зрозуміти і основу термінологічного значення поняття «граматика», яке, на жаль, не знайшло ще чіткого визначення в нашій літературі. Підручники як для середньої, так і для вищої школи обходять це питання, а в словниках термінологічних вносяться визначення, які науково достатньо не опрацьовані. Визначення — «ГраMATИКА — розділ мовознавства, що вивчає форми словозміни, формули словосполучення і типи речень абстраговано від конкретного матеріального (лексичного, речового) значення слів, словосполучень і речень» [6, 112] побудоване на поняттях (словозміна, словосполучення, речення), які самі потребують теоретично обгрунтованого визначення (якого, до речі, і вони не мають ще).

Наше питання ускладнюється тим, що поняття «граматика» навіть у його термінологічному значенні — неоднозначне, хоч ця умова в науці є принциповою; «отже, що ж означає термін «граматика» в сучасному мовознавстві?»

По-перше, він означає існуючі в самій мові способи і засоби однакового протиставлення одних слів іншим, однакового змінювання різних слів і однакової побудови різних речень (тобто правила зміни слів і побудови речень). ГраMATИКА в цьому значенні — те ж саме, що нерідко позначається термінами «граматична будова» або «граматика мови».

По-друге, граMATИКОЮ називається наука, що вивчає граMATИЧНУ будову, існуючі в ній способи і засоби, завдяки яким сама мова стандартизує протиставлення слів, їх зміни і побудову речень у процесі мовотворення» [9, 135—136].

Двозначність терміна в науці — небажане явище не тільки тому,

що омонімія приводить до непорозуміння в міркуваннях (можлива мимовільна підміна понять у викладі), а й тому, що робить неможливим саме визначення змісту понять: будова мови («граматика») може бути названа граматичною тоді, коли встановлений зміст поняття «граматика», а науку про будову мови (знову ж «граматику») довелося б пояснювати так: грамати́ка — наука про граматику. Термінологічна плутанина неодмінно має бути усунута, оскільки вона перешкоджає правильному розумінню науки, з чим пов'язуються небажані наслідки. Щоб зменшити якоюсь мірою вказані труднощі, віддаючи при цьому данину традиції, ми користуватимемось складним терміном «будова мови», розуміючи під ним систему діючих у мові законів зміни слів і їх сполучення при утворенні типових для мови словесних побудов — виразників думки, і терміном «граматика» на позначення науки про неї*.

Той факт, що об'єктом граматики є мова, а предметом (що визначає її як науку) — її будова, ясно показує, що суть предмета, а тим самим і специфіка граматики як науки природно впливає з розуміння мови.

Ленінське визначення мови як засобу спілкування між людьми, тобто обміну думками між ними, виявляє живу реальність глибоко характеризуючої її риси: «Мова є безпосередня дійсність думки» [1, 427]. Розкриваючи суть визначальної ознаки людини — її свідомості, К. Маркс і Ф. Енгельс указували: «На «духові» з самого початку лежить прокляття — бути «обтяженим» матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків — словом, у вигляді мови. Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми» [1, 27—28]. Тут розкриваються найважливіші особливості природи мови: насамперед, вона є матеріальним вираженням свідомості. Матеріалізована в ній свідомість стає об'єктивною як для інших людей, так і для усвідомлюючого індивіда. Треба мати на увазі, що свідомість охоплює всі види психічної діяльності людини — інтелектуальні, емоційні, вольові, отже, в мові знаходить вираження весь психічний зміст людської особистості. Визначальною частиною свідомості, її ядром є пізнавальна діяльність людини, конкретніше кажучи, — мислення, завдяки якому всі психічні процеси і стани людини стають фактами свідомості. Як і свідомість взагалі, мислення матеріалізується в мові; єдність мови і мислення спеціально підкреслюється у наведених визначеннях мови.

* Звичайно, встановлення і використання термінів повинне бути обгрунтоване в основі, а не виправдане тим, що «ми умовимось»; останнє можливе тільки як тимчасове. Уже досить переконливо розкрито зміст поняття «граматична будова», а наука про неї повинна бути названа терміном *граматикологія*. До речі, нагадаємо, що донедавна небажану омонімію ми мали при використанні терміна «лексика» в значенні сукупності слів мови (лексичного складу) і розділу мовознавства, що його вивчає. Плутанина зникла з прийняттям для другого значення терміна *лексикологія*.

Отже, мова є формою існування свідомості взагалі, і тим самим — людського мислення, його знаряддям, найважливішим засобом пізнавальної діяльності людини.

Як матеріальне явище, що виражає «духовні сутності» суспільної і індивідуальної свідомості, мова являє собою цілісність, яка складається з взаємозв'язаних частин, у яких виявляється найглибше єство її природи. Через вивчення складників, у яких вона себе виявляє, їхньої будови і функцій, взаємовідношень між ними в цілісності, якою є мова, пізнається і сама вона.

Звідси стає очевидним, що граматики, як наука про будову мови — матеріальної дійсності думки — є наукою про матеріально сприйману будову думки, тобто наукою про організацію реалізованої засобами даної мови розумової діяльності людини. І те поширене визначення граматики як науки про правила (закони) зміни слів і сполучення їх у речення не слід розуміти спрощено і тлумачити прямолінійно.

Матеріальні складники слова, точніше — слів, що виступають у різних своїх видозмінах (зміни слів), здійснюючи поєднання у цілісності — виразники думки (сполучення в речення), — це матеріально дані явища, через які наука тільки й має змогу «проникнути в ту саму смислову структуру, яка складає душу всякої мови» [8]. Слід усвідомлювати, що змінювання слів і сполучення їх у речення не є довільною механічною грою формами: це закономірне видозмінювання форм слова для здійснення його зв'язку з іншими словами при створенні цілісної мовної одиниці, що виражає думку з метою спілкування, — створення речення.

Справа в тому, що, хоч наша мова і словесна (очевидність цього створює враження, що ми мислимо і спілкуємось словами), ми мислимо — формуємо і формулюємо думки, виголошуємо їх у кожному випадку мовного спілкування не словами, а складнішими за слово, складеними з взаємозв'язаних слів мовними побудовами, — реченнями.

Свідчити про це можуть очевидні факти. Перший. У словнику мови можна знайти майже всі слова, але не знайдемо в ньому жодної думки. У першій же ліпшій простенькій книжечці, в якій використано невеличку кількість слів, висловлено думок дуже багато, навіть може бути — більше, ніж використаних слів. Цей показовий факт відзначив ще О. С. Пушкін, який писав у цьому плані: «Розум невиснажний у створенні понять, як мова невиснажна в з'єднуванні слів. Усі слова містяться в лексиконі, але книги, які щохвилини з'являються, не суть повторення лексикону. Думка окремо ніколи нічого нового не становить, думки ж можуть бути різноманітні до безконечності» [13, 100]. Другий. Коли ми матимемо навіть спеціально зібрану якусь групу слів (*Комуна, зорі, щастя, далина, вставати, близький, в*), то не сприймемо думки поета, яку вони виражають у реченні: *Щастя близька далина в зорях Комуни встает* (В. Союзора). Третій. Справжній зміст думки не можна збагнути навіть з невеликої групки слів, семантично співвідносних,

напр.: *пiсня, дiвчина, хвалити*, доки вони не будуть поставленi в речення: *Пiсня хвалить дiвчину*. Останнiй приклад яскраво показує ще й те, що значимими в змiстi думки є не лише слова (тобто вiн складається не з одних лише значень слiв), а й граматична органiзацiя їх: однi i тi ж слова можуть виразити й iншi думки, напр.: *дiвчина хвалить пiсню; пiсне, хвали дiвчину; похвалить дiвчина пiсню* та iн. Слiв трое, а думок — багато.

Однi слова лише можуть дати iнформацiю, про що говориться з їх допомогою, але з одних лише слiв не можна знати, що ж сказано.

Як видно, суспiльна значимiсть граматики, що виявляється в останнiй ролi її,— далеко серйознiша i важливиша за ту, що осмислюється як основа правописної грамотностi. З опанування граматичних законiв мови починається i здiйснюється шлях вироблення умiння мислити — правильно, творчо. Не випадково М. В. Ломоносов дав таку високу оцiнку граматицi М. Смотрицького, назвавши її «вратами своєї ученостi», глибокого змiсту сповнена його ж обрзна характеристика граматики i мiсця граматики серед iнших наук: «Тула ораторiя, косноязична поезiя, нестатечна фiлософiя, неприємна iсторiя, сумнiвна юриспруденцiя без граматики» [11, 392].

Доречно було б згадати, як серйозно ставився В. Г. Белiнський до постановки навчання граматики i як високо цiнував граматичнi знання. Вiн бачив у граматицi науку, яка розкриває закони формування i висловлення думки засобами мови: «ГраMATика,— писав В. Г. Белiнський,— не дає правил мовi, але видобуває правила з мови. Загальне незнання цих правил, тобто незнання граматики шкодить мовi народу, роблячи її невизначеною й пiдкоряючи свавiллю особистостей: тут усякий молодець говорить i пише на свiй вiрець» [7, 232].

I зараз актуальною є оцiнка суспiльної значимостi граматики, висловлена В. Г. Белiнським такими словами: «ГраMATика є логiка, фiлософiя мови, i хто знає граматику своєї мови, для того, принаймнi можливе знання загальної граматики — цiєї прикладної фiлософiї слова людського. Понад те, люди, якi тiльки за iнстинктом добре говорять або пишуть своєю мовою, з необхiднiстю помиляються проти духу мови, на шкоду своєму успiху на нивi усного чи писемного красного мовлення. I немає жодного сумнiву, що коли до iнстинктивної здатностi добре говорити чи писати приєднується теоретичне знання мови, сила здатностi подвоюється, потроюється. ГраMATика не дає таланту, але дає талантовi бiльшу силу» [7, 232].

Помиляються тi, хто, справедливо вбачаючи в роботi школи першорядним навчити своїх вихованцiв добре мислити i говорити, гадає, що цього можна добитись, коли граматицi буде менше придiляться уваги. Якраз навпаки. Неодноразово висловлював В. Г. Белiнський важливу для практики навчання думку: «Щоб не казали, але граMATика саме вчить не чому iншому, як правильному

вживанню мови, тобто правильно говорити, читати і писати тією чи іншою мовою. Її предмет і мета — правильність, і ні до чого останнього їй нема діла» [7, 231].

Правильне мовлення і мислення — головний складник культури людини, визначальний чинник у її науковій чи виробничій діяльності, це основа здатності розуміти і розв'язувати проблеми, які ставить життя.

Уміння мислити правильно, творчо, активно і самостійно — головне завдання з провідних принципів сучасного навчання — розвиваючого навчання. Таке уміння повинне бути закладене своєчасно в школі, запізнення з цим може бути причиною затримки розумового розвитку (правильно кажуть, що пора закладки розуму не повторюється), оскільки підготовляє умови до вироблення звички механічно запам'ятовувати інформацію, що особливо небажане в час науково-технічної революції.

Не граматики, а, навпаки, нерозуміння справжньої суті її, отже, по суті незнання її — головна перешкода в справі закладки інтелекту. Глибоко розумів це наш великий педагог К. Д. Ушинський і чітко визначив роль граматики в ній. Ми наведемо лише кілька уривків його думок, з цим зв'язаних: «Дитя,— писав К. Д. Ушинський,— засвоїло мову наслідуванням; але мова, як ми сказали, створена не наслідуванням (кого ж людина могла наслідувати?), а самосвідомістю, тобто спостереженням людини над тим, що здійснюється в її душі і що вона виражала спочатку мимовільно, як і тварина, тими чи іншими звуками і тією чи іншою сполукою цих звуків. Пройти цей шлях самосвідомості і складає власне справу філології, або мовоучення. Філологія, так би мовити, розплутує ту мережу звуків, яку створило людство з початкових звукових рефлексів впродовж багатомісячного свого існування і серед незліченної кількості історичних випадковостей; вона старається відкрити ті душевні закони і ті історичні впливи, на основі яких самосвідомістю людства випліталась ця мережа, що покривала земну кулю сотнями мов, тисячами наріч. Зрозуміло, що така наука повинна бути безмежно широка і що вона далеко ще не пройшла всього шляху, що стоїть перед нею. Але все-таки філологія, тобто усвідомлення душевних законів і історичних впливів, за яких створювалась і існує мова, починається вже з найперших років навчання — починається з тієї хвилини, коли дитина усвідомлює зв'язок підмета з присудком або узгодження прикметника з іменником. Таким чином, грамика є початком філології і в той же час початком самоспостережень людини над своїм душевним життям. У цьому відношенні грамичне вивчення має надзвичайну важливість: відриваючи увагу дітей від зовнішньої природи, вона спрямовує її на їхні ж власні душевні стани і душевні процеси. Багато які з наук збагачують тільки свідомість дитяти, даючи йому нові й нові факти; грамика, що викладається логічно, починає розвивати *самосвідомість* людини, тобто саме ту здатність, внаслідок якої людина є людиною між тваринами. Ось чому грамику не без під-

став причислили до числа наук, що олюднюють людину (humani-oga)» [15, 695].

Психологічна наука переконливо показала, що в ранньому віці, дошкільному і молодшому шкільному, формується розумова діяльність, тобто здатність дитини осмислити щось, відволікаючись від речей. Завдяки мові, — «надзвичайній прибавці», як називав її І. П. Павлов, предмети і їх властивості замінюються тепер словами, або «вторинними сигналами», оперування предметами замінюється операціями з словами. Словесна інформація створює основу розумової діяльності, стає керуючою в діяльності людини взагалі; створюється динамічний механізм розуму, людина набуває здатності оволодіти знаннями різної складності і змісту, здатності осмислити свої дії.

Багато хто з учителів гадає, що мислення дитини розвивається з опануванням семантичним і образним багатством слова (різних семантико-стилістичних їх угруповань). В цьому допускається помилка, що полягає в ототожненні знань і розуму, мислення. Знати і розуміти — не одне і те ж. Геніальний Арістотель чи Піфагор знали, справді, менше за сучасного десятикласника. Звичайно, розкриття і опанування смисловим багатством словникового складу мови (як і фактів з інших наук) дасть багато знань про можливість мови, збагатить ерудицію учня, але мало дасть для удосконалення динамічного механізму мислення. І самі засвоєні слова з усіма барвами їх значення у мовному мисленні живими будуть тільки як функціональні складники вищої цілісності — речення. Якраз це забезпечується граматику: «Внутрішня мета вивчення граматики вітчизняної мови, — підкреслював К. Д. Ушинський, — впливає з того її значення, яке ми визнали за граматикую як початком самопостереження людини над власним мисленням і вираженням його в словах» [15, 167].

Треба завжди мати на увазі, що в наш час, який небезпідставно називають часом інформаційного вибуху, коли швидко зростає набуток кожної науки, освічена людина не тільки має багато за-своїти, але й бути творчо активною у будь-якій галузі науки, техніки чи сучасного високорозвиненого виробництва. Це пов'язується не тільки з засвоєнням великої кількості нових понять, а й зі створенням нових. Кожне з них усвідомлюється з суджень, отже, граматично організованих одиниць мислення, кожне з них створюється неодмінно за законами граматики, бо «який би не був широкий словниковий склад мови і як би легко не утворювалися в ньому нові слова, все ж число не тільки можливих, але й реально уживаних у мовленні сполучень слів буде більше, ніж число самих слів» [14, 41]. Не кажучи вже про те, що всяке нове слово (просто чи складне, останніх особливо багато в числі термінів, узяти хоча б для прикладу хімічних) утворюється за граматичними моделями і принципами, усяке словосполучення-термін чи будь-яке інше, що передає пізнані взаємовідношення між предметами і явищами матеріального світу, названими зв'язаними в словосполученнях

словами, є побудовою граматичною. І бажаного успіху можна чекати лише при умові знання граматичних законів мови і свідомого, грамотного їх використання. До того ж, «за допомогою якогось обмеженого числа одиниць — слів, охоплених певними правилами граматичної будови, виявляється можливим виразити незліченну кількість думок, вільно створювати нові думки і передавати їх іншим» [14, 41].

Із сказаного випливає висновок: успіхів у розумовому вихованні учнів можна сподіватися при умові правильно поставленого вивчення граматики, що забезпечує опанування законів мовного мислення, а з цим — вироблення уміння будувати думки, мислити самостійно, творчо, правильно. Отже, питання стоїть у забезпеченні логічного викладання граматики в школі — в час формування розумової діяльності людини, що потребує насамперед удосконалення методики викладання мови взагалі і граматики зокрема.

У звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС товариш Л. І. Брежнев відзначив: «В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у стрімкому потоці наукової і політичної інформації. Тут нас чекає велика робота. Звичайно, робота обачна, вдумлива, без непотрібної ломки або поспішних рішень. Що тут потрібно? Очевидно, і поліпшення підготовки викладачів, і приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя, і забезпечення школи сучасними навчальними посібниками, в тому числі наочними» [5, 86].

Така постановка питання не виключає, а, навпаки, передбачає глибоке вивчення і використання на практиці семантико-стилістичного багатства слів, фразеологізмів. Але як не можна навчити писати просто словами поза вивченням їх будови, так не можна навчити мислити шляхом вивчення багатьох, нехай і найбагатших за значенням слів. Мислити вчиться людина не вивченням словника мови, а послуговуючись досить скромною кількістю слів (порівняно навіть з кількістю уживаних нею в своїй життєвій практиці), але з них вчиться утворювати багато думок. Та й семантико-стилістичне багатство слів розкривається тільки в контексті (поза контекстом воно й не живе в мові), тобто в зв'язках з іншими словами в граматично побудованих одиницях, тільки в них грає слово барвами своїх значень, тільки в них воно сприймається — доступне і ясне, щире і підбадьорююче, пристрасне і закличне — і засвоюється, стаючи малесеньким елементом розуму, клітинкою світогляду людини.

Грамматична наука, яку ми б назвали терміном *г р а м а т и к о л о г і я*, переживає зараз завершення етапу нагромадження фактів, який порівняно з іншими галузями знань затягнувся, і вступає в якісно новий — становлення її як науки, що реалізує свої досягнення в пізнанні суті мови в кооперації з іншими науками, які пізнають таємниці природи і мислення, все з більшою силою свого змісту доводить свою корисність кожному незалежно від роду

його суспільно-виробничої діяльності. І вивчення її в школах різних типів — середній і вищій — повинне здійснюватись з глибоким розумінням того, що граматика сама — явище особливе тим, «що,— як відзначав В. І. Ленін,— для початківця це — одно, для того, хто знає мову (і мови) і дух мови,— інше» [2, т. 29, 84].

1. Маркс К., *Енгельс Ф.* Твори, т. 3. 2. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 3. Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. К., 1979. 4. *Брежнєв Л. І.* Ленінським курсом, т. 3. К., 1972. 5. Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976. 6. *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966. 7. *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч., т. 9. М., 1955. 8. *Виноградов В., Будагов Р.* К спорам о лингвистике.— *Известия*, 1966, 21 апр. 9. *Головин Б. Н.* Введение в языкознание. М., 1973. 10. *Кондратов А.* Звуки и знаки. М., 1966. 11. *Ломоносов М. В.* Российская грамматика, т. 7. М., 1952. 12. *Лук А. Н.* Мышление и творчество. М., 1976. 13. *Пушкин А. С.* Сочинения, т. 12. М., 1959. 14. *Смирницкий А. И.* Аналитические формы.— *Вопр. языкознан.*, 1956, № 2. 15. *Ушинский К. Д.* Избранные педагогические сочинения, т. 2. М., 1954.

Подана до редколегії 17.06.79

М. М. ПЕЦАК, ст. наук, співроб.,
Інститут мовознавства АН УРСР

АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ФОРМИ І ЗМІСТУ В МОВІ

Взаємодія форми і змісту в мові настільки широко розробляється не лише в мовознавчій літературі та філософії, а й в інших сучасних науках (як наприклад, у психології, біології, медицині, логіці, кібернетиці і т. ін.), що мабуть, важко було б охопити в одній статті всі аспекти її дослідження. У більшості наукових праць при розгляді питань, що стосуються взаємодії форми і змісту в мові, йдеться про вивчення вказаних категорій в окреслених одиницях мови, переважно в словах [33, 9]. Вважають, що «поєднання «позначуваного» і того, що «позначає», відбувається в межах, чітко відділених одна від одної точках або елементах — «знаках» [45, 209]. Звідси піднімаються і досліджуються питання невмотивованості зв'язків між звучанням і значенням у слові [10, 17], характеру властивостей, які співвідносяться з формою слова або його значенням, змісту того, що вкладається в терміни «форма» і «значення», та багато інших власне лінгвістичних і позамовних проблем, дотичних до процесів пізнавальної діяльності людського мислення. Визнання за словом основного, провідного місця серед мовних знаків [36, 146; див. також 48, 82] сприяло найбільш ґрунтовній розробці тих аспектів взаємодії форми і змісту в мові, які вказують на співвідношення мови з екстралінгвістичними факторами.

Мовна форма тлумачиться то як звукова реалізація слова, то як «морфологічний різновид цілісної смислової, семантичної єдності (слова), що виявляється в процесі його граматичного функціонування в словосполученні і в реченні» [27, 229], а під «значенням слова, звичайно, розуміють його предметно-речовий зміст», оформлений за законами граматики даної мови, і такий, що становить «елемент загальної семантичної системи мови» [12, 10]. Найчастіше зміст слова ототожнюють з його лексичним значенням. Різне розуміють і під терміном «взаємодія». Торкаючись взаємозв'язку форми і змісту в мові, О. І. Смирницький писав: «Значення слова не просто зв'язок звучання з позначуванним предметом або явищем, а зв'язок звучання з відображенням предмета чи явища» [39, 83]. Ю. С. Степанов розрізняє в слові «по-перше, зв'язний звуковий ряд, що утворює слово з його зовнішньої сторони, — звукову, фонетичну оболонку слова, або фонетичне слово; по-друге, предмет, що назива-

ється словом (причому предмет може бути взятий з об'єктивного світу і належати до понять як результатів людського мислення.— М. П.); по-третє, смисл, який викликається словом у нашій свідомості» [44, 8]. Як видно з наведеного далі Ю. С. Степановим трикутника, фонетичне слово однаково співвідноситься з предметом, або денотатом (за його ж термінологією), та смислом, або сигніфікатом. Отже одній формі приписуються два змісти, одна форма співвідноситься з двома реаліями об'єктивної дійсності.

Більш глибоке ознайомлення з науковою літературою переко-нує, що терміни «зміст», «взаємодія» і «форма» є багатозначними, з одного боку, а з другого — входять в досить довгі синонімічні ряди співвідносних з ними термінів, а отже, використовуються на позначення вузько окреслених, нерідко й часткових понять даної про-блеми.

Розвиток наукового пізнання названих явищ об'єктивної дійсності в сучасній науці йде в напрямку розщеплення певних понять на дрібніші і в напрямку виділення нових відношень з новими ре-аліями.

Вникаючи в суть того, що позначається терміном «форма», ми бачимо, що мовознавці виявляють в мовній одиниці все більше і більше властивостей, які виконують функцію форми. Наведені ви-ще цитати свідчать, що формою слова вважають його звукове ви-раження, а також його граматичні характеристики. Називають та-кі різновиди форм: зовнішня, внутрішня, актуалізована, граматич-на, базисна та ін. Крім того, в розряді формальних властивостей слова виділяють контекстуальні та асоціативні відношення, син-тагматичну структуру, конфігурації системних зв'язків тощо. Вка-зані характеристики формальних ознак мовної одиниці розбивають-ся ніби на дві нерівномірні, нерівнофункціональні сторони: а) зву-кове вираження і б) його формальні ознаки. Як названі частини форми, так і форма в цілому мають багатокomпонентний характер.

Інколи до форми зараховують лише відношеннєві властивості мовної одиниці, а звукове і писемне вираження інтерпретують як неформальну частину слова і вважають його тільки матеріальною основою вираження форми. З тверджень на зразок «у мові знаки «зроблені» із звукової матерії, особливість буття мовних знаків полягає в тому, що вони, становлячи звукові хвилі певної довжини, матеріально існують стільки часу, скільки тривають коливання цих звукових хвиль» [43, 15] випливає, що розчленування плану ви-раження на матеріальну частину і формальні ознаки цієї матері-альної частини звужує сферу тих явищ об'єктивної дійсності, які позначають більшість сучасних дослідників терміном «форма». Для найменування засобу матеріального вираження форми вчені пропонують ще термін «вміст» [29, 53].

Є наукові праці, в яких одне і те саме явище розглядається як форма по відношенню до одних фактів і як зміст — по відношенню до інших фактів мови. Такий підхід до вивчення форми і змісту у мов-ному знакові сприяє встановленню ієрархії відношень між зістав-

люваними фактами, а взаємодія форми і змісту між ними набуває характеру міжрівневих зв'язків у мові.

Не менш багатоплановим виявляється явище, позначуване терміном «зміст» у мовознавчій літературі. Зіставлення значення слова з «позначуваним ним предметом» [5, 20] все частіше починає уточнюватися, у зв'язку з чим обсяг його інформації розпадається на цілком самостійні поняття, які пов'язуються з різними реаліями мовного і позамовного характеру. Вважають, що «у значенні слова відбивається не просто реальний предмет, явище, відношення між ними, як у чуттєвому сприйнятті їх, а сукупність загальних і найістотніших їх ознак та загальних і найістотніших ознак того класу предметів і явищ, про який склалося поняття, назване відповідним словом» [46, 16]. Значення слова тут ніби ставиться на один рівень з поняттям і разом з ним співвідноситься з певними результатами процесів узагальнення в пізнавальній діяльності людського суспільства.

Ряд дослідників під значенням слова розуміють ще фрагмент думки. «Значення слова,— пише Р. А. Будагов,— я тлумачу як поняття, виражене в даній системі мови, переломлене через її призму» [11, 3]. Автори таких висловлювань значення слова і поняття ставлять у відношення певного підпорядкування, хоч трапляються думки й про те, що «в мові мають справу з уявленнями (враженнями і образами), але не з поняттями» [4, 519]. Поширені також твердження, що значення мовного знака є лише «функція», його «чисте відношення» до позначуваного, але без позначуваного [2, 10; 50; 36]. З приводу останнього розуміння значення мовної одиниці чи слова В. З. Панфілов пише: «При цьому проте залишається не розтлумаченим, чому відношення матеріальної сторони мовної одиниці і денотата або поняття включається як його друга сторона до складу мовної одиниці, адже, очевидно, що відношення не може бути компонентом лише одного із членів» [28, 57] зіставлюваної пари. З міркувань про ієрархічний характер відношень між формою і змістом у мові випливає, що є такі значення мовних одиниць, які не виходять за межі системи мови і не співвідносяться ні з предметами об'єктивного світу, ні з поняттями.

Багатозначності перших двох термінів протистоїть відносна невизначеність терміна «взаємодія». Обсяг його інформації переважно зводиться до вказівки на сам факт співіснування двох сторін в білатеральному мовному знакові. Самій ознаці співіснування приписують обов'язковість, але застерігають, що вона має невмотивований характер. З одного боку, визнається, що форма і зміст нерозривні в мовному знакові, бо не може існувати форма без змісту та зміст без форми, а з другого — вказується на невмотивованість зв'язку між ними. Ось як про це пишеться в науковій літературі: «Поняття умовності зв'язку знака і значення, власне кажучи, і виражається в тому, що структура якої-небудь сфери предметів дійсності може бути позначена різними ізоморфними одна по відношенню до іншої знаковими системами, і що ці предмети так чи інак-

ше детерміновані структурою даної сфери і втрачають яке б то не було значення поза зв'язками з нею» [31, 15]. Варто звернути увагу на те, що в наведеній цитаті йдеться не про форму і зміст у межах знака. Мовний знак тут виступає формою і співвідноситься із значенням, як, ймовірно, з фактом позамовної дійсності. Проте і тут відсутнє конструктивне формулювання якісних властивостей зв'язку між об'єктом і засобом процесу позначення.

Вказівка на невмотивований характер зв'язку між формою і змістом у мовному знакові починає незадовольняти сучасний стан розвитку науки: визнання невмотивованості у «співіснуванні» чи «бутті», з одного боку, призводить до тлумачення процесу «взаємодії» форми і змісту як суб'єктивного явища, а з другого, — невмотивована рядоположеність форми і змісту виключає їх взаємодію. І перший і другий умовиводи є свідченням того, що «невмотивованість» зв'язку між формою і змістом заперечує такому формулюванню у марксистсько-ленінській філософії: «Форма не приєднується до змісту якимось зовнішнім чином, а являє собою продукт саморозвитку змісту, його певний аспект» [49, 161].

Якщо враховувати, що в мові існують чіткі закономірності формування її плану вираження і її семантичної системи, що мова не допускає хаосу в жодній сфері свого існування, то твердження про невмотивованість відношення між формою і змістом у мовному знакові явно потребує уточнення: «Неможливість довільності лексико-семантичних і будь-яких інших мовних феноменів впливає хоча б з того, що мова є об'єктом, який існує в певних умовах і включає в себе певні структури, наділені певними функціями, і володіє власною структурою і системою» [23, 68]. З того, що зміст структурований інакше, ніж форма мовної одиниці, не випливає невмотивованість зв'язку між ними. Тому цілком закономірними є спроби інших способів детермінованості зв'язку між формою і змістом у мовних знаках.

Пошуки конструктивного визначення якісних властивостей зв'язків між формою і змістом мовної одиниці почали вестися в кількох напрямках. Ряд мовознавців у цьому питанні звертаються за допомогою до формальної логіки, де зв'язок між значенням і засобом позначення розглядається як певний різновид логічної предикації.

Поняття логічної предикації сприяє виявленню нових граней у формі і змісті мовного знака, зокрема, в його значеннєвій стороні починають розрізняти індивідуальне, загальне і пусте значення [24, 65; 35, 10]. Збагачується і розчленовується також обсяг інформації, яку дослідники вкладають у термін «поняття». Мовознавці називають повсякденне, побутове, елементарне, абстрактне, формальне, логічне, мовне, наукове поняття. Воно, як і розглянуті вище категорії, вказує на такий факт розумової діяльності суспільства, який складається в багатьох різноякісних і різнофункціональних складників. «Змістовне і повсякденне поняття тісно пов'язані між собою, оскільки відображують різні етапи того ж са-

мого процесу пізнання суттєвих сторін предмета, вони відрізняються за змістом, але не за обсягом, їх можна розглядати як дві частини того ж самого поняття» [37, 12].

Розробка ленінської теорії відображення привела до розуміння мовного знака як факту відображення: форма у мовному знакові розглядається як процес відображення, зв'язок між формою і змістом — сам процес і засіб відображення, а значення — як результат відображення. В такій інтерпретації всі компоненти мовного знака мають матеріальне вираження. Разом з тим «відображуваний характер значення припускає відповідно до ленінської теорії відображення детермінованість, обумовленість (пряму чи опосередковану) значення тим, відображенням чого воно є» [43, 20]. У значенні мовного знака відображається зміст поняття, а «поняття є відображенням матеріального світу в свідомості людини» [49, 394].

І форма і значення мовного знака влітаються в складну схему системних відношень плану вираження і плану змісту конкретної природної мови. Дослідники наголошують на тому, що значення мовного знака залежить від шляхів і розвитку системи мови та від процесів формування, збагачення обсягу пізнання об'єктивної дійсності в суспільно-виробничій практиці. «Лексичне значення слова — це категорія, яка складається історично, узагальнюючи відображення предмета, явища, «шматочка» дійсності, і виявляє ці узагальнення засобами певної мовної системи» [41, 184]. Система мови регулює обсяг і специфіку змісту мовної одиниці, забезпечує їй багатогранний зв'язок з процесами розумової діяльності суспільства і з іншими рівнями мови, а в першу чергу з тими, що відносяться до форми мовного знака.

Врахування ознак системності підказує, що ефект невмотивованості характеру співіснування форми і змісту є одностороннім відображенням об'єктивної реальності. Невмотивованість впливає з обмеженого способу інтерпретації мовного знака, із зосередження уваги на уявному першопочатковому етапі походження мови, де гостро ставиться питання лише про номінативну функцію знака. Мовні знаки на сучасному етапі не існують ізольовано від решти системи мови. Системно-структурні залежності в сучасних мовах накладають на мовний знак багатонаправлені відношення. Будь-який фрагмент системи мови, в тому числі і взаємозв'язки плану вираження і плану змісту, «володіє достатньою гнучкістю, щоб допускати нескінчене число зв'язків, відношень, властивостей та їх комбінацій, але в той же час та сама система володіє достатньою жорсткістю, щоб на фоні всезагального зв'язку елементів не допускати співвідношення і зв'язків кожного елемента з кожним або з усіма іншими елементами, обмежити конкретні набори властивостей і відношень, характерних для даного класу одиниць» [22, 72]. Вказаний характер організації системи мови є тією першопричиною, без якої мовна одиниця не могла б виступати знаком. Завдяки системно-структурним відношенням у мові, зв'яз-

зок між формою і змістом мовного знака має не лише обов'язковий, а й строго обумовлений характер.

Структурно-системну обумовленість між формою і змістом у мовних знаках не слід ототожнювати з причинно-результативними відношеннями. Перша допускає зміни в одного із пов'язаних компонентів без відповідних змін інших, а в причинно-результативних відношеннях зміни мають вигляд ланцюгової реакції. Проте і тут треба мати на увазі, що одна і та сама причина може викликати різні наслідки, а різні причини — одні чи однакові наслідки.

Взаємодія форми і змісту в окремих (ізолюваних) мовних знаках сучасних мов представлена в дуже вузькому ракурсі. Властивість форми і характер значення (змісту) в одиничних мовних знаках виражені фрагментарно, а їх взаємодія завдяки «певній відрубності» [18, 20] мовного знака в науковому дослідженні (але не реально) має вигляд невмотивованого співвідношення. «Кожен елемент даної системи, розглядуваний ізолювано, не має повного значення, він визначається іншими елементами цієї системи, тобто здобуває лінгвістичний статус лише при входженні в систему, членом якої є і в якій займає певне місце» [26, 216].

У лінгвістиці широко визнано, що утворення мовної одиниці на сучасному етапі розвитку мов тісно пов'язане зі станом їх семантичної та граматичної систем. «В сучасній українській літературній мові слова найчастіше виникають за допомогою відомих здавна морфологічного, морфолого-синтаксичного, лексико-синтаксичного, лексико-граматичного способів словотворення з використанням наявних у мові кореневих і афіксальних морфем» [46, 257]. Загальновідома також функція лексико-семантичної вибірковості словотворчих афіксів. Наприклад, суфікси, за допомогою яких у сучасній українській літературній мові утворюються абстрактні іменники, не використовуються у формуванні слів з конкретно-речовим лексичним значенням, а суфікси пестливості — у формуванні слів на позначення офіційно-ділових юридичних операцій тощо.

Подібно до того, як нові поняття можуть закріплюватися в суспільному знанні і ставати надбанням пізнавальної діяльності певного людського колективу тільки тоді, коли вони впливають з уже відомого, нові значення в семантичній системі мови повинні включатися в уже існуючі закономірності її формування. «Вивчаючи і освоюючи спеціальну реалью, її ознаки, люди співвідносять те, що пізнають з уже пізнаним, те, що встановлюють, з встановленим, тільки що називане з уже названим» [47, 63]. Новоутворене поняття вливається у вироблену систему знань як органічний елемент, майбутнє слово ніби вже існує в попередньому (попередніх) слові (словах), наявному (наявних) у системі мови [див.: 7, 156]. «Людські поняття суб'єктивні в своїй абстрактності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі» [11, 176]. Лексичне значення новоутвореного слова лише тоді засво-

юється семантичною системою конкретної мови, коли воно органічно впливає з неї, а його відношеннєві властивості зливаються з аналогічними властивостями існуючих у мові слів. Таким чином, обсяг інформації нового поняття, специфіка значення нового слова (мовного знака) вже на самому початку виникнення включають в себе досягнення попереднього розвитку пізнавальної діяльності суспільства і семантичної системи даної мови. «Позамовні і мовні імпульси впливають на лексичну одиницю не прямо, а через мережу відношень, в які вона вступає завдяки своїм формальним і семантичним властивостям» [8, 3]. На здійснення зв'язку між формою мовного знака і його значенням «націлені всі ланки, всі сторони, всі рівні мови і мовлення» [3, 39].

Перенесення акценту з одиничності мовного знака на його належність системі мови змінює й саму проблематику розроблюваної теми. В сферу наукового аналізу втягуються нові аспекти формування мови, поглиблюється розробка питань взаемозв'язку мови і мислення. «Оскільки мислення нерозривно зв'язане з мовою, виникає питання про взаемозв'язок двох процесів моделювання — розумового і мовного, а звідси питання про розподіл інформації (розумової) у мовному моделюванні» [4, 240].

У наукових публікаціях трапляються висловлювання, що в природі посередній зв'язок існує між мисленням і мовленням. «В цьому розумінні мова швидше становить можливість думки, а не її реальність» [20, 21; див. також: 30, 39]. Як бачимо, констатується опосередкований зв'язок між мовою і мисленням.

Мовознавці починають цікавитися питаннями: яким чином мова в цілому «виступає в якості форми знання, як лінгвістична семантика відображає нелінгвістичну семантику досвіду, яким чином мова виступає в якості засобу накопичення, зберігання та передачі знання» [38, 15] та ін. Мовна одиниця в такого роду дослідженнях розглядається як «елемент і у зв'язку з іншими елементами мови, а її значення — як фрагмент сукупності семантичних відтінків, в якій відображається необмежена гама об'єктивної дійсності» [9, 62].

Взаємодія форми і змісту в мові тут переплітається з явищами взаємодії мовлення і мислення. Поява посередника між мовою і мисленням, очевидно, спричинилася до виникнення ідеї однобічності мовного знака, яку останнім часом відстоюють і розвивають ряд радянських вчених [див.: 32; 14; 21, 130]. Суть однобічності мовного знака полягає в тому, що ним вважається тільки матеріальне вираження мовної одиниці. Семасіологічна функція однобічного мовного знака зводиться до *в к а з і в к и* на об'єкт позначення. В. М. Солицев з приводу цього пише, посилаючись на Л. Завадського: «Знак дійсно є знаком тому, що він володіє значенням. Але з цього аж ніяк не слідує, що знак є комбінація, є ціле, складене з двох елементів. Хіба з того, що наприклад, власник саду є людиною, яка володіє садом, впливає, що володар саду становить собою двобічну сутність, а саме: людину плюс сад» [43, 17].

Визнання первинної невмотивованості за співвідношенням однієї мовної одиниці до позначуваними нею лексичним та граматичним значеннями В. М. Солдцев поєднує з вказівкою на історично обумовлену вторинну вмотивованість між формою і змістом мовних одиниць [42, 143].

Дихотомія «мова—мовлення» сприяє розрізненню у мовних знаках власне мовних і власне мовленнєвих характеристик [40, 30]. Вказана дихотомія вносить корективи і в інтерпретацію процесу «взаємодії» форми і змісту у мовній одиниці. Мовна одиниця тут віддаляється від поняття як результату пізнавальної діяльності принаймні на один ступінь. Між нею і поняттям постає мовленнєва одиниця з притаманними їй особливостями, або ж формальна і семантико-функціональна специфіка мовних одиниць, проходячи через стадію мовлення, вступає з поняттям у певним чином ускладнені відношення. У науковій літературі вказується, що «в тексті знімається полісемія знака, характерна для мови, знак стає однозначним» [25, 88]. Значенню слова (мовного знака) в мовленні притаманна конкретність, актуальність, «речовість», а в мові — відносна узагальненість, розмитість меж, багатовимірність, багатоаспектність. Починає привертати увагу «співвідношення певної «кількості смислу» з певною протяжністю лексемної оболонки у мовленні» [22, 29] тощо.

Одно-однозначне співвідношення між звуковим (графічним) вираженням і певним значенням слова у мовленні окреслюється контекстом. Учені розрізняють мікро- і макроконтраст, атомарний і молекулярний, мінімальний і розгорнутий, максимальний і зверхконтексти [25, 90] та ін. Контекстуальна обумовленість одно-однозначної відповідності між формою і змістом одиниці мовлення переплітається з парадигматичною обумовленістю цієї самої одиниці в системі мови. Взаємозв'язок синтагматики і парадигматики утворює надзвичайно складну мережу відношень, у якій ізольовану самостійність мовного знака можна пояснити лише як наукову абстракцію. Взаємозв'язок між мовними і мовленнєвими особливостями слова як знака відчувають не тільки мовознавці. «Слово,— писав Л. С. Виготський,— вбирає в себе ... з усього контексту, в який воно вплетено, інтелектуальні та афективні змісти і починає значити більше і менше, ніж міститься в його значенні, коли ми його розглядаємо ізольовано і поза контекстом: більше тому, що коло його значень розширюється, набуваючи ще цілий ряд зон, наповнених новим змістом; менше — тому, що абстрактне (мовне.— М. П.) значення слова обмежується і звукується тим, що слово означає тільки в даному контексті» [13, 305—306].

У ряді випадків від мовного значення слова відщеплюється деяка його частина, яку приписують мовленню і пробують називати її то змістом (содержанием), то десигнатом [6, 30], то смислом. У такому розщепленні «значення становить семантичну категорію інактуального (мовного.— М. П.) знака, а смисл — семантичну категорію актуального (мовленнєвого.— М. П.) знака. Значення —

це бувший і тим самим застиглий смисл, переведений із живої ситуації, із повсякденної життєвої практики в систему інактуальної мови і виступає як внутрішня семантична сторона мовного знака» [17, 22]. Виявлення різних ознак між мовним і мовленнєвим аспектами значення, встановлення наявності процесів контамінації мовленнєвої конкретності в різновиди мовної узагальненості ставить на порядку денному ряд важливих питань. Дослідники замислюються над тим, «як розуміти те загальне, яким об'єднується емпірична багатогранність семантики» [19, 102], як мовленнєві однозначності перетворюються в системі мови у багатозначні комплекси — нові, відмінні за якістю одиниці; шукаються «закони створення і перетворення знаків та їх значень» [34, 49] у мові, а також починають піднімати питання про те, що «настав час відмежувати лінгвістичну семантику від семантики відображення» [11, 11]. Остання розцінюється як предмет дослідження філософії, психології і логіки. До речі, лінгвістична література з цього питання не засвідчує ще жодного чітко сформульованого окреслення сфер, які належали б окремо лінгвістичній семантиці і окремо семантиці відображення [див.: 38, 15—21], а отже в пропонованому напрямку розроблюваної проблеми ще не початий край.

Висвітлення питань взаємодії форми і змісту в мовознавчій літературі перебуває на стадії, коли межі об'єкту дослідження досить інтенсивно розширюються. Усвідомлення особливостей у співвідношенні явищ, що характеризують мову як загальнолюдський феномен, і явищ, притаманних об'єктивно існуючій різноманітності живих сучасних мов [15, 19], іде в глибину об'єкта. Поняття «форми» і «змісту» збагачується і конкретизується за рахунок деталізації їх ознак та ознак аналогічних чи близьких явищ системи і структури мови, а також позамовної дійсності.

Крім указаних попередньо, пропонують розглядати такі пари: зміст і форму у мовному знакові [35, 4—10], співвідносні одиниці мови і мислення, план змісту і план вираження в мові, позначаюче і позначуване, відображуюче й відображуване. Накреслюється й диференціальна детермінованість вказаних пар. Робляться застереження про різний характер «змісту» і «значення» та ін.

Набувають ваги питання про співвідношення логіки мислення на певному етапі розвитку пізнавальної діяльності відповідного людського колективу із специфікою логічної природи конкретної мови [51, 207]. Мова, вбираючи в себе, закріплюючи в своїй семантиці досягнення пізнавальної діяльності об'єктивного світу, формує свою логічну систему за значно складнішими законами, ніж логічні закони пізнавальної діяльності.

Відображення матеріальної єдності світу пропонується розглядати в мові в цілому, а не в окремих її одиницях, які покликані членувати об'єктивну реальність, завдяки своїй дискретній природі. У вивченні форми і змісту в мові «потрібно враховувати єдність загального, одиничного і особливого, інакше з'являється небезпека однобічного, а тому викривленого відображення» [16, 22].

1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 29. 2. *Абрамян Л. А.* К вопросу о языковом знаке.— *Вопр. общ. языкознан.* М., 1964. 3. *Адмони В. Г.* Статус общенного грамматического значения и система языка.— *Вопр. языкознан.*, 1975, № 1. 4. *Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В.* Очерки по истории лингвистики. М., 1975. 5. *Арбатский Д. И.* О достаточности семантических определений.— *Вопр. языкознан.*, 1975, № 6. 6. *Балаж Я.* Синтагматизация и лексикализация (к теоретическим вопросам лексикологии и лексикографии).— *Лексикология и лексикография.* М., 1972. 7. *Библер В. С.* Мышление как творчество. М., 1975. 8. *Бланар В.* О внутренне обусловленных семантических изменениях.— *Вопр. языкознан.*, 1971, № 1. 9. *Брагина А. А.* Синонимы и quasi-синонимы (семантика отражения).— *Вопр. языкознан.*, 1976, № 1. 10. *Будагов Р. А.* Из истории языкознания. Сосюрю и сосюрианство. М., 1954. 11. *Будагов Р. А.* Категория значения в разных направлениях современного языкознания.— *Вопр. языкознан.*, 1974, № 4. 12. *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова.— *Вопр. языкознан.*, 1953, № 5. 13. *Волков А. Г.* Язык как система знаков. М., 1966. 14. *Выготский Л. С.* Мышление и речь. М.—Л., 1934. 15. *Гальперин П. Я.* Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления.— *Вопр. филос.*, 1977, № 4. 16. *Готт В. С., Тюхтин В. С., Чудинов Э. М.* Философские проблемы современного естествознания. М., 1974. 17. *Домбровский Й.* Знак и смысл.— *Вопр. языкознан.*, 1973, № 6. 18. *Дорошевский В.* Про глумчання значения слів у словниках.— *Мовознавство*, 1970, № 5. 19. *Иванов С. Н.* К истолкованию многозначности грамматических форм (на материале тюркских языков).— *Вопр. языкознан.*, 1973, № 6. 20. *Ледников Е. Е.* Критический анализ номиналистических и платонических тенденций в современной логике. К., 1973. 21. *Ломтев Т. П.* О природе значения языкового знака.— *Вопр. филос.*, 1960, № 7. 22. *Маковский М. М.* Опыт типологической характеристики лексико-семантических систем.— *Вопр. языкознан.*, 1969, № 3. 23. *Маковский М. М.* Соотношения необходимости и свободы в лексико-семантических преобразованиях.— *Вопр. языкознан.*, 1977, № 3. 24. *Милославский И. Г.* О регулярном приращении значения при словообразовании.— *Вопр. языкознан.*, 1975, № 6. 25. *Мыркин В. Я.* Текст, подтекст, контекст.— *Вопр. языкознан.*, 1976, № 2. 26. *Общее языкознание. Методы лингвистических исследований.* М., 1973. 27. *Ожегов С. И.* Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974. 28. *Панфилов В. З.* Философские проблемы языкознания. М., 1977. 29. *Перебийніс В. С.* До питання про співвідношення категорій форми і змісту.— *Методологічні питання мовознавства.* К., 1966. 30. *Попович М. В.* О философском анализе языка науки. К., 1966. 31. *Ревзин О.* Гносеологические вопросы семиотики. Л., 1964. 32. *Резников В.* Понятие и слово. Л., 1968. 33. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. К., 1971. 34. *Себеок Т. А.* «Семиотика» и родственные термины.— *Вопр. языкознан.*, 1973, № 6. 35. *Селимский Л. В.* И. Ленин и някои проблеми на езикознанието.— *Български език*, 1970, кн. 1. 36. *Серебрянников Б. А.* Сравнительно-исторический метод так называемого четырехэлементного анализа.— *Вопр. языкознан.*, 1950, № 6. 37. *Сиротина В. О.* Про співвідношення слова — слова-образу.— *Мовознавство*, 1976, № 3. 38. *Слосарева Н. А.* Проблемы лингвистической семантики.— *Вопр. языкознан.*, 1973, № 5. 39. *Смирницкий А. И.* Значение слова.— *Вопр. языкознан.*, 1955, № 2. 40. *Смирницкий А. И.* Объективность существования языка. М., 1954. 41. *Смолина К. П.* Синонимические отношения как объект типологического изучения (на материале литературного языка второй половины XVIII в.)— *Лексикология и лексикография.* М., 1972. 42. *Солнцев В. М.* Язык как системно-структурное образование. М., 1977. 43. *Солнцев В. М.* Языковой знак и его свойства.— *Вопр. языкознан.*, 1977, № 2. 44. *Степанов Ю. С.* Основы общего языкознания. М., 1975. 45. *Степанов Ю. С.* Принципы описания языка. М., 1976. 46. *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія.* К., 1973. 47. *Туркин В. Н.* К изучению социальных терминов.— *Вопр. языкознан.*, 1975, № 2. 48. *Уфимцева А. А.* Опыт изучения лексики как системы. М., 1962. 49. *Філософський словник.* К., 1973. 50. *Чесноков П. В.* Слово и соответствующая ему единица мышления. М., 1967. 51. *Sgall P.* Linguistika a uměly intelekt.— *Slovo a slovesnost*, XXXV — 1974, N 3.

І. Ф. САВЧЕНКО, мол. наук. співроб.,
Інститут мовознавства АН УРСР

ФОРМУВАННЯ ФОНОЛОГІЧНИХ ШВІВ У ПРЕФІКСАХ

Завдання даного дослідження — дати опис фонемної структури префіксального морфа. Фонемна структура розуміється в науковій літературі як аранжировка, дистрибуція фонем, їх статистична залежність в межах певної рамочної конструкції в слові [5; 6] чи морфемі [4, 159—186]. Основна увага приділяється взаємодії фонем, тим основним процесам, які відбуваються при їх поєднанні. Фонемні, які складають морф, можуть відштовхуватися або притягуватися один до одного на основі своїх індивідуальних диференційних ознак. Поєднання спільних та протилежних ознак фонем розглядається нами як вираження зв'язків, за допомогою яких утворюються фонологічні шви.

Аналіз диференційних ознак фонем, з яких складаються префікси, здійснено на основі артикуляційних особливостей: у сполученнях приголосних з голосними береться до уваги участь губ (лабіальність — нелабіальність), місце утворення (передне — середне — задне)*, у взаємодії голосних з голосними, крім вказаних, аналізуються ознаки, що залежать від ступеня піднесення язика (нижній — середній — високий); у комбінаториці приголосних з приголосними враховуються різний ступінь участі голосу (глухість — дзвінкість — сонорність), місце (передне — середне — задне) і засіб утворення (зімкнений — неоднорідний** — щілинний).

У вивченні структури фонологічних швів особливу увагу приділяємо тим диференційним ознакам, які контрастують або є спільними. До контрастуючих [3, 41; 9, 58; 1, 140—151; 2, 13] диференційних ознак відносно діаметрально протилежні характеристики відповідного ряду фонологічних протиставлень. Наприклад, у ряді «зімкнений — неоднорідний — щілинний» контрастуючими вважаються «зімкнений» і «щілинний»; у ряді «передне — середне — задне» місце утворення — «передне» і «задне» і т. д.

* До переднього місця утворення відносно губно-губні та передньоязикові приголосні, а також голосні переднього ряду; середнє місце утворення мають середньоязикові приголосні та голосні середнього ряду; заднього місця утворення є вадньоязикові та фарингальні приголосні і голосні заднього ряду.

** Африкати та вібранти становлять проміжний ступінь утворення звуків, який за Ломтевим Т. (Фонологія російського язика. М., 1976) ми називаємо неоднорідним. Усі інші ознаки співвідносяться з загальноприйнятими у «Сучасній українській літературній мові. Фонетика» (К., 1969).

Спільними є повністю або частково тотожні диференційні ознаки, наприклад, «лабіальність» у приголосних *б, п, в* і голосних *о, у* або «переднє місце утворення» у приголосних *б, п, д, т* та голосних *е, и, і*.

В залежності від довжини, яка обраховується у фонемах, префіксальний морф може мати один, два, три і чотири фонологічних шви.

Одноелементними префіксами в нашому матеріалі є *з, с, в, о, у, а**. Вони виражені консонантними щільними фонемами переднього місця утворення (*з, с, в*) та вокальними фонемами заднього місця утворення (*а, о, у*). Між консонантними та вокальними одноелементними префіксами спостерігається також певне протиставлення і за «лабіальністю»: консонантна частина представлена двома нелабіальними (*з, с*) і однією лабіальною (*в*), а вокальна навпаки — двома лабіальними (*о, у*) і однією нелабіальною (*а*). Відзначене протиставлення фонологічних диференційних ознак між префіксами, вираженими консонантними, і префіксами, що представлені вокальними фонемами, має парадигматичний характер. У дво- і більше елементних префіксах указані ознаки фонологічних протиставлень спостерігаються на синтагматичному рівні.

Сполучення фонем у двоелементних префіксах базується в основному на диференційних ознаках, пов'язаних з «місцем утворення» та «участю губ».

Спільна ознака для обох елементів «нелабіальність», а контрастна за «місцем утворення» (приголосна з переднім + голосна з заднім місцем утворення) притаманна фонемам префіксальних морфів *за-, на-; лабіальність»* як спільна ознака і контрастність за «місцем утворення» фонем властива префіксам *по-, об-; префікси ви-, бі-, пі-* складаються з фонем «переднього місця утворення», які контрастують за «лабіальністю/нелабіальністю».

Указаним групам протиставляються дві наступні: 1. *не-, ір-, чи-, з'і-, де-, ре-* та 2. *уз-, па-, од-, до-, зо-, су-*. Відмінна їх особливість полягає в тому, що ознаки «переднє місце утворення» та «нелабіальність» в першій групі є спільними фонологічними ознаками для обох фонем, а в другій — контрастними. Складові елементи в префіксах *уз-, од-, до-, зо-, су-* протиставляються за ознаками «участь губ» і «місце утворення». Характер поєднання контрастних фонологічних ознак, обумовлений відмінною послідовністю голосних і приголосних у структурі префікса, поділяє другу групу на три підгрупи. У фонологічному шві префіксів *до-, су-, зо-* наявна контрастність за «нелабіальністю/лабіальністю» та «переднім/заднім місцем утворення», а в *уз-, од-*, навпаки, за «лабіальністю/нелабіальністю» та «заднім/переднім місцем утворення». Префікс *па-* займає між цими підгрупами проміжне положення.

* Аналізуються прості префіксальні морфи українського прикметника, виділені на основі морфемного членування. Матеріалом служить 61 тип різних префіксальних морфів загальною кількістю 2550 з «Українсько-російського словника» (К., 1964).

Контрастність фонем за «лабіальністю/нелабіальністю» в його фонологічному шві збігається з префіксами *уз-, од-*, а протилежність «переднього місця творення» «задньому» об'єднує з префіксами *до-, су-, зо-*.

Фонологічний шов двоелементних префіксів може складатися або з контрастних, або зі спільних ознак, проте частіше трапляються випадки, у яких фонологічний шов поєднує в собі і контрастні, і спільні ознаки поряд розташованих фонем. Залежно від цього розрізняються такі типи зв'язків: *г а р м о н і й н и й*, у якому маємо спільні та контрастні ознаки (у префіксах *за-, на-, по-, об-, ви-, бі-, пі-*); *д и с о ц і а т и в н и й* — тільки з контрастними ознаками (у префіксах *уз-, до-, од-, зо-, су-, па-*); *а с о ц і а т и в н и й* [2, 37; 7, 668—683] — будується тільки на спільних ознаках (префікси *не-, ір-, чи-, з'ї-, де-, ре-*). Наведені типи зв'язків ознак безпосередньо контактуючих фонем є характеристиками фонологічних швів.

У триелементних префіксах перший фонологічний шов ґрунтується на спільних ознаках: «лабіальність», «нелабіальність», «переднє місце утворення», «участь голосу», а також «нелабіальність та переднє місце утворення». Серед контрастних, крім названих вище диференційних ознак, виступає ще ознака за «способом утворення». Набір спільних та контрастних ознак у першому фонологічному шві визначає певний склад їх у другому фонологічному шві. За першим швом зі спільною ознакою «лабіальність» і протиставленням за «місцем утворення» слідує другий із структурою дзеркально симетричною першому. Його спільною ознакою є «переднє місце утворення», а контрастною «лабіальність/нелабіальність»: *обі-*. «Нелабіальність» як спільна ознака фонем першого шва може поєднуватися з контрастністю за «місце утворення» (в префіксах *над-, най-*) або без контрастності (*д'іа-*), і тим обумовлює другий шов зі спільною ознакою «нелабіальність», яка поєднується або з контрастною за «місцем утворення» (*над-, д'іа-*), або з відсутністю контрастності (*най-*). При спільній фонологічній ознаці «переднє місце утворення» першого шва з'являється контрастність або за «участю губ» (*без-, від-, під, між-, пів-*), або за ознакою «участь голосу» (*пре-, при-, про-, пра-*). В першому випадку другий шов формується на основі спільної зведеної ознаки «нелабіальність і переднє місце утворення» (*без-, під-, від-, між-*), чи повторює ознаки першого шва (*пів-*). У другому випадку є три варіанти поєднання спільних та контрастних ознак другого шва: 1) спільна ознака «нелабіальність та переднє місце утворення» при відсутності контрастних ознак (*пре-, при-*); 2) відсутність спільних ознак сполучається в контрастність за «участю губ і місцем утворення» (*про-*); 3) спільна ознака «нелабіальність» поєднується з протиставленістю за «місцем утворення» (*пра-*). Якщо перші дві фонемні є глухі приголосні, то в першому шві контрастність відбувається за «способом утворення», а другий проходить між фонемами, які не мають спільних ознак і контрастують за «участю губ та місцем утворення»: (*шчо-*) Як і в двоелементних префіксах, для першого шва триелементних

притаманна спільна ознака «нелабіальність і передне місце утворення» та відсутність контрастності. Другий шов повторює таке саме співвідношення ознак (префікс *дис-*). Відсутність спільних ознак взаємодіючих фонем першого шва і контрастність їх за «участю губ та місцем утворення» супроводжується їх повторенням у другому шві (префікс *роз-*) або наявністю спільної ознаки «лабіальність» чи «нелабіальність» та контрастності за «місцем утворення» (*пан-, суб-*).

У триелементних префіксах найчастіше трапляються повторення в двох швах гармонійного зв'язку. Поєднання різних за характером зв'язку фонологічних швів утворює такі структури префіксів: 1) з однорідною послідовністю швів — гармонійний + гармонійний (*ГГ*) — префікси *оби-, над-, пра-, пів-*; дисоціативний + дисоціативний (*ДД*) — префікс *роз-*; асоціативний + асоціативний (*АА*) — префікс *дис-*, 2) з неоднорідною послідовністю швів — *ГА* — у префіксів *най-, без-, від-, під-, між-, пре-, при-*; *АГ* — у *д'іа-*; *ГД* — *про-, що-*; *ДГ* — *пан-, суб-*.

Порівняння три- і чотириелементних префіксів свідчить, що в чотириелементних відсутні сполучення фонем, які при спільній ознаці «нелабіальність» не контрастують, а також сполучення двох глухих фонем з контрастністю за «способом утворення».

Якщо фонемам першого шва притаманна одна з спільних ознак «лабіальність» або «нелабіальність» і контрастність за «місцем утворення», в другому шві чотириелементних префіксів відношення між ознаками фонем відрізняються від аналогічних у триелементних префіксах. Дві нелабіальні фонemi з різним місцем утворення першого шва передують спільній ознаці «зімкненість і передне місце утворення» та контрастній за «голосом» фонем другого шва (*анти-*). Далше розгортання ланцюжка чотириелементних префіксів відбувається на основі спільної ознаки «нелабіальність і передне місце» з відсутністю контрастності в третьому фонологічному шві. Лабіальність фонем першого шва і різне місце їх утворення є початком чотириелементного префікса, у якому фонemi, що формують другий шов, відзначаються відсутністю спільних ознак при контрастності за «участю губ» (*пол'і-*) або за «участю губ та місцем утворення» (*полу-, моно-*). В третьому шві таких префіксів фонemi або обидві нелабіальні (тоді вони не контрастують — *пол'і-*), або без спільних ознак, але з контрастом за «участю губ та місцем утворення» (*полу-, моно-*).

Спільна ознака «передне місце утворення» і контрастна за «участю губ» першого шва чотириелементних префіксів сполучається з спільною ознакою «нелабіальність і передне місце утворення» без контрастності в другому шві. В цьому шві немає фонем, які повторюють співвідношення ознак першого шва, як у триелементних, але з'являються поєднання нелабіальних фонем без контрастів.

У третьому шві повторюються спільні та контрастні ознаки другого шва: *під'і-, пере-, пери-*. Відзначена структура другого

фонологічного шва передбачає розгортання префікса на основі спільної ознаки «нелабіальність» фонем і контрастної за «місцем утворення» в третьому шві: *мета-*. Якщо фонемі першого шва мають переднє місце утворення і контрастують за «голосом», то в другому та третьому швах префіксального ланцюжка спільними ознаками бувають «нелабіальність і переднє місце утворення» без контрастності: *пред-*.

Перший шов чотириелементних префіксів може утворюватися без спільних ознак з контрастністю за «лабіальністю та місцем», як і в триелементних. Тоді у другому шві чотириелементних префіксів відсутня ознака «лабіальність» і наявна контрастність за «місцем утворення». Дві нелабіальні фонемі з різним місцем утворення обрамляють другий шов, після якого передбачається шов або з повторенням відношень ознак другого (*пара-*), або з поєднанням нелабіальних фонем переднього місця утворення без контрастності (*пади-*). У випадку повторення в другому фонологічному шві відношень ознак першого шва (відсутність спільних ознак і контрастність за «лабіальністю та місцем»), третій шов становиться дзеркальним відображенням ознак першого і другого (*рози-*).

У першому фонологічному шві чотириелементних префіксів фонемі однаково контрастують як за «місцем утворення», так і за «лабіальністю». Контрастність за «голосом» тут рідше зустрічається, ніж у триелементних префіксах. Відсутність контрастності, притаманна для другого шва триелементних префіксів, продовжує залишатися частим явищем і для другого та третього швів чотириелементних префіксів. Ознаки фонем у цих швах об'єднуються також за «нелабіальністю і переднім місцем утворення».

Послідовність зв'язку у фонологічних швах чотириелементних префіксів представляє такі типи: 1) з початковою (*ГГА — анти-*; *ДДА — рози-*) або кінцевою однорідністю швів (*ГАА — пере-, пере-, під'ї-, пред-*; *ГДД — моно-, полу-*; *ДГГ — пара-*); 2) з рамочною однорідністю (*ГАГ — мета-*); 3) з неоднорідними швами (*ГДА — пол'ї-, ДГА — пади-*).

П'ятиелементні префіксальні морфи утворюють групу з *прото-, перед-, післ'а-, серед-, проти-*. Вони не формують перший фонологічний шов з диференційних ознак фонем, виражених «лабіальністю» чи «нелабіальністю». П'ятиелементні префікси в першому шві поєднують спільну ознаку «переднє місце утворення» з контрастною за «лабіальністю», «голосом» або «без контрастів». Другий шов утворюється при стику фонем із здвоєною ознакою «нелабіальність і переднє місце утворення» без контрасту. Після вказаної послідовності двох фонологічних швів ланцюжок п'ятиелементних префіксів розгортається в такий спосіб: 1) третій і четвертий шви сполучають ознаки «нелабіальність з переднім місцем утворення» і «без контрастів»: *перед-*; 2) третій шов — без спільних ознак при контрастності за «голосом і місцем утворення», наступний — зі спільною ознакою «нелабіальність» і відсутністю контрастності: *післ'а-*. Початок такого ланцюжка зустрічається тільки в триелементних

префіксах, де після губних приголосних ідуть голосні переднього ряду та передньоязичні приголосні.

Співвідношення спільних та контрастних ознак у п'ятиелементних префіксах повторюється в кількох швах підряд. Частіше таким співвідношенням є ознаки «нелабіальність і переднє місце утворення» без контрастів: *серед-*. Сполучення контрастності за «голосом» з контрастністю за «лабіальністю і місцем утворення» в першому та другому швах відсутнє в чотириелементних префіксах. У п'ятиелементних префіксах за цим типом швів повторюється контрастність за «лабіальністю і місцем» у третьому та четвертому швах: *прото-*. *Проти-* відрізняється від попереднього фонемами, що обрамляють четвертий шов, у якому є тільки спільна ознака «нелабіальність і переднє місце утворення».

Характер зв'язку між фонемами, який становить основу фонологічних швів, дозволяє розподілити п'ятиелементні префікси за такими типами: 1) повна однорідність, виражена асоціативними зв'язками (АААА — *серед-*); 2) кінцева однорідність (АААА — *перед-*; ГДДД — *прото-*); 3) серединна однорідність (ГДДА — *проти-*); 4) дистантна однорідність (ГАДА — *ніс'а-*).

Як і в чотириелементних префіксах, перший шов характеризується гармонійним зв'язком, а в інших повторюються асоціативний та дисоціативний. В п'ятиелементних префіксах не виявлено гармонійного зв'язку в кінцевих швах. Сполучення фонем у префіксах значною мірою характеризується гармонійним та асоціативним зв'язками (гармонійним зв'язком пов'язано 1613 сполучень префіксальних прикметників, асоціативним — 1162, дисоціативним — 541). При цьому гармонійний зв'язок властивий частіше першому фонологічному шву, а асоціативний — другому, третьому і четвертому швам. Фонемами, пов'язані гармонійним зв'язком, у першому фонологічному шві характеризуються переважно контрастом за «лабіальністю» і спільними ознаками за «місцем утворення». В другому шві, навпаки, — контрастністю за «місцем утворення» і спільною ознакою «нелабіальність».

Способи формування фонологічних швів вказують на досить чітко виражену детермінованість початків у префіксів різної довжини і на певну розпливчатість їх кінців. Явище детермінованості засвідчує перевага гармонійних зв'язків у перших фонологічних швах, розпливчатість кінця обумовлюється існуванням всіх трьох різновидів зв'язків у кінцевих швах, хоч і тут накреслюється певна тенденція до структурної уніфікації: дисоціативний зв'язок у кінцевих швах поодинокі явище.

1. Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977.
2. Зубкова Л. Г. Сегментная организация слова. М., 1977.
3. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960.
4. Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. К., 1970.
5. Слипченко Л. Д. Фонемная структура лексики английского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1974.
6. Толстая С. М. Сочетанность согласных в связи с фонологической структурой слова в славянских язы-

ках. — Советское славяноведение, 1968, № 1. 7. *Krupa V.* The phonotactic structure of the morph in Polynesian languages. — Language, 1971, vol. 47, N 3. 8. *Sigurd B.* Phonotactic Structures in Swedish. — Lund, 1965. 9. *Trnka B.* General laws of phonemic combinations. — TCLP, VI.

Подана до редколегії 17.05.79

В. М. ВИННИЦЬКИЙ, доц.,
Дрогобицький педагогічний інститут

АКЦЕНТУАЦІЯ ПРИКМЕТНИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -Н- У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У сучасній українській літературній мові існує, як відомо, стала система наголосу. Слова кожного морфологічного класу мають певні (і притаманні лише їм) закономірності акцентуації. Незнання цих закономірностей часто призводить до порушення літературної норми наголосу. Простежуються відповідні особливості і в акцентуванні прикметників із суфіксом -н (*ий*).

За дослідженням З. М. Веселовської, прикметники на -ний, утворені від односкладових іменних основ, у найдавніших акцентованих українських пам'ятках у ряді випадків мають наголошений корінь (хоч фонетично повинна бути акцентована флексія), оскільки вони являють собою утворення від іменників з рухомим наголосом, наприклад: *зёмный, річний* [3,87]. В односкладових основах на -ний, що здебільшого мали первісний кореневий наголос, у пам'ятках простежується в групі слів хитання наголосу, наприклад: *дрóбный і дробный* [3,88]. Два типи наголосу в групі двоскладових на -ний — явище, що пояснюється, на думку дослідниці, утворенням від іменників з нерухомим і рухомим наголосом. Утворення від іменників з нерухомим наголосом на корені або закінченні мали кореневе наголошування, а від іменників з рухомим наголосом утворювалися форми з акцентованою флексією, але ці первісні фонетичні відносини в українській мові XVI—XVII ст. уже були порушені. Вагання в цій групі прикметників привело поступово до наголошення флексії [3,88]. У прикметниках кількаскладових на -ний, утворених від іменників, часто зберігається наголос основного слова, наприклад: *запашный, завистный* і под. [3,88].

Певні особливості акцентуації прикметників даного типу помітив ще О. О. Потебня. Так, наприклад, учений наводив — *бідний, славний*, але *мутний, нудний, страшний* тощо [6,194]. Цікаві спостереження над наголосом деяких прикметників із суфіксом -н подавали Л. А. Булаховський [2, 24], А. П. Білоштан [1, 28—31], а З. М. Веселовська характеризує акцентування поодиноких прикметників у поетичному мовленні кінця XVIII—XX ст. [4, 57—58]. Наголошування окремих прикметників аналізованого типу можна знайти в статтях Н. Ф. Клименко [5], О. В. Романченко [7, 81—83]. Проте спеціальної розвідки, присвяченої висвітленню акцентуації прикметників із суфіксом -н-, досі немає.

У сучасній українській літературній мові прикметники даного типу не мають постійного наголошування. Вони вживаються як з накореневим, так і нафлексійним наголосом*.

Першу, найбільшу, групу становлять слова з наголошеним коренем. Тут насамперед виділяються прикметники, що зберігають кореневий наголос іменників, від яких вони утворені. Сюди належать утворення, що походять від іменників чоловічого роду: *арештний* (від *арешт*), *анонімний* (від *анонім*), *диспансёрний* (від *диспансёр*), *експёртний* (від *експёрт*), *збірний* (від *збір*), *партёрний* (від *партёр*), *сніжний* (від *сніг*) тощо. Відомі також прикметники, що виникли від іменників жіночого роду: *брошурний* (від *брошюра*), *каторжний* (від *каторга*), *моральний* (від *мораль*), *карикатурний* (від *карикатюра*), *шкірний* (від *шкіра*) і под. Є й прикметники, утворені від іменників середнього роду: *болотний* (від *болото*), *копитний* (від *копито*), *очний* (від *око*), *селищний* (від *селище*), *яблучний* (від *яблуко*) та ін.

Однак існує певна частина прикметників, наголошування яких відрізняється від акцентуації відповідних іменників. Наприклад, прикметники, що походять від іменників чоловічого роду: *дотепний* (від *дотеп*), *доступний* (від *доступ*), *козирний* (від *козир*), *опірний* (від *опір*) та ін. Засвідчені також прикметники, утворені від іменників жіночого роду: *вербний* (від *верба*), *етичний* (від *етика*) і под. Відомі й прикметники, які походять від іменників середнього роду: *молочний* (від *молоко*), *озёрний* (від *озеро*), *ребёрний* (від *ребро*) тощо.

Прикметники з суфіксом *-н-*, утворені від множинних іменників, виступають з накореневим акцентуванням. У цих випадках вони зберігають іменникове наголошування: *вiборний* (пов'язаний з виборами, є ще в українській мові *вiборний* і *виборний* «добірний»), *ворітний* (від *ворота*), *іменінний* (від *іменіни*), *макаронний* (від *макарони*), *сінний* (від *сіни*) та ін. Проте наголос поодиноких прикметників не відповідає накореневій акцентуації відповідних іменників, і вони вживаються з наголошеною флексією: *дверний* (від *двері*), *сінний* (від *сіни*).

Віддієслівні прикметники в українській мові функціонують з накореневим наголосом, наприклад: *данний*, *завідний*, *каламiтний*, *чiтний*, *чуйний* і под. Цікаво, що Л. А. Булаховський подавав прикметники *чуйний* і *чутний* тільки з нафлексійним акцентуванням [2, 24].

Окремої характеристики вимагає наголошування складних прикметників. Майже всі прикметники-композиції (яким би не був їх перший компонент) мають наголос на другому компоненті основи, наприклад: *однострунний*, *одноголосний*, *шовкообробний*, *холоднокрівний*, *швидкохідний*, *чотирьохіктний* тощо. І лише в небагатьох

* Аналіз акцентуації прикметників цього типу робиться на основі найновіших українських словників (див. список умовних скорочень).

словах наголошується закінчення, наприклад: *вугледобувний, шовковіддільний, хлібовиробний* та ін.

Цікавими з акцентуаційного погляду є прикметники-компози-ти, наголошування яких відрізняється від акцентування відповідних іменників. Наприклад, якщо в складних іменниках наголошується сполучний голосний (інтерфікс), то в прикметниках, які від них утворені, наголос падає на другу складову частину основи: *живописний* (від *живопис*), *літописний* (від *літопис*), *машинописний* (від *машинопис*), *правописний* (від *правопис*), *рукописний* (від *рукопис*), *часописний* (від *часопис*).

В українській лексиці зафіксовано чимало префіксальних прикметників із суфіксом *-н-*. З акцентуаційного погляду їх можна об'єднати в окрему групу, оскільки тут простежуються певні закономірності. Так, усі прикметники з префіксом *що-* виступають з акцентованим коренем, наприклад: *щоденний, щомісячний, щонічний, щорічний* і под. Переважна більшість слів з префіксом *не-* (а це найчисленніша підгрупа серед префіксальних прикметників) уживається з наголосом на корені, наприклад: *независний, невимовний, невиправний, невірзаний, невичерпний, невлічний, невішній* та ін. І тільки в поодиноких словах наголос припадає на флексію, наприклад: *непроізний, неземний, неквапний, непрохідний, нечепурний, незначний, непоказний*.

Майже всі прикметники з префіксом *над-* засвідчені з наголошеним коренем, наприклад: *надбрівний, надрівний, наддверний, надприродний, надшвидкісний*, але *надписний, надчеревний*.

Однак в українських словниках зареєстровано ряд прикметників, які з певними префіксами функціонують як з накореневим, так і нефлексійним акцентуванням. Сюди зараховуються прикметники з такими префіксами: а) *від-*: *відпливний, відворотний, відчутний*, але *відзивний, відкидний, відкладний, віддільний, відбірний* тощо; б) *до-*: *довічний, дорідний, дошкільний*, але *довідний, доплатний, докупний, допускний* та ін.; в) *з-*: *зв'язаний, звібний, злічний*, але *зсипний, змивний, зварний, зсувний* і под.; г) *за-*: *завушний, заколотний, занічний*, але *заварний, заглибний, закупний, заірний, захисний, записний* та ін.; д) *на-*: *наварний, нагрудний, нагірний*, але *накидний, наливний, насипний, набивний*.

Є в лексичному багатстві української мови велика група прикметників, які з певними префіксами вживаються лише з нафлексійним акцентуванням. Серед них виділяються прикметники з такими префіксами: а) *ви-*: *вивізний, висхідний, вихідний, видільний* (лише три слова з цим префіксом не вживаються з акцентованим закінченням: *виключний, вичерпний, вивантажний*); б) *об-*: *оббивний, обрубний, обтічний* та ін.; в) *пере-*: *перев'язний, пересипний, пересувний, перехідний* і под.; г) *під-*: *підбивний, підвісний, підв'язаний, підписний* тощо; д) *по-*: *поїзний, покупний, пошивний* та ін.; е) *про-*: *продувний, прописний, прохідний* та ін.; є) *при-*: *прибивний, при-сипний, прив'язний, приченний* і под.; ж) *роз-*: *розливний, розносний, розсипний, роздрібний* та ін.

У сучасній українській літературній мові мають нафлексійний наголос і деякі безпрефіксні прикметники, що не зберігають наголошування відповідних іменників. Наприклад, прикметники, утворені від іменників чоловічого роду: *грибний* (від *гриб*), *твірний* (від *твір*), *чадний*, (від *чад*), *хутірний* (від *хутір*), *штабний* (від *штаб*), *номерний* (від *номер*) і под. Або прикметники, що походять від іменників жіночого роду: *стальний* (від *сталь*), *шкільний* (від *школа*) тощо. Відомі також прикметники, утворені від іменників середнього роду: *вушний* (від *вуха*), *деревний* (від *дерево*), *м'ясний* (від *м'ясо*), *черевний* (від *черево*), *чудний* (від *чудо*) та ін.

В українській мові деякі прикметники, утворені від іменників з подвійним наголошуванням, уживаються лише з одним наголосом: *визвольний* (хоч *визволення* і *визволення*) *, *звичайний* (хоч *звічай* і *звичай*) **, *знаменний* (хоч *знамено* і *знамено*), *корисний* (хоч *користь* і *користь*), *щільний* (хоч *щільна* і *щільна*) та ін. Але й є поодинокі прикметники, що зберігають паралельний (наосновний) наголос відповідних іменників. Це, зокрема: *алфавітний* і *алфавітний* (від *алфавіт* і *алфавіт*), *володарний* і *володарний* (від *володар* і *володар*), *вугільний* і *вугільний* (від *вугілля* і *вугілля*).

Відомі також інші випадки, коли прикметники мають дублетне акцентування, і обидва подвійні наголоси припадають тільки на основу, наприклад: *жадібний* і *жадібний*, *ненаситний* і *ненаситний*, *первісний* і *первісний* і под. Хоч, правда, деякі словники (Погр., РУС, УЛВН) наводять останній прикметник з іншою акцентуацією — *первісний* і *первісний*.

У сучасній лексиці, крім того, засвідчено ще ряд прикметників (як префіксальних, так і безпрефіксних), які функціонують з паралельним акцентуванням. Тут виділяються слова, в яких першим, тобто рекомендованим, виступає наосновний наголос, а другим (допустимим, паралельним) — нафлексійний. Сюди зараховуються: *вибачний* і *вибачний*, *допитний* і *допитний*, *доручний* і *доручний*, *заправний* і *заправний*, *присвятний* і *присвятний* та ін. У деяких прикметниках навпаки: першим виступає нафлексійне акцентування, другим — наосновне, наприклад: *очисний* і *очисний*, *перевірний* і *перевірний*, *спиртний* і *спіртний*, *споживний* і *споживний* і под.

При засвідченні паралельного наголошування прикметників часом простежується розбіжність у різних лексикографічних джерелах. Наприклад, переважна більшість словників (Погр., РУС, УЛВН, Орф.) подає *колісний* і *колісний*, а деякі (УРС, СУМ) реєструють лише *колісний*. У більшості лексикографічних праць (Погр., РУС, УЛВН) зафіксовано *огрядний* і *огрядний*, у той час як «Орфографічний словник української мови» засвідчує навпаки — *огрядний* і *огрядний*. Таких і подібних прикладів можна навести чимало.

* «Орфографічний словник української мови», на відміну від попередніх лексикографічних джерел, фіксує тільки *визволення*.

** «Українська літературна вимова і наголос» реєструє лише *звічай*.

Існує й значна частина складних прикметників, що виступають з дублетною акцентуацією, наприклад: *вуглеочісний* і *вуглеочисний*, *електропровідний* і *електропрвідний*, *паровідвідний* і *паровівідний* і под.

У словниковому складі української мови є ряд прикметників, у яких наголос виконує значенневу функцію. До них належать: *адресний* (що стосується адреси) — *адресний* (що стосується адреси), *атласний* (від *атлас* — «зібрання географічних карт») — *атласний* (від *атлас* — «тканина»), *вігідний* (корисний) — *вігідний* (зручний, комфортабельний), *виправний* (якого можна виправити) — *виправний* (призначений для виправлення кого-небудь), *відрубний* (окремілий, ізольований, уривчастий) — *відрубний* (який відрубється), *відтворний* (який відтворює; репродукційний) — *відтворний* (відтворюваний), *відливний* (зв'язаний з морським відливом) — *відливний* (яким відливають; виготовлений литтям), *двоголосний* (двоголосий) — *двоголосний* (дифтонгічний), *запальний* — (запальниковий) — *запальний* (гарячий; пов'язаний з хворобою), *західний* (пов'язаний із стороною світу) — *західний* (пов'язаний із заходом сонця), *корпусний* (плуг, шрифт) — *корпусний* (у військовій справі), *нарівний* (від *нарів*) — *нарівний* (який використовують при лікуванні наривів), *нескладний* (недоладний, незграбний) — *нескладний* (простий, легкий), *окісний* (від *окис*) — *окісний* (окислювальний), *переносний* (алегоричний; стерпний) — *переносний* (пристосований для перенесення), *правильний* (відповідний нормам: істинний, безпомилковий) — *правильний* (стерновий), *рефлекторний* (відбивний, пов'язаний із відбивачем) — *рефлекторний* (мимовільний, пов'язаний із рефlekсами), *рибний* (приготовлений з риби, риб'ячий) — *рибний* (багатий на рибу), *розбірний* (чіткий, розбірливий, зрозумілий) — *розбірний* (якого можна розібрати і скласти), *роздільний* (дільчий, нарізний) — *роздільний* (подільний), *складний* (доладний, стрункий, ставний) — *складний* (не простий), *сполучний* (з'єднувальний) — *сполучний* (сумісний; якого можна з'єднати), *характерний* (з характером) — *характерний* (*властивий*), а також *спірний* (суперечливий) — *спірний* і *спірний* (швидкий), *ядерний* (пов'язаний з атомним ядром) — *ядерний* і *ядерний* (доброякісний, високосортний, з повним ядром).

Спостереження над наголошуванням прикметників із суфіксом *-н-* дають підставу зробити деякі висновки. В аналізованих прикметниках іменникового походження, які мають односкладову основу, місце наголосу первісно залежало від акцентуації основного слова. Прикметники з нерухомим кореневим наголосом утворювались від іменників з таким же наголошуванням, а від іменників з рухомим наголосом утворювались прикметники з нафлексійним акцентуванням. Протягом історичного розвитку української мови виникли певні зміни. У ряді прикметників, що мали первісно накореневу акцентуацію, у сучасній літературній мові наголошується закінчення. Перехід прикметників у групу з нафлексійним наголосом помітний ще в давній українській мові, і тому наприклад, за до-

слідженням учених, у XVI—XVII ст. деякі слова вживалися з подвійним наголошуванням (*смі́чний, трудо́ний* та ін.), а зараз вони мають лише акцентоване закінчення.

У сучасній українській літературній мові більшість прикметників із суфіксом *-н-* уживається з накореневим наголосом, найчисленнішими серед них є складні слова, які тільки в небагатьох випадках виступають з наголошеною флексією.

Префіксальні прикметники функціонують як з накореневим, так і нафлексійним акцентуванням, однак найбільше їх засвідчено з наголосом на корені.

Є певна частина прикметників, що мають дублетне наголошування, а в деяких словах наголос служить засобом диференціації їх семантики.

Прикметники із суфіксом *-н-*, за винятком поодиноких, не вживаються з префіксальним наголошуванням.

Акцентуаційні особливості аналізованих прикметників тісно пов'язані із загальною системою наголошування слів цього морфологічного класу, і врахування таких закономірностей має важливе значення для порівняльно-історичних і типологічних студій із слов'янської акцентології.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Орф. — Орфографічний словник української мови. К., 1977.

Погр. — *Погрібний М. І.* Словник наголосів української літературної мови. К., 1964.

РУС — Русско-украинский словарь, т. 1—3. К., 1968.

СУМ — Словник української мови, т. 1—9. К., 1970—1979.

УЛВН — Українська літературна вимова і наголос / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. К., 1973.

УРС — Українсько-російський словник, т. 1—6. К., 1953—1963.

1. Білоштан А. П. Наголос прикметників у сучасній українській літературній мові. К., 1958. 2. Булаховський Л. А. Український літературний наголос (характеристика норми). К., 1947. 3. Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть). Х., 1970. 4. Веселовська З. М. Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові (на матеріалі поетичної мови кінця XVII—XX ст.). — Мовознавство, 1972, № 5. 5. Клименко Н. Ф. Акцентуационные свойства суффиксов прилагательных в современном украинском языке. — Структурная и математическая лингвистика, вип. 4. К., 1976. 6. Потєбня А. А. Ударение/Подготовила к изданию В. Ю. Франчук. К., 1973. 7. Романченко О. В. Дублетність у наголошуванні прикметників. — Мовознавство, 1977, № 3.

ВІДОБРАЖЕННЯ ДАВНІХ ФОНЕТИЧНИХ СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА СПІЛЬНОСХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗВУКОВИХ ЯВИЩ У СУЧАСНИХ ЖИВИХ ГОВОРАХ

Марксистсько-ленінська теорія суспільного розвитку спрямовує вивчення історії мови як категорії історичної у зв'язку з історією народу, з історичним врахуванням її давніх зниклих форм, з урахуванням даних живих і мертвих споріднених мов.

Історичні умови суспільного розвитку західноукраїнських земель зумовили те, що в лексичному складі західноукраїнських говірок збереглася велика кількість архаїчних загальнослов'янських та спільносхіднослов'янських форм і слів. Вони існували у давньоруській мові, пізніше не ввійшли до складу української літературної мови, але продовжують вживатися у говорах.

Мовознавці XIX — початку XX ст. — М. Максимович, І. Срезневський, О. Соболевський, О. Бодуен де Куртене, К. Михальчук, П. Житецький, О. Потебня, А. Кримський, О. Шахматов у своїх дослідженнях звернули увагу на західноукраїнські говори як на архаїчні — такі, у яких законсервовано чимало давніх мовних особливостей. Вони вказували на необхідність вивчення живої народної мови при вивченні історії мови народу. І. Срезневський підкреслював: «Оскільки життя мови у книзі можливе тільки тому, що є чи було життя мови у народі, то історію народної мови учений повинен вивчати перш за все і навіть більше, ніж історію мови книжної» [21, 34]. А відомий український мовознавець А. Кримський постійно наголошував, що «для історика-лінгвіста вивчати архаїчні говірки — це аж надто корисна і цікава річ, бо говірки ті — це живий наочний зразок того, чим була вся мова» [24, 93].

Значну вартість становлять праці про південно-західні говори І. Верхратського, І. Франка, В. Гнатюка, Ю. Кміта, І. Свенціцького, В. Кобилянського, І. Пагірі, А. Семеновича, С. Гаєвського, М. Онишкевича, С. Бевзенка, Й. Дзензелівського, П. Приступи, Г. Шила та інших авторів, у яких зібрано великий лексичний діалектний матеріал і де принагідно розглядаються також архаїчні фонетичні особливості.

Питання про дані живих говорів української мови при вивченні історичної граматики має практичне значення. Пісні та коломийки, записані на західноукраїнській території, зберігають багато архаїчних фонетичних особливостей. Ми зупинимось лише на кількох випадках характерних фонетичних архаїзмів — звукових явищ спільнослов'янського та спільносхіднослов'янського періодів. Існування деяких з них у південно-західних говірках підтримується впливом західнослов'янських та південнослов'янських мов.

Відображення другого перехідного пом'якшення г, к, х. Ще у спільнослов'янській мові відбулося дру-

ге перехідне пом'якшення задньоязичних г, к, х, в з, ц, с. Чергування г, к, х із з, ц, с у російській мові не збереглося (*книге, руке, мухе*), а в сучасній українській і білоруській мовах збереглося перед закінченням, що розвинулося з колишнього ь (укр.— *книзі, руці, мусі*; білорус.— *назе, руцэ, страсе*). Але в українській і білоруській мовах воно втратилося під впливом інших форм перед закінченням на місці колишнього і. Наприклад, у називному відмінку множини в українській літературній мові: *руки, вовки, пастухи, плуги*. У давньоруській мові було — *пастуси, волци, паробъци*: *Пастоуси бѣахъ въ тои же странѣ бѣдѣще и стрѣжѣ ще стражѣ ноцѣнѣа о стадѣ своѣмь* [20, II, 886]; *Половци облизахутся на нас акы волци* [20, I, 380]; *Оже тебе гнѣ паробъци твои не знають* [20, II, 882].

Деякі південно-західні українські говори, зокрема закарпатські, бойківські, лемківські [4, 4], зберігають і досі такі архаїчні форми у називному відмінку множини — *волци, гудаці, паробци, прусаці*: *Ой ми бойка не пекли, не сирого їли, пішов бойко в полонину, там го волци з'їли* [17, 143]; *Ой заграйте мі, гудаці, лем ищи зо три танці, бо керпці ся мі подерли, што вилазят юж пальці* [14, 83] (*гудак* — «музика». — Н. К.); *Дублянські паробци з конічками ішли і того синачка на Дунаю найшли* [14, 37]; *Пантнянські паробци, яко згнила мерва, пантнянські дівчата — як з орішків зерня* [16, 68]; *А прусаці так нас бют, як вода до бжегу* [7, 204].

У літературній українській мові у слові *друзі* та в літературній російській у слові *друзья* збереглася давня форма із зубним з із г. Хоч письменники з певною стилістичною метою створення колориту вчистості вживали і архаїчну форму *друзи*: у О. Пушкіна — «друзи мои», у О. Довженка — «друзи своя»: «Хай же знає весь світ, як висіли Ви, мамо, на старій груші за *друзи* своя у велику всесвітню війну в українському кривавому селі на Україні кривавій» [8, 10].

На думку С. Бевзенка, «в окремих південно-західних говорах ще й досі зустрічаємо, правда, останнім часом уже рідко», (підкреслення наше. — Н. К.) такі архаїчні форми називного множини — *вовци, вояци, птаси, пастуси* [2, 77].

Рефлекси сполучень *дй, *тй. Зміна цих сполучень розпочалася у спільнослов'янській мові і відбувалася всередині слів у іменниках та прикметниках шляхом асимілятивних і дисимілятивних процесів: дй > д'й > д'д' > д'ж' > ж' > ж (*медйа > межа) [9]. О. Шахматов відмічає, що «дж малоруська мова діалектно дістала у спадку з говірок спільноруської прамови» і діалектно воно «зберігається в угро-руських і гірських галицьких говірках: *саджа, чуджий, меджа*» [23, 73].

І. Свенціцький слушно заперечує твердження О. Соболевсько-го, що ніби на даній формі позначився вплив польської мови: «Впливу польської годі тут доглянути, як це думає О. Соболевський у своїх «Лекціях»...» [18, 9].

Говорячи про час утворення африкати дж, М. Ф. Наконечний підкреслює, що «африката дж в українській мові на місці найдавнішого *дй — за походженням спільнослов'янське фонетичне явище..., яке зберігається у більшості карпатських говорів, у діалектах бойків, лемків» [15, 147]. На місці літературного ж у цих говорах зберігаються форми з дж: *Закукала зозулейка, тераз не чувати, Там, де я ся не родила, мушу привикати. Там чуджсяя сторонейка, там чуджсиї люде, Як же мені, молодейкій, привикнути буде?* [4, 20]; *Ой чуджси жени таки сунт, ой до ганьби тя принесунт* [16, 99]; *Дівчатко квіточок вивело віночок, сховало під меджунта й я го не виджу* [14, 94]; *Там на меджі черешенька, а під меджом дві, а юж з тобом, моя мила, а юж з тобом злі* [14, 95].

За аналогією до *меджа*, *чуджсий* утворилася, очевидно, і дієслівна форма *каджу*, яку наводить І. Верхратський [3, 5]. Хоч у «Приповідках», зібраних І. Франком тоді ж, у 1900-х роках, засвідчені форми «чужа»: *На війну йдучи по чужу голову і свою неси; Пішов повід чужі вікна* [22, 212, 218].

Збереження проміжної форми з дж на місці літературного *жс*, яке утворилося із спільнослов'янського *дй у сучасних південно-західних українських говорах, — це відображення давнього фонетичного явища спільнослов'янської доби.

Подаючи думки різних мовознавців щодо історії африкати дж, що утворилася з*дй, М. А. Жовтоброх наголошує, що «заперечувати давність в українській мові африкати дж з*дй немає будь-яких підстав. Про це свідчить і збереження її в іменниках типу *меджа*, *саджа*, *пряджа* на всій території поширення південно-західної групи діалектів, хоч, правда, не суцільно, а переважно окремими острівцями» [9, 91].

Відображення сполучень й з попередніми губними. Спільнослов'янський й, який вживався як суфікс і стояв після губних, ще у східнослов'янських племінних діалектах змінився у так званій в с т а в н и й, або е п е н т е т и ч н и й л, що послідовно зберігають сучасні літературні східнослов'янські мови — російська, українська, білоруська: *земіа, *ловію, *капіа > земля, ловлю; капля. Порівняємо у західнослов'янських мовах форми без л: польськ. ziemia, чеськ. koporі — бо, як зауважує М. А. Жовтоброх, «вторинний палатальний елемент після губного на межі морфем розвинувся в епентетичний л лише в деяких діалектах спільнослов'янської мови» (підкреслення наше. — Н.К.) [9, 92]. Таке епентетичне л наявне вже у давніх східнослов'янських пам'ятках: *люблгаше же йіс Марвѣ и сестрѣ юа и Лазаря; люблгаше же на оць, вида на нею блдтъ бую* [20, II, 82]; *коупла хоу по ногатѣ хлѣбѣ; коупла хомѣ кадкоу малою поѣ коунѣ* — [20, I, 1370].

Але у деяких живих сучасних говорах української мови, наприклад, у гуцульських, буковинських — епентетичне (в с т а в н е) л відсутнє: *купіу, мобіу, бавіу*. Ось приклад з на-

родних західноукраїнських коломийок: *Ой що будем пороб'яти, небожата-хлопці, як будемо утікати через гори й корчі? Ой музика гарно грає, я слухати люб'ю, Як мя мати рано будить, я в кулаки труб'ю* [11, 85]; *Чекай, моя миленькая, най продам фасолю, та я тобі за фасолю куп'ю парасолю* [10, 206]; *Багацького сина люб'ю, словами голуб'ю, за бідного як не піду, з світа сі загуб'ю; В пецу палю, тісто варю, дітя плаче, я го бав'ю. Наварила кіселиці, впав до неї кіт з полиці* [16, 372]; *Сіла муха на коноп'ю, провалила квіт, А юже с мі, моя мамцю, зав'язала світ* [16, 361]; *Ой став я собі над воду та див'юсь на свою вроду* [22]. *Я рибу лов'ю* [13, 383]. І. Верхратський у долівському говорі записав форми *лу'ню, ставю, люблю* [3, 5]. У матеріалах «Спільнослов'янського лінгвістичного атласу» також зафіксовані форми без епентетичного л, наприклад, у слові *люб'ю* [19, Зошит 450, 427].

Зміна спільнослов'янських сполучень *ор, *ол, *ер, *ел між приголосними. Це — одна з найбільш показових особливостей східнослов'янських мов, бо тільки у східних слов'ян утворилися повноголосні сполучення *оро, оло, ере, еле*.

М. Жовтобрюх підкреслює, що «повноголосні форми відбивають, звичайно, найраніші давньоруські писемні пам'ятки» [9, 160].

Але у давньоруських пам'ятках, починаючи з XI ст., поряд із повноголосними, східнослов'янськими формами *берегъ, береза, болото, борода, ворота, золото, волосъ, дерево, дорога, дорогой, здоровий, корова, мороз* (цих слів у давньоруських текстах не наводимо), паралельно існували неповноголосні *брѣзь, брѣза, блато, брада, врата, злато, влась, древо, драга, драгыш, здравьи, крава, мраз*.

І. Верхратський подає у долівському говорі форми із залишками давнього спільнослов'янського сполучення *ер*: *дерво* [3, 4]. Таку ж форму *дерво* засвідчує у сучасних наддністрянських говорах (Львівська область) «Спільнослов'янський лінгвістичний атлас» [19, Зошит 427]. Хоч широко відома у західноукраїнських говорах і неповноголосна форма *древко*: *В зеленім гаю древко рубають, до нашого двору трісоньки падають* [16, 293] (пор. чеськ. *dřevo*).

У південно-західних лемківських та долівських говорах широко відомі неповноголосні форми з *ра, ла, ро, ло, ре*, існування яких підтримується впливом західнослов'янських, зокрема словацької та південнослов'янських мов. На думку професора Л. П. Якубінського, можливо, «деякі церковнослов'янські слова заходили у діалекти з розмовної мови книжних людей ще у давньоруську епоху» [24, 112].

Наведемо приклади неповноголосних форм *брѣзь, брѣза, блато, брада, прѣйти* (укр. *перейти*), *власатый* у «Матеріалах» І. Срезневського та збереження їх у сучасних південно-західних говорах: *При брѣзььхъ горы; Зміє низриною себѣ въ пропасти и съ нимѣ па-*

доша околній **брегове** [20, I, 185]; **Суха брѣза** [20, I, 186]; **Ходя по блату** *стго Йердана* [27, I, 112]; **Си же звѣзда нарѣчається власатая** [20, I, 270]; **Не ростите влас главы своѣя, ни бритвите брадѣ вашихъ** [20, I, 179].

У сучасних південно-західних говорах: **Високий брежек**, **бистра водичка**, **напой мі**, **мила**, **мого коничка** [10, 158]. (пор. у словен. *vřeg*). В. Гнатюк у записах коломижок у 1900-х роках подає форму **бжег**, що вжита під впливом польської: **А прусаці так нас б'ють**, **як вода до бжегу** [7, 204]; **Пониже млина густа брезина**, **треба і дожати**, **сподобало мі ся у сусіда дівча**, **не хотят мі го дати** [16, 355] (пор. болг. *бреза*, *чеськ.* *vrıza*); **До миленькой блато**, **я нич не дбам за то**, **переложу дручки**, **прейду помалючки** [10, 126] (пор. болг. *блато*); **Ой я старий**, **я старий**, **та моя брода сива**, **ей котра за мя піде**, **та буде щаслива** [16, 281] (пор. польск. *broda*); **Жвавий хлопець приходив**, **срібло-злото приносить**; **В него ворота зсамого злата**, **в него подвір'є**, **як срібло**, **біле** [13, 379]. Але у тих же буковинських говорах паралельно зустрічається і повноголосна форма **золотокован**: **Гей біжить ридван золотокован** [13, 379]. **Яничку золотовласчом не ходиши до нас**, **ци ся маткці боїш**, **ци о мя не стоїш?** [12, 246] (пор. болг. *злато*, *чеськ.* *vlas*); **З глави очка звинимали**, **срокам**, **вронам розметали** [16, 296] (пор. польск. *sroka*, *wrona*); **Жалі**, **мої**, **жалі**, **то сте мі на главі**, **як студена роса гей на зеленій траві** [14, 81].

У «Матеріалах» І. Срезневського знаходимо приклади неповноголосних старослов'янських форм **драгыи** (укр. *дорогий*), **драга** (укр. *дорога душа*), **злата**, **здравыи**, **крава**, **мраз**: **Перебродьсь Днѣпрѣ прѣиде...** **на сторожи татарьскына и побѣди на** [20, II, 1653]; **Простерѣ руцѣ къ древу възбраньному** [20, I, 1734]; **Златомъ и сребромъ и каменіємъ драгыимъ украси** [20, I, 719]; **Здраві князи и дружина** [20, I, 968]; **Приидоша вси здраві** [20, I, 968]; **Тече Авраамъ ко кравамъ** [20, I, 130]; **Сташа днь є зли**, **мразъ въналица**, **страшно зѣло** [20, II, 184].

Сучасні живі південно-західні говори відповідно засвідчують у цих словах неповноголосні сполучення *ра*, *ла*, існування яких підтримується впливом західнослов'янських та південнослов'янських мов: **Дівчатко**, **дівчатко**, **повідж мі на разі**, **най мої конички**, **ей**, **не стоять на дразі** [14, 120]; **Ідеме**, **ідеме**, **дражку не знаєме**, **добри люди знають**, **та нам повідають** [16, 287]; **Драга** — «дорога», «путь» — [20, I, 719] (пор. *чеськ.* *dráha*). Хоч у лемківських говорах паралельно зустрічається і повноголосна форма «дорога» у значенні «путь». Але у цьому ж тексті є і неповноголосна — «драга душо»: **Стрітила м сой на дорозі милого**, **так мя притискав до себе**:—**Гей ци підеш**, **драга душо**, **за мене?** [16, 289] (пор. *чеськ.* *dráha*); **Ей мамо моя**, **мамо**, **продай тоту краву**, **ей най я ї не воджу до гаю на траву** [16, 284] (пор. болг. *крава*); **Пішов милий**, **пішов**, **мила приостала**, **стиснув ей за ручку**—**будь**, **мой мила**, **здрава** [16, 317] (пор. *чеськ.* *zdravu*, болг. *здрав*); **Урод**, **яблочко червене**, **як мов личко рум'яне**. **Як ся достане младому**, **легко буде серцу мойому**. **Як ся достане старому**—

тяжко буде сердцу мойому [14, 81] (пор. чеськ. *mladý*). Форму *млад* зафіксував також І. Верхратський [6]. А в нашій заградці був той ночі *мраз*, а в нашій студенці висхла вода зас [14, 194] (пор. чеськ. *mráz*). Але тоді ж, у 1900-х роках І. Колесса подає повноголосну форму *мороз*: *Ой не бій же ся, моя мила, й морозу, твої ноженька й у свою шапочку уложу* [12, 78].

І. Верхратський у рецензії на «Матеріали» І. Срезневського, вписуючи давньоруські слова, які й досі зберігаються у народній мові, подав до них свої зауваження. Він зазначив, наприклад, що «обидві давньоруські форми — *бразна* і *бразда* — зберігаються у живих говорах Галичини: *борозда* — коло Яворова, Львова, а *борозна* — на Тернопільщині» [6]. Правда, тут названо повноголосну, характерну для української літературної мови, форму.

Можна думати, що існування протягом довгого часу церковнослов'янської мови як мови письменства, а потім постійна багатомовність її взаємодія з давньоруською і східнослов'янськими мовами зумовили її глибоке проникнення у ці мови. Але більшість із названих вище прикладів неповноголосних форм існує у живих південно-західних говорах української мови під впливом західнослов'янських та південнослов'янських мов.

Зміна спільнослов'янського сполучення *йе* на початку слова в *о* була успадкована східнослов'янськими племінними діалектами ще від періоду спільнослов'янської мовної єдності [9, 145]. Вона засвідчена вже у перших давньоруських пам'ятках XI ст. — у тих випадках, коли у дальшому складі був передньорядний голосний, а не редукований *ь*: *йединъ > одинъ, йелень > олень, йесень > осень, йединачь > одиначь*: *Лучше бо одинъ удъ погыбнет, нежели все тѣло* [20, II, 616]; *Влень ма одинъ болъ* [20, II, 659]; *На ту осень идохомъ с Черниговъци...* к Мъньску [20, II, 716]; *Къ Мьстиславоу съ вѣсьми новгородци ако вѣсьмъ одиначьмъ быти* [20, II, 614].

Але у пам'ятках XI ст. і пізнішого часу паралельно зустрічаються форми із початковим сполученням *йе* замість *о*: *Да ище боудеть единъ кралъ, то гривною и тридесять рѣзанъ платити ему* [20, I, 816]; *Число оубо, рекъше единъница, двоица, троица и прокагаа числа* [20, I, 818]; *Ни стрѣлати залъч, ни гонити алънищъ, ни гонити елень* [20, I, 823]; *Единакы грѣхы* [20, I, 810].

Таке початкове *йе* зберігають і досі деякі живі західноукраїнські говори, зокрема говори батюків і лемків та інші, під впливом західнослов'янських та південнослов'янських мов: *Чо с до мене, любко, ходив, чо с до мене лазив, як ти мене, еден дурню, сватати не важив?* [10, 220] (пор. польськ. *jeden*, чеськ. *jeden, jedna*); *Ой пішов я до Буришина люльку купувати, знайшов люльку червону, не міг зторгувати. Ой єдная мармозеля пішоно продавала, вона мені червоную люльку зторгувала* [25, 53]; *Там на горі, на високій пасміся індіки, стара баба з єдним зубом летить на музики* [10, 247]; *Дала мене, моя мамо, за старого діда, казала ми шанувати за кавалок хліба. Шеңувала еден день, шенувати мушу, еден камінь під голову, а*

другий за душу [5, 137]; *Ой на луці зеленій пасут ся там єлені. Кед би ти, мій Яничку, поїмал мі єленя, сподобала би мі ся камизелька зелена* [14] (пор. польськ. *jelen*, чеськ. *jeden*); *Ой я в свої матіночки єдна єдиниця, я по воду не ходила—в городі керниця* [10, 149]; *В мою лобка очі чорні, та й у мене такі, зійдемося докупочки й обоє єднакі* (пор. польськ. *jednakowu*) [10, 187].

У деяких південно-західних говірках зустрічаються приставні г, в у словах: *гозеро, госінь, восінь* [1, Зошит № 19, 784]. На думку Ф. Філіна, «фонетичні варіанти слів з о — йе існували, певно, ще в діалектах спільнослов'янської мови., хоч визначити розподіл їх по діалектах у наш час немає можливості, тим більше, що вони були перекриті пізнішими фонетичними тенденціями» [9, 147].

Отже, південно-західні говори, порівняно з іншими українськими, зберігають чимало архаїзмів, подекуди в них існують фонетичні особливості, збережені від часів спільнослов'янської і давньої східнослов'янської мовної єдності.

За роки після возз'єднання Західної України і Закарпаття з Радянською Україною зросла мовна культура широких трудящих мас. Під впливом нових засобів інформації — радіо, преси, телебачення — жива народна мова поступово наближається до української літературної.

1. Атлас української мови. Рукописні матеріали до атласу з фондів Інституту мовознавства АН УРСР. Зошит № 19. 2. *Бевзенко С.* Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. 3. *Верхратський І.* Про говір долівський. — ЗНТШ, т. 35, кн. 3. Львів, 1900. 4. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. Львів, 1902. 5. *Верхратський І.* Говір батюків. — Збірник філологічної секції НТШ, т. 15. Львів, 1912. 6. *Верхратський І.* Рецензія на «Матеріали для словаря древнерусского языка» І. Срезневського. — ЗНТШ, т. 5, кн. 1, Львів, 1895 (20-та с. бібл.). 7. *Гнатюк В.* Коломийки. Етнографічний збірник, т. 17. Львів, 1897. 8. *Довженко О.* Вибрані твори, т. 1, К., 1965. 9. *Жовтобрюх М., Русанівський В., Склярченко В.* Історія української мови. Фонетика. К., 1979. 10. *Коломийки/Упоряд. О. І. Дей.* Львів, 1962. 11. *Коломийки/Упоряд. Н. С. Шумада.* К., 1969. 12. *Колесса І.* Галицько-руські народні пісні. — Етнографічний збірник, т. 11. Львів, 1901. 13. *Купчанко Г. И.* Песни буковинского народа. Записки Юго-западного отдела императорского русского географического общества, т. 2. К., 1875. 14. *Лемківські співанки.* К., 1967. 15. *Наконечний М. Ф.* До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. — У кн.: Питання історичного розвитку української мови. Х., 1962. 16. Народні пісні з галицької Лемківщини. Тексти і мелодії зібрав, упорядкував і пояснив Ф. Колесса. — Етнографічний збірник. Львів, 1929, т. 39. 17. *Охримович В.* Звідки взялася назва «бойки»? — Життя і слово. Львів, 1895, т. 3. 18. *Свенціцький І.* Бойківський говір е. Бітля. — ЗНТШ, т. 14. Львів, 1913. 19. Спільнослов'янський лінгвістичний атлас. Рукописні матеріали до атласу з фондів Інституту мовознавства АН УРСР. Зошит 450, № 2195 (с. Збора Калужького району Івано-Франківської області). Зошит 427, № 2195 (с. Верхня Яблунька Турківського району Львівської області). 20. *Срезневский И. И.* Матеріали для словаря древнерусского языка, т. 1. Спб, 1893; т. 2. Спб, 1895; т. 3. Спб, 1903. 21. *Срезневский И. И.* Мысли об истории русского языка. М., 1949. 22. *Франко І.* Галицько-руські народні приповідки, т. 1. Львів, 1901—1905. 23. *Шахматов О., Кримський А. П.* Риси з історії української мови та хрестоматія. К., 1923. 24. *Якубинский А. И.* История древнерусского языка. М., 1953. 25. *Łęgota Pauli.* Pies'ni ludu ruskiego w Galicyi. Lwow, 1840.

Г. В. ЧЕРНЕЦЬКА, викл.,
Івано-Франківський педагогічний інститут

СЛОВА З КОМПОНЕНТАМИ МІКРО-, МІНІ-, МАКРО-, МУЛЬТИ- В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній українській мові дедалі більше стають розповсюдженими утворення слів способом сполучення елементів *міні-*, *мікро-*, *макро-*, *мульти-*. Особливо посилилась їх продуктивність в другій половині ХХ ст. у зв'язку з бурхливим розвитком науки, техніки і виробництва. Про зростаючу активність названих препозитивних морфем свідчить той факт, що вони сполучаються не лише з основами запозичених і давно засвоєних слів, а й з основами слов'янського походження.

Спостереження над структурно-семантичними особливостями композитів з кількісною характеристикою позначуваного, в яких початкові елементи *міні-*, *мікро-*, *макро-*, *мульти-* додаються до основ українських слів слов'янського походження, ми здійснили переважно на матеріалах книжно-літературної мови.

Досліджувані іменники з кількісно-якісною характеристикою позначуваного в українській мові утворюють досить складну систему. Основою її є антономічне співвідношення назв із зменшувальним і збільшувальним значенням — найменування збільшувального і зменшувального ряду (*мікросвіт* — *макросвіт*). Таке співвідношення в ряді випадків ускладнюється наявністю спеціальних утворень, що мають вказівку на відсутність особливої кількісної (саме зменшувальної) характеристики.

У сучасній українській мові *міні-* є скороченою основою прикметників *мінімальний* [3, 439], *мініатюрний* [1, 101], про що засвідчують факти паралельного вживання в ряді випадків складних слів з *міні-* і словосполучень «*мініатюрний* + іменник».

Нами зареєстровано понад двадцять іменників, у яких початкова морфема *міні-* сполучається з основами українських слів слов'янського походження. Серед них кількісно невелика, але найбільш уживана група слів, що означають назви укорочених предметів одягу: *міні-одяг*, *міні-наряд*, *міні-плащ*, *міні-спідничка*, *міні-шубка* та ін.

Значно більше виявлено композитів, у яких *міні-* надає слову значення чогось невеликого за розміром або чогось найменшого в ряді подібних предметів:

а) назви конкретних предметів (машин, приладів тощо): *міні-вертоліт*, *міні-робот*, *міні-прилад*, *міні-передавач*, *міні-м'яз*, *мі-*

ні-держава, міні-ділянка та ін. Напр.: «*Міні-робота* зроблено так, що викладач має можливість проконтролювати роботу студента» (Наука і суспільство, 1973, № 6);

б) назви істот (птахів, тварин): *міні-кури, міні-свині, міні-пес, міні-сокіл* та ін. Напр.: «Відтоді на запитання «Хто це?» Оля жартома відповідала: «*Міні-сокіл*» (птиця кібчик.— Г. Ч.) (Наука і суспільство, 1973, № 3);

в) назви абстрактних понять (процесів, дій, станів): *міні-війна, міні-засіб, міні-землетрус, міні-світ* та ін. Напр.: «Ми залишимося тут, на Геї, єдиними повелителями *міні-світу*» (Казанцев О. Розумляни. К., 1969).

Більшість композитів з *міні-* має яскравий відбиток індивідуального словотворення і характеризується експресивно-емоційним забарвленням.

В антонімічні відношення з названими утвореннями вступають лише поодинокі композити з *максі-**, друга частина яких є рідномовного походження.

Як зазначають дослідники, поодинокі іншомовні слова з першим компонентом *мікро-* (гр. тісго — малий) з'явилися в нашій мові у XVII ст. [2, 41]. За радянського часу в українській мові в зв'язку з розвитком науки і техніки кількість утворень з *мікро-* значно зростає. Якщо спочатку такі слова виникали переважно в термінології, то в останні десятиліття вони набули поширення в загальнолітературній мові і охопили найрізноманітніші шари лексики. Компонент *мікро-* став активно додаватися і до рідномовних слів. Таких утворень нами зареєстровано понад 150. Більшість з них відноситься до різних сфер термінології. Друга частина в аналізованих композитах може бути представлена як конкретним, так і абстрактним іменником: *мікрорізець, мікроголка, мікропровід, мікроснімок, мікропорошок, мікротріщина, мікроявище, мікросередовище, мікропричинність, мікроточність, мікроз'єднання* та ін.

Такі терміни означають предмети і явища надзвичайно малих розмірів, які використовуються в різних галузях наукової, технічної і професійної термінології.

Досить поширеними в технічній термінології є утворення з *мікро-*, що означають назви різних приладів, пристроїв, машин: *мікроприлад, мікродвигун, мікромір, мікроприймач, мікросвердломір, мікровертушка, мікроохолоджувач, мікролітак, мікросюдид* та ін. Напр.: «На початку сеансу корекції станція («Луна—9») з допомогою спеціальної оптичної системи і *мікродвигунів* була орієнтована на Сонце» (Рад. Україна, 1966, 8 лют.); «За допомогою *мікроголок* можна вводити різні хімічні речовини в ядро, протоплазму і навіть окремі шари клітинної оболонки» (Вечірній Київ, 1969, 14 січ.).

* *Максі* (англ. *maxi*) — скорочене від *максимальний*. Протилежний — *міні* [З. 408].

Останнім часом початкова морфема *мікро-* стала сполучатися у спеціальній термінології з твірними основами, до складу яких входить ще який-небудь препозитивний іншомовний елемент: *мікрокінознімання, мікроелектрозварювання, мікрофотоустановка, мікрорадіохвилі, мікроелектродвигун, мікрорадіоприймач* та ін. Напр.: «Конструктивно «бджілка» являє собою електричний вібратор з *мікроелектродвигуном*, що живиться від батарейок» (Наука і суспільство, 1975, № 10).

Наявність таких утворень є одним із свідчень того, що компонент *мікро-* набуває дедалі більшої свободи сполучуваності з основами різної структури і семантики.

Вичленувавшись з термінологічних рядів слів із значенням «дуже малий», словоелемент *мікро-* набув широкого розповсюдження у складі композитів загальнолітературної мови. Утворення з *мікро-*, другим компонентом яких є іменники з конкретним значенням, означають предмети нестандартно малих розмірів: *мікрокнига, мікроіскринка, мікроплівка, мікроросинка, мікромістечко* та ін. Напр.: «Тут, на живописному місці розкинулося ціле *мікромістечко*» (Знання та праця, 1971, № 7); «Цей «том» [«Кобзар» Т. Шевченка] має площу 0,6 квадратного міліметра, що майже в 19 разів менша від японської *мікрокниги*» (Наука і суспільство, 1976, № 5).

Значною кількістю представлені також абстрактні іменники, що означають назви процесів, результати дії, властивостей і характеризуються додатковим значенням зменшеності: *мікроутворення, мікропоштовх, мікропочування, мікрозагострення, мікрошум, мікропідтвердження* та ін. Напр.: «Усі лісові масиви нашої Землі, разом узяті, в три рази поступаються перед зеленими *мікроутвореннями* своєю здатністю очищати атмосферу від різних шкідливих домішок» (Рад. Україна, 1977, 11 груд.); «Але за будь-якого *мікрозагострення* взаємин є, мабуть, лише дві лінії поведінки: добра, людяна — й дріб'язкова, зумовлена дратливістю, неповагою до своєї й чужої гідності» (Рад. жінка, 1978, № 9).

Чіткість семантики, свобода і легкість сполучення словоелемента *мікро-* з конкретними і абстрактними іменниками сприяє зростанню продуктивності складних слів з цим компонентом в нейтральному і розмовному стилях. Значна частина таких утворень має яскравий відбиток індивідуального словотворення. Скороминучі, оказіональні композити досить часто зустрічаються в гумористичних творах, фейлетонах, пародіях і служать для іронічно гострої характеристики явищ, предметів, понять: *мікроперчинка, мікровождь, мікронебо, мікродоц, мікрочас, мікровітер, мікросуспільство, мікролюдина, мікроповітря* та ін.

У сучасній українській мові поряд з *мікро-* вживається його антонім *макро-*. Композити «*макро-* + слов'янська основа» представлені в нашій картотеці значно меншою кількістю слів.

Елемент *макро-* як перша частина складних слів означає: «великий», «напр.: *макромолекула, макроспора* та ін.; б) пов'язаний з вищечисленням дуже великих предметів, величин та ін.» [4, 603].

Незважаючи на антонімічність елемента *мікро-*, семантика *макро-* дещо вужча, зокрема в ній відсутнє значення певної кількісної частки виміру.

Серед складних слів з першим препозитивним елементом *макро-* є чимало таких, які утворюють антонімічні пари з композитами, до складу яких входить початкова морфема *мікро-*: *макросвіт* — *мікросвіт*, *макроявище* — *мікроявище*, *макротрищина* — *мікротрищина*, *макродобриво-мікродобриво*, *макроприлад-мікроприлад* та ін.

Нерідко засвідчуються приклади, коли аналізовані складні слова вступають в антонімічні відношення в межах одного і того ж речення: «Якщо в *макросвіті* воно (тяжіння) є могутньою силою, яка регулює рух планет, зірок, зоряних систем, то в *мікросвіті* його дія дуже незначна» (Наука і суспільство, 1960, № 12); «В системі живлення рослин значення всіх *мікродобрив* таке ж важливе, як і основних, так званих *макродобрив*» (Власюк П. Основи сільсько-го господарства. К., 1956).

Переважна більшість композитів з *макро-* належить до термінологічної лексики. Проте тут елемент *макро-* сполучається із значно обмеженим колом слов'янських основ, ніж початкова морфема *мікро-*. У терміносферах утворення з *макро-* здебільшого виступають з протилежним значенням, яке виражається композитами з *мікро-*: *макросхил*, *макротіло*, *макроряд*, *макроснімок*, *макрополе*, *макротвердість*, *макродослідження*, *макронаселення* та ін. Напр.: «Абсолютна більшість резерватів Карпат зосереджена в західному секторі південно-західного *макросхилу* та в центральному секторі північно-східного *макросхилу*» (Вісник АН УРСР, 1975, № 1); «У пробах води треба підрахувати кількість мікроскопічної флори і фауни, яка є поживою для *макронаселення* океану» (Наука і суспільство, 1971, № 2).

У поодиноких випадках утворення з *макро-* засвідчуються в мові художньої літератури, зокрема в гумористичних творах: «Свій *макрочас*, свій *мікрочас*, лише б не... *марночас*!» (Літ. Україна, 1978, 9 черв.).

Словоелемент *мега-* порівняно з іншими аналізованими іншомовними морфемами дає у сполученні з слов'янськими основами лише одиничні утворення. У складних словах він означає: «У мільйон разів більше за основну одиницю мір, вказану в другій частині слова; величезний, гігантських розмірів» [4, 661]. В останньому значенні цей компонент синонімічний препозитивній морфемі *макро-*. На корелятивність елементів *мега-*, *макро-* і *мікро-* вказує вживання їх у такому реченні: «Напрямок і темп протікання її (фізичної форми часу) залежить від рівнів організації даного виду матерії: *макросвіту*, *мегасвіту* чи *мікросвіту*» (Знання та праця, 1974, № 11).

Зрідка в мові періодичної преси використовуються оказіональні утворення з *мега-* в сатиричному плані: «Ставки у грі по роздуванню воєнного психозу справді надзвичайно високі і в доларовому від-

ношенні і в перерахуванні на «мегасмерті» (Рад. Україна, 1979, 23 січ.).

Невелика група складних слів з кількісно-якісною характеристикою позначуваного утворена за моделлю «мульти- + слов'янська основа». Виступаючи першою частиною композитів, елемент *мульти-* «означає множинність предметів або багаторазовість якихось дій, функцій» [4, 826]. Гібридні утворення з *мульти* майже виключно використовуються в кібернетичній термінології (*мультизначення, мультистійкість, мультиобробка*). Елемент *мульти-* переважно додається до абстрактних іменників, які є назвами різних процесів, дій. Напр.: «На відміну від *мультизначення*, всі елементи якого мають однаковий вид, «структурне значення» є впорядкованою послідовністю своїх елементів, що називаються «полями» (Енцикл. кібернетики, 1973, т. 1); «Окрім терміналів, у системи *мультиобробки* вмикають центр» (Енцикл. кібернетики, 1973, т. 2).

В інших терміносферах утворення з *мульти-* зустрічаються надзвичайно рідко. Напр.: «Виробничники ж нині розробляють проект *мультисірника*, який нагадуватиме олівець і може бути використаний багато разів» (Знання та праця, 1976, № 12).

Елемент *мульти-* вступає в словотвірні зв'язки з обмеженим колом основ, на нашу думку, тому, що в загальнолітературній мові і термінології більш вживаними є синонімічні початкові компоненти *багато-* і *полі-* (пор. *багатководність, багатоплідність, хім. полісіль, полікислота*).

Таким чином, аналіз складних слів з кількісно-якісною характеристикою означуваного свідчить про великі потенційні можливості аналізованих моделей композитів. Пояснюється це тим, що в українській мові з'явилася потреба у більш тонкій кількісно-якісній характеристиці ряду предметів і понять, що відносяться до сучасних галузей науки і техніки. Група аналізованих іменників знаходиться у стані зростання. Семантична система, яку вони утворюють, ще далеко не відстоялась. Вичленувавшись з термінологічних рядів, елементи *міні-, мікро-, макро-, мега-, мульти-* стали виявляти активність в утворенні слів загальнолітературної мови. Більшість з них має оцінне значення.

1. Жилин И. М. «Мини» и «макси» в русском языке. — Русский язык в школе, 1970, № 9. 2. Москаленко А. А. Неологізми з першим компонентом супер-, ультра-, гіпер-, мікро-, міні- в українській та російській мовах. — Укр. мова і літ. в школі, 1975, № 7. 3. Словник іншомовних слів. К., 1977. 4. Словник української мови. К., 1973, т. 4.

Подана до редакції 13.06.79

СУФІКС $+$ -ИЧЬ У ГОВІРКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ

Суфікс $+$ -ичь (*-ич, -ич, -ыч*)* у правобережнополіських говірках української і білоруської мов виконує декілька функцій. Як складова частина структури етронімічного, антропонімічного і топонімічного форманта *-ичи* суфікс *-ич* детально описаний В. Никонівим [4, 193—205]. Відома і його патронімічна роль. Але в поліських говорах зустрічається немало таких іменників із суфіксом $+$ -ичь, що самі по собі і як назви, і як словотворчі структури не були відомі дериватологам. Такі утворення визначають і лексему, і словотворчу специфіку поліських говірок.

Найбільш активна функція форманта $+$ -ичь після патронімічної обумовлює його належність до деривативних засобів, які поповнюють тематичну групу іменників з інструментальним значенням:

набóйич — поширене на Поліссі і південній Волині, рідко *збóйич*; однокореневі утворення на тій же території *набóй, набóйка* (бондарський інструмент з дерева або металу, що нагадує лопату, якою набивають обручі);

нат'áгич, нат'áг'ич, с'т'áг'ич, однокореневі деривати *нат'áгач, нат'áгач* (бондарська лопата і частіше — бондарський важільний інструмент для натягування обручів або ковальський важільний інструмент для натягування шини на обід колеса), назви поширені на Поліссі і південній Волині;

нахáйич (бондарська лопата) — с. Жубровичі Олевського р-ну Житомирської обл.;

утóрич, утóр'ич — поширене на Поліссі і південній Волині, однокореневі назви *тóрець, тóрець, утóр, утóрець, утóрник, утóрн'ік, втóрник, втóрн'ік; затóрич, затóрич, затóр'ич* — середнє і нижнє Надприп'яття, *затóрич* — с. Галіївка Чуднівського р-ну Житомирської обл., *зат'óр'ич* — с. Обуховичі Іванківського р-ну Київської обл. (інструмент, яким прорізають канавку для дна в клепоківій посудині);

розм'ёр'ич, разм'ёр'ич — нижнє Надприп'яття, однокореневі утворення *розм'ёр, разм'ёр, разм'ёр, разм'ёрач, разм'ёрач, розмір'ач, розмір'ач, розмір'ач, зам'ёрач* (бондарський циркуль);

скл'òп'ич — с. Ковшилівка Поліського р-ну Київської обл., однокореневі утворення *склепка, скл'òпка, закл'єпка, закл'òпка, накл'òпка* (короткий стрижень з головкою, що ним склепують обручі та інші деталі);

прóбойич — с. Листвин Овруцького р-ну Житомирської обл., однокореневі утворення *прóббй, прóббйець, прóббйен', прóббйник, прóббйвач, прóббйач* (сталевий стрижень, яким пробивають дірки в металі);

* Значок $+$ (плюс) сигналізує наддіалектний варіант, який передається давньоруською орфографією.

подгбннч — с. Чоповичі Малинського р-ну Житомирської обл., однокореневі назви *гоніло*, *гбнб'іца*, *гбмб'іца* (жердина з трубкою, ланцюгом або набалдашником на кінці, якою вдаряють по воді, жечучи рибу в бажаному напрямку).

До інструментальної наближається функція суфікса *+ичь* у назвах різних пристосувань, які вдосконалюють конструкцію ткацького верстата, млина, жорен або становлять собою частину, деталь, вузол пристосувань. У кроснах таких вузлів і деталей є декілька:

понéб'ич — с. Хочине Олевського р-ну Житомирської обл.; с. Сарни, Німовичі і Селище Сарненського р-ну Ровенської обл., *пон'éб'ич* — с. Вежиця, Глинне і Кам'яне Рокитнівського р-ну Ровенської обл., однокореневі назви—*небо*, *н'éбо*, *н'éба* середнього роду, *небец*, *небец'*, *н'éбец*, *небéц'*, *небéц* н' *éбец*, *н'éбце* середнього роду, *небел'* чоловічого роду, *небоч*, *подн'ебén'н'е*, *пудн'ебén'н'е* (найвища горизонтальна перекладина у кроснах, до якої кріпляться снасті, — набилки з бердом, нит тощо);

пот'áг'ич — с. Перга Олевського р-ну Житомирської обл., *нат'áг'ич* — нижнє Надприп'яття (дві складені нахрест планочки з гвіздками в торцях, які напружують полотно упоперек);

нат'áг'ич — нижнє Надприп'яття, *пот'áг'ич* — с. Хочине і Перга Олевського р-ну Житомирської обл., *п'ідт'áгич* — с. Мовчанівка Ружинського р-ну Житомирської обл., однокореневий дериват *п'ідт'áгач* (запорний (стопорний) пристрій пряжного навою (воротила) у вигляді палки, що затикається в отвори головки цього навою і впирається в землю або в гачок на кроснах, фіксуючи навій у певному положенні);

одйáж'ич (той же запорний пристрій пряжного навою) — с. Селище Сарненського р-ну Ровенської обл.;

т'áг'ич — с. Холосне Коростенського р-ну Житомирської обл., *п'ідт'áгич* — зрідка на південній Волині, *п'ідт'áг'ич* — с. Дорогобуж і Симонів Гошанського р-ну Ровенської обл., однокореневі утворення *п'ідт'áгач*, *п'ідт'áгач*, *подт'áгувач*, *нат'áгач*, *зат'áгач* (запорний (стопорний) пристрій полотняного навою, який складається із зубчастого колеса і клиночка-фіксатора);

нат'áг'ич (запорний (стопорний) пристрій полотняного навою у вигляді палки, що затикається в отвори головки цього навою і впирається в землю або в гачок на кроснах, фіксуючи навій у певному положенні) — с. Боложевичі і Скригалів коло Мозиря;

п'ідт'áг'ич — с. Городець Овруцького р-ну Житомирської обл., *нат'áг'ич* — нижнє Надприп'яття, деривати *подт'áгач*, *подт'áгач*, *пудт'áгач* (запорний пристрій полотняного навою, що складається з вилки і дощечки з багатьма дірочками, в які затикається кілочок або цвях, фіксуючи навій у певному положенні).

Одна структура з суфіксом *-ич* виділяється серед назв млинових пристроїв і одна серед назв жорнових деталей:

пудкрúтич — с. Жолудівка Овруцького р-ну Житомирської обл., споріднені назви *крут'іл'* чоловічого роду, *крут'él'*, *крут'él'н'ік*, *крут'елік*, *крут'él'ік*, *крут'ólка*, *п'ідкруток*, *п'ідкрúчай*,

подкрúчай, п'ідкруча́й, подкрут'ю́лка (пристрій, що регулює подачу зерна з коша на камені);

млич — рідко на південній Волині, деривати *мл'он* і з вокалізмом у корені *мел'юк, мел'ух, мел'ох, мел'юх, мел'ор, мел'ор, м'іл'ор, м'іл'ора, мел'юн, мил'юн, мел'юн, мел'юн, мил'юн* (палка для обертання, приведення в рух верхнього каменя жорен).

Інструментальне значення має похідний іменник з суфіксом *+ичь*: *перев'язич* (рушник, яким перев'язують сватів) — зріччя Норині та Ужі, зріччя Тетерева і Дніпра, однокореневі утворення *перев'яз'н'ік, перев'язванік, перев'язван'ік, перев'язуван'ік* і *перев'язувач*.

В окремих словах семантична функція форманта *+ичь* чітко не окреслюється. Ми маємо два віддієслівні іменники:

розворот'ич — Овруччина, однокореневі утворення *розворот, разварот, рóзворотен'* чоловічого роду (щільна між клепами, яка утворилася від того, що під недостатнім кутом була постругана бокова сторона клепа і внутрішнє ребро прилягає до сусіднього, а зовнішнє — не прилягає);

погон'ич — Овруччина, однокореневі деривати *паг'ін, паг'ін, пагон, пагон, паг'інок, пагонок, паг'інець, пагоніць, пагоніць, пагон'іць, пагоніць, паг'інець, пагоніць, пагоніць, паган'іць, паг'інчик, адгоніць, адгон'іць* (паросток, пагін — молода гілочка на рослині); *погоніч* — с. Великий Дивлин Лугинського р-ну Житомирської обл., однокореневі деривати *паг'ін, пагон, пагон, паг'інець* (гілляка); *погоніч* — с. Камінь Овруцького р-ну Житомирської обл., с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомирської обл., *погон'ич* — зрідка на Овруччині (однорічний пагін).

Ще один віддієслівний іменник *найм'ич* — с. Христинівка Народицького р-ну Житомирської обл., с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл., при повсюдному *наймит, найм'ит*, а також *найм'ік* — с. Сарненськ, Рокитнянського р-ну і північ Березнівського р-ну Ровенської обл., на Житомирщині Майдан, Лопатичі, Кишин і Жубровичі Олевського р-ну, *найм'іка* — с. Комсомольське Олевського р-ну, поповнює групу правобережнополіських діалектизмів, утворених суфіксом *+ичь*.

Формант *+ичь* виділяється в іменнику *вóйч'ич, вóч'ич* — с. Денисовичі Поліського р-ну Київської обл. [2, 49], с. Новошепеличі та Ільїнці Чорнобильського р-ну Київської обл., с. Довляди Хойниківського р-ну Гомельської обл., *вóчичь* — с. Річиця Чорнобильського р-ну Київської обл. [2, 49].

Суфікс *+ичь* належить до малопродуктивних словотворчих засобів. В українській літературній мові він утворює назви за певною дією, за місцем проживання: *керманіч, підпасіч, погоніч, москвіч* [8, 41], назву членів родини і рідні (*рідич*) і функціонує як первинний формант у префіксально-суфіксальному утворенні *пяррідич* (давній предок, від якого ведеться рід [7, 518]). Б. Грінченко фіксує *прогоніч* (залізний болт, яким замикають віконниці) [6, 462].

Усі деривати з суфіксом *+ичь* залежно від походження поділя-

ються на дві групи: віддієслівні і відіменні. Відіменникових утворень дуже мало. Серед них безсумнівним відіменниковим словом є *вбій'ич*, *вбч'ич*, останні пов'язані з дієсловами або деривативно, тобто утворені безпосередньо від дієслівних основ, або в твірній основі ще зберігають семантичну ідею дії (*млич*). Більшість віддієслівних слів чітко вказує на похідну основу з темою *-i-* (*розмёр'ич* від *розмер'ит'*; *подгбнч* від *подгбнит*; *погбн'ич* від *погбн'ит'* (рости); пор. поліськ. діалектизм *погбн'істи* (рослий, високий); *на-*, *з-*, *про-ббй'ич* від *на-*, *з-*, *про-б'ит'*; *пудкрўтч* від *пудкрутит*; *розворбт'ич* від *розворот'іцца*; допускає відновлення інфінітива *+утори-ти* (*+заторити*), *утбрич*, *затбрич*, наприклад, у селі Острогляди Брагинського р-ну Гомельської обл.: *затар'ит'ич* (бочку).

Серед слів віддієслівних на *+ичь* виділяється окрема група таких, у яких дієслівна основа закінчується на *-а-*: *на-*, *с-*, *п'ід-т'аз'ат'* → *нат'аз'ач* і *на-*, *с-*, *п'ід-т'аз'ич*; *скл'еп'ат'* → *скл'оп'ич*; *одй'аз'ат'* → *одй'аж'ич*; *перевй'аз'ат'* → *перевй'авч*. Структура *на-х'ай'ич* не дає змоги відновити достовірний клас твірної основи дієслова. Хоча на правобережному Поліссі є безпрефіксне дієслово *х'ай'ат'* (гудити; очищати зерно скружуванням у решеті), *х'ай'ат* (цінувати, поважати), в іменнику *нах'ай'ич* твірна основа могла належати до четвертого класу: *нах'ай'ит* → *нах'ай'ич*.

Деривативно і генетично неясною залишається структура *п'он'ё-б'ич*. Будь-яка дієслівна форма для її твірної основи нереальна. Вірогідним здається сполучення по *н'ёбу* (підвісні шнури нита і бедра труться перекинуті через *н'ёбо* — верхню горизонтальну палку).

Етимологію діалектизму *вбй'ич*, *вбч'ич*, *вуоччич* розкрив Р. М. Малько [3, 57, 58]. Пов'язуючи генетично білоруські слова *вотчына* (спадкоємний маєток) і *вотчыч* (спадкоємець), автор уважає, що вони утворені від **отьць*; слова *отчина*, *вотчина* позначають різні види спадкоємства і в сучасних говорах уживаються із звуковим значенням. На східнослов'янському ареалі бджільницька семантика *вотчина* — *вотчич* представлена двома достатньо компактними островами: болгарськ. *вотчына*, *отчына* (пасіка, бортъ); рос. *вотчина* (пасіка, бджолярське господарство, бджоли); болгарськ. *вотчыч*, *воччан*, *отчыч*, укр. поліськ. *вбй'ич*, *вбчич*, *вуоччич* (пасічник, бортник); рос. *вотчинник* (хазяїн пасіки, пасічник); *вотч'енник* (бджолина сім'я, що живе в борті) [5, 162—163]. Це, з одного боку, білорусько-українське Полісся (середня і нижня Прип'ять) а з другого — російські говірки Персько-Вятського району і середнього Уралу [5].

Суфікс *-ич* у поліському діалектизмі *+вотчичь* (бортник, пасічник) виконує функцію позначення спадкоємця і збігається за семантикою із старо-лужицьк. *dedicz*, *dediczer* (пасічник, бортник), які виводяться з праслов'янської (одержувати маєток у спадщину від діда) [3, 57].

Правобережнополіські дієслова з темою *-и-* органічно творили іменники суфіксом *-ч*, який об'єднувався з темою *-и-* в складному

суфіксі *+ичь* (*розмёр'іт' → розмёр'іч*), дієслова з темою *-а* творили іменники суфіксом *-ч*, який пов'язувався з темою *-а* в складному суфіксі *+ачь*. Щодо випадків сполучення гетерогенних структурних частин, коли до основи на *-а* приєднувався формант *+ичь* (типу *скл'епам' — скл'оп'іч*), то, зрозуміло, це факти пізнішої, аналогічної деривації, коли до скороченої основи (без теми) прилучався суфікс *+ичь* як нечленована морфема.

Формант *+ичь* в іменнику *+вотчичь* походить від праслов'янського **-itjъ*, який спочатку позначав малих істот, а потім виражав приватне походження, пор. щодо будови польск. *starośc-ic* (син старости), *kasztelan-ic* (син каштеляна), з одного боку, і, з другого, — польск. *dziedzic* (той, що держить маєток предка), чеськ. *dědic* (спадкоємець), рос. *дѣдич* (спадкоємець), укр. *діди́ч* (поміщик), сербохорв. *dje dić* (спадкоємець), яке мало первинне значення (нащадок діда) [9, 193].

Генезис форманта *-'іч* у слові *найм'іч* залишається нез'ясованим. Як було зазначено вище, на правобережному Поліссі вживається три деривати: *найм'іт*, *найм'ік* і *найм'іч*. Останній може бути або фонетичним варіантом форми *найм'ік*, або (що більш імовірно) самостійним віддієслівним утворенням.

1. Картоотека Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы. Інстытут мовазнаўства ім. Я. Коласа АН БССР. 2. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. К., 1974. 3. Малько Р. М. Гісторыка-этымалагічныя нататкі. — Беларуская лінгвістыка. Вып. 9. Мінськ, 1976. 4. Никонов В. А. Две волны в топонимии Полесья. — У кн.: Полесье. М., 1968. 5. Словарь русских народных говоров. Вып. 5. Л., 1970. 6. Словарь української мови. т. 2 / За ред. Б. Грінченка. К., 1958. 7. Словник української мови. т. 7. К., 1976. 8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. 9. Słowski Franciszek. Słownik etymologiczny języka polskiego. Tom 1. A—j. Krakow, 1952.

Подана до редколегії 26.12.78

М. П. ЛЕСЮК, ст. викл.
Івано-Франківській педагогічний інститут

СЕМАНТИКО-ДЕРИВАЦІЙНА СТРУКТУРА СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА КОРЕНЕМ ХОД У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд дає можливість у першу чергу виявити ступінь продуктивності того чи іншого кореня.

Корінь *ход* належить до найпродуктивніших у сучасній українській мові. Словники української мови фіксують понад 400 слів із цим коренем. Однак на синхронному зрізі мови інколи буває важко встановити спільнокорінність тих чи інших слів, оскільки внаслідок різноманітних фонетичних, морфологічних та семантичних процесів проходить зміна як зовнішнього оформлення, так і

внутрішньої понятійної наповненості кореня, його семантичне переосмислення, звуження чи розширення внутрішнього змісту. Тому при виявленні ступеня продуктивності кореня необхідно брати до уваги і діакронічний аспект, його історію, етимологію.

Корінь *ход* являє собою видозмінену форму праіндоевропейського кореня *sed//*sod, в якому в певних фонетичних умовах звук (s) змінився в сучасне (X) [10, 479]. Це дає підставу вважати спільнокореневими з коренем *ход* слова *вшестья, нашестя, пришестья, пришелиць, зайшлий, дійшлий, прийшлий* (усього дев'ять слів), в яких виділяється етимологічний корінь (варіант) *sed → *ched → *sed. Сучасний варіант *шес* утворився з *šed + tije → *шьстие* → (на) — *шестя*, варіант *шел* < *шьдль*, де пройшла дієреза звука (ð). В утвореннях типу *зайшлий, прийшлий* і под. від етимологічного кореня залишився тільки звук (Ш) [6, 26—28].

Але оскільки словотвірне гніздо — це сукупність рядів дериватів, об'єднаних між собою відношеннями структурної і семантичної похідності на синхронному зрізі мови, наведені слова з варіантом кореня *ше(с)* не можуть розглядатися як рівноправні члени словотвірного гнізда з коренем *ход*.

Іх не можна розглядати як «спільногніздові» на синхронному рівні тому, що в них не забезпечені вимоги, які ставляться до спільнокореневих слів. Наприклад, А. Анастасієв вважає, що для виділення кореня повинні бути витримані такі умови: 1) зовнішня стійкість, яка полягає в тому, що звуки кореня не піддаються суттєвим змінам під дією тих чи інших причин (фонетичних, морфологічних тощо); 2) можливість кореня повторюватися у великій кількості слів і притому як у зв'язку з різними афіксами, так і без них і 3) внутрішня стійкість, вираженням якої є визначеність і постійність кореня [9, 77].

У наших прикладах якраз не витримана перша умова — немає зовнішньої подібності, звуки кореня піддалися суттєвим як фонетичним, так і морфологічним змінам.

У сучасній українській мові корінь *ход* має кілька фонетичних варіантів, що виникли внаслідок морфологічного чергування звука (Д) з іншими звуками, викликаного морфологічним оточенням кореня в слові. Основним варіантом кореневої морфеми вважаємо *ход*, який «відрізняється більшою контрастністю і перебуває в найбільш автономній морфологічній позиції» [11, 90]. Маніфестується ж корінь *ход* у спільнокореневих словах сучасної української мови такими варіантами: *ходж* — *ходження, виходжати, відходжувати; хож* — *вхожий, дохожувати, дохожалий; хожд* — *дохождати, підхождати, схождати; хід* — *хідник, дохід, східці; хідь* — *безвихідь, безвихіддя*.

Вершиною аналізованого словотвірного гнізда є ітеративне дієслово *ходити*. Воно має розгалужену і різноманітну систему похідних. У сфері дериватів дієслова *ходити* — іменники, дієслова, прикметники, прислівники, вигуки. Це підтверджує дум-

ку, що «серед усіх частин мови дієслово має найширші словотвірні зв'язки і рішуче впливає на найважливіші процеси словотвору», що на базі дієслова і дієслівних форм творяться іменники, прикметники, прислівники, прийменники, частки, вигуки та ін. [9, 286].

Ядро словотвірного гнізда складають 48 дієслів, 27 іменників, три прикметники, один прислівник та сім дієприкметникових форм, тобто деривати, утворені безпосередньо від дієслова *ходити*. Серед них — 38 дієслів, утворених префіксальним способом (тип «преф + ходити»). Цей тип творення охоплює найбільшу групу дієслів. При творенні їх беруть участь префікси *в-* (*у*), *вві-* (*уви*), *ви-*, *від-* (*од*), *до-*, *за-*, *на-*, *над-*, *об-* (*обі*), *пере-*, *під-*, *по-*, *попо-*, *при-*, *про-*, *роз-* (*розі*), *с-* (*зі*) — усього 23 префікси чи їх варіанти. Більшість префіксальних дієслів складає акцентуаційні пари, в яких наголос є релевантним у визначенні виду: *входити* — *входіти*, *доходити* — *доходіти*, *заходити* — *заходіти* та ін*.

Префіксальні дієслова багатозначні. Кожне з них успадковує певні значення базового дієслова *ходити*, разом з тим доповнюючи їх додатковим значеннєвим компонентом, привнесеним тим чи іншим префіксом. Так, дієслово *входити* від дієслова *ходити* успадкувало лише перше (основне) значення: «Ступаючи ногами, переміщатися, змінювати місце в просторі». Однак ремарка «переважно в різних напрямках» завдяки префіксу *в-* змінюється вказівкою на цілком визначений напрям руху «куди-небудь, у межі, у середину чого-небудь». Отже, основне значення словотвірного типу «префікс *в-* + дієслово руху» — «дією твірного дієслова переміститься в середину простору якого-небудь предмета» [2, 24]. Про вузькоспецифічність префікса *в-* у сполученні з дієсловами руху, а в даному випадку з дієсловом *ходити*, свідчить і той факт, що дієслово *входити* має лише п'ять значень, на відміну від базового *ходити*, яке має 14 значень. По 12—14 значень мають дієслова з префіксами *від-*, *за-*, *пере-*, *при-*, *про-*, *роз-*, *с-*. Але таке дієслово, як *находити* [6], має лише три значення, *надходити* — п'ять. У словотвірне гніздо включено дієслово *походити* [10] з одним значенням, яке однак не зв'язане з механічним рухом — іти, пересуватись, переміщатись. Воно має значення «народитись, вести свій рід, виникати, утворюватись, з'являтися як наслідок певних подій» тощо. Отже, семантика його все-таки зв'язана у глибині своїй з фізичним рухом — *походити* — значить вийти з певного середовища, класу і т. д.

Зате повністю втрачена ідея руху дієсловом *походити* [6] — «бути схожим на кого-, що-небудь, подібним до когось, чогось

---

* Матеріал для дослідження вибраний з таких словників: Словник української мови в 11-ти т. (т. 11 — в машинопису). К., 1970.—1979 (далі при посиланні — СУМ, вказується том і сторінка); Українсько-російський словник в 6-ти т. К., 1953—1963 (далі — УРС, вказується том і сторінка); Словарь української мови в 4-х т./За ред. Б. Д. Грінченка. К., 1958—1959 (далі — Гр., вказується том і сторінка); Орфографічний словник української мови. К., 1973.

[СУМ, 7, 456], у зв'язку з чим це дієслово і похідний від нього прикметник *похожий* не включені в схему нашого гнізда.

Повністю порвало семантичний зв'язок із спільнокореневими словами дієслово *находити* [9]. Воно теж втратило загальну ідею руху, переміщення, закладену в корені *ход* як «спільній семантичній базі всього ряду коренево—споріднених слів» [3, 17], тому, зрозуміло, не аналізується як «спільногніздове» з дериватами кореня *ход*. Дієслово *находити* [9] утворило своє «власне» гніздо, об'єднавши 32 деривати з коренем *наход*, що утворився внаслідок семантичного переосмислення та певних морфологічних змін (спрощення) з колишнього кореня *ход* та префікса *на-*.

Явище народження нового кореня внаслідок морфологічного спрощення і семантичного відмежування його від етимологічного кореня досить поширене в мові, тому постійно привертає увагу вчених. Так, аналізуючи слова *дати*, *дар*, *продати*, І. І. Ковалик зазначає, що в цих словах етимологічний корінь *да-* є тільки складовою частиною вторинних коренів *дар* та *прода*, які сформувалися на основі етимологічного кореня за допомогою формантів *-р* та *про-* і кожен з них став вихідною словотворчою базою для утворення нового ряду слів [3, 20].

Аналогічні міркування про появу вторинного кореня в слові *продати* знаходимо у О. М. Гвоздева [1, 114]. Детально аналізує слова *продати*, *находити* О. М. Тихонов [9, 77—79].

Отже, в дієслові *находити*, а також у похідних від нього *винаходити*, *віднаходити*, *знаходити*, *понаходити*, *знахідка*, *віднаходження*, *знахідний*, *винахідливість*, *нахідка*, *находження* і інших вихідною словотвірною базою є корінь *наход*, утворений шляхом зрощення етимологічного кореня *ход* і префіксального форманта *на-*.

Кількісна характеристика словотвірного гнізда з коренем *ход* у сучасній українській мові

	I	II	III	IV	V	VI	Усього
Дієслово	1 (1)	48 (7)	58	11	1	—	119+(8)
Іменник		27	93	36	11	2	169
Прикметник		3	37	34	15	—	89
Прислівник		1	9	4	4	2	20
Вигук			2				2
Усього	2	79+(7)	199	85	31	4	407

Серед безпосередніх похідних дієслова *ходити*, тобто дієслів, розташованих на II ступені словотворення, особливої уваги заслуговують унікальні дієслівні утворення, які характерні тільки для української мови, є її особливістю. Це дієслова *ходитоньки*, *ходуні*, *ходусі*, а також дієслово III ступеня *ходусеньки*. Відомо, що в українській мові інфінітивні форми окремих дієслів подібно до іменника можуть уживатися з суфіксами пестливості *-тки*, *-точки*,

-тоньки, -туні, -тусі і ін. Як вважає В. М. Русанівський, такі суфікси «є своєрідним симбіозом суфікса інфінітива -ти і зменшувально-пестливих іменникових суфіксів -к-, -очк-, -оньк-, -ун'-, -ус-» [7, 172]. Зменшено-пестливі інфінітивні форми характерні в основному для усного мовлення.

Інші дієслова II ступеня утворені за моделями *y + a (ти)*, *V + ува(ти)*, *V + ся (ходжати, хождати, хожувати, ходитися)*.

На III ступені — 58 дієслів. Утворені вони за трьома основними типами: 1) «префіксальне дієслово + постфікс — ся», 2) «префіксальна основа + суфікс» і 3) «префікс + префіксальне дієслово».

Постфіксальні дієслова — *входитися, доходитися, заходитися, обходитися, приходитьися* і інші означають або пасивну дію, або дію, що переходить на суб'єкт.

Дієслова, утворені префіксом *по-* (*повиходити, повідходити, подоходити, позаходити, пообходити* та ін.), означають множинну почергову дію, поширену на всі або багато об'єктів чи здійснювану всіма або багатьма суб'єктами. Приєднуючись до префіксальної основи недоконаного виду, префікс *по-* «виконує дві функції: надає дієслову граматичного значення доконаного виду і підсилює значення префікса основи» [5, 28]. Слід додати, що префікс *по-* різко зменшує кількість значень твірного багатозначного дієслова, трансформованих на похідне. Якщо дієслово *переходити* має 13 значень [СУМ, 6, 313], то дієслово *попереходити* — лише два [СУМ, 7, 195].

Дев'ятнадцять дієслів III ступеня утворені за моделлю Преф. *V + a (ти)*: *входжати, виходжати, доходжати, переходжати, підходжати* і ін.; шість дієслів — *виходжувати, відходжувати* і ін. — за моделлю Преф. *V + ува(ти)*. Ці дієслова можна трактувати також як префіксальні утворення від відповідних безпрефіксних дієслів *ходжати (хождати), хожувати* — *в-ходжати, ви-ходжати, ви-ходжувати* і т. д.

На IV ступені дев'ять дієслів утворені постфіксальним способом, одне дієслово — префіксальним (*повиходжувати*) і одне — суфіксом *-ува-* (*заходжуватися*).

На V ступені є лише одне дієслово, утворене постфіксом *-ся*, *-повиходжуватися*, яке завершує найдовший словотвірний дієслівний ряд в аналізованому гнізді: *ходити* → *ви-ходить* [6] → *виходж-ува-ти* → *по-виходжувати* → *повиходжувати-ся*.

Найчисленнішу групу дериватів гнізда з коренем *ход* складають іменники. Словотвірні типи іменників, утворених безпосередньо від дієслова *ходити* (тобто розташованих на II ступені), об'єднуються в чотири словотвірні разряди [4, 10]: 1) *nomina acti* — із значенням узагальненої дії — *хід, хода, ходження, хоження, ходіння, ходьба, ходиши, хідка (ходка), хідня (ходня)*; 2) *nomina agentis* — іменники із значенням «виконавець дії» — *хода, ходак, хобецик, кодільник, ходок, ходоман, ходун, ходяка*; 3) *nomina instrumenti*: *хідлі, ходуля, ходулі, ходушка*; 4) *nomina resultatis* — *ходик, ходики, хідник (ходник)*.

Словотвірні типи, маніфестовані наведеними іменниками, різноманітні, більшість з них відбиває одиничні, нерегулярні утворення. В одному типі об'єднуються лише три іменники: *ходження* (*хоження*) та *ходіння* (описуються моделями $V + енн(я)$ та $V + інн(я)$). Інші іменники утворені за такими моделями: $V + \emptyset$ (нульовий суфікс), $V + \emptyset(a)$, $V + б(a)$, $V + ин(u)$, $V + н(я)$, $V + ак$, $V + ещик$, $V + о(a)$, $V + б(a)$, $V + ие(u)$, $V + н(я)$, $V + ак$, $V + ещик$, $V + ун$, $V + ник$, $V + ільник$, $V + ушк(a)$, $У + ок$, $У + як(a)$, $У + ул(i)$, $V + л(i)$, $V + ик(u)$.

Різноманітність словотвірних типів іменників обумовлює різноманітність семантичних відношень між ними. Так, іменник *ході* має значення узагальноної дії (п'ять значень — [СУМ, 11, 104]), а іменник *хода* означає істоту, тобто виконавця дії («Виса (яблуку) висить, хода (свиня) ходить, виса впала, хода з'їла» — [Гр., 4, 406]); іменник *ході́к* означає діяча, виконавця дії (одне, два значення) і «інструмент» дії, предмет, яким користуються — взуття, постолі (три значення — [СУМ, 11, 104]). Цікаво, що похідний від нього іменник *ходачата* успадковує лише третє значення [УРС, 6, 346].

На третьому ступені є 81 іменник, утворений від префіксованих дієслів, десять відсубстантивних і два відад'єктивні іменники. Словотвірні типи іменників, утворених від префіксованих дієслів, об'єднуються в розряди: 1) *nomina acti*, 2) *nomina agentis* та 3) *nomina instrumenti*. І хоча всередині кожного з цих розрядів виділяються іменники з іншими відтінками в значенні, все ж їх набір є вужчим, ніж в іменників, утворених від непрефіксальних дієслів.

Серед іменників першого розряду (із значеннями узагальноної дії) виділяються в першу чергу деривати, утворені нульовим суфіксом: *вхід*, *вихід*, *розхід*, *доход*, *приход* та інші (всього 22 іменники).

У схему словотвірного гнізда не включені два іменники цього типу — *захід* [10] та *схід* [10] на означення 1) сторони світу, 2) частини обр'ю, де сходить (заходить) сонце, 3) частини материка. Іменник *захід* розвинувся на основі п'ятого значення дієслова *заходити*, іменник *схід* — на основі *сходити* [10] — підніматися з-за обр'ю або опускатися за обр'ю (про небесні світила), але з часом смислові зв'язки їх з вершиною гнізда дієсловом *ходити* та іншими спільнокореневими словами, на нашу думку, послабилися і втратилися зовсім. Тепер обидва ці іменники разом із своїми похідними *західний*, *західник*, *західницький*, *західництво*, *східний*, *східняк*, *східень* утворили окремі гнізда з новими коренями *схід* і *захід*.

Десять іменників III ступеня з процесуальним значенням — *входження*, *заходження*, *надходження* і ін. — утворені за моделлю *Преф. V + енн(я)*, іменники *входини* (*уходини*), *обходини*, *вхідчини* (*ухідчини*), *вихідчини* описуються формулами *Преф. У + ин(u)* та *Преф. У + чин(u)*.

Інші іменники із значенням узагальноної опрідметненої дії, що розташовані на III ступені, утворені за такими типами: *Преф.*

V + к(а) (сім слів) — *обихідка, прохідка, західка*; *Преф. V + Ø (и)* (п'ять слів) — *відходи, заходи, переходи, сходи* [10], *сходи* [6]; *Преф. V + еньк(и)* (три слова) — *виходеньки, заходеньки, походеньки*; *Преф. V + Ø (а)* (два слова) — *похода, п'охода*.

Звичайно, всі ці іменники поряд з основним значенням словотвірного розряду «узагальнена дія» розвивають паралельні значення результату, наслідку, об'єкта, продукту, місця дії тощо.

Серед іменників поміна *agentis* виділяються словотвірні типи *Преф. V + ець* (шість слів) — *виходець, прихідець* і ін.; *Преф. V + к (0)* (три слова) — *виходько, приходько, прихідько*; *Преф. V + ник (п'ять слів)* — *вихідник*; *Преф. V + ень* — *приходень*; *Преф. V + тельк(а)* — *доходителька*.

Такі іменники як *відхідок, похідня, сходня, сходні, сходина, сходки, східці* кваліфікуємо як «назви предметів, за допомогою яких здійснюється дія».

З дванадцяти іменників III ступеня, що входять у підгніздо самого дієслова *ходити*, сім утворені демінутивними суфіксами (*ходонько, ходенько, ходок* [6], *ходачок* та ін.); іменник *ходунай* [Гр., 4, 408] являє собою оказіональне утворення, іменники *ходилиці, ходильниці* подаємо як похідні прикметника *ходильний*, іменник *ходільниця* < *ходільник*.

На IV ступені є лише сім віддієслівних іменників: *схід* [9], *сход, сходище, сходици, східка, схода*, які утворені від постфіксального дієслова *сходитися* і мають значення узагальноної дії, а також іменник *походження*, утворений від слова *походжати*.

Десять іменників на цьому ступені утворені від прикметникових основ суфіксом *-ість* (*відхідливість, дохожалість, схожість, ходовість, ходульність* та ін.). Два іменники із значенням «виконавць дії» утворені за типом *N + ник* — *прохідник, обхідник* (іменник *розхідник* утворений від прикметника *розхідний* [8, 109]), два іменники — *N + чик* — *обхідчик, проходчик*. Омонімічним суфіксом *-чик* утворений демінутив *східчик* від *східець*. Іменники *відхідництво (відходництво), уходництво* утворені від іменників суфіксом *-цтво(о)*. Деривати *невихід, недохід* утворені префіксальним, а *безвихідь, безвихіддя* — префіксально-суфіксальним способом. Іменники *походець, походонька, прихожанин, сходинок, ходачатка* являють собою одиничні суфіксальні відіменникові утворення.

Іменники V ступеня об'єднуються в три типи: *A + ість* — *доходність, перехідність, східчастість* і ін., *N + к (а)* — *прихожанка* та *N + щ(я)* — *прохідниця* і *проходчиця*. Всього на V ступені — дванадцять іменників.

На останньому, VI ступені є лише два іменники — *недоходність* та *безвихідність*, утворені за типом *A + ість*, якими завершуються найдовші словотвірні ряди аналізованого гнізда: *ходити* → *виходити* — Ø → *вихід* → *вихід-н(ий)* → *без-вихідн(ий)* → *безвихідн-ість*; *ходити* → *до-ходити* → *доход* — Ø → *доход-н(ий)* → *не-доходн(ий)* → *недоходн-ість*.

Всього в словотвірному гнізді виявлено 169 іменників.

Прикметників у словотвірному гнізді нараховується 89. Три з них розташовані на II, 37—на III, 34—на IV і 15 прикметників на V ступені. Найбільш продуктивний тип творення їх — $N + n(\text{ий})$ — *відхідний, дохідний, обхідний, похідний* і ін. Другий за продуктивністю — це тип творення прикметників від дієслівних основ нульовим суфіксом. Процес творення їх супроводжується морфологічним чергуванням (Д) : (Ж) — *вхожий, відхожий, дохожий, перехожий* і інші (всього 13). Далі виділяються типи: $V + лив(\text{ий})$ — *відхідливий, дохідливий*; $V + л(\text{ий})$ — *доходжалий, проходжалий*; $N + част(\text{ий})$ — *обхідчастий, східчастий*, $V + яц(\text{ий})$ — *підходящий, походящий*; $N + ов(\text{ий})$ — *заходовий, сходовий*; *Преф. + А(ний)* — *безвихідний, недохідний*; $V + ен(\text{ий})$ — *ходжений, сходжений*; *Преф. + А + н(\text{ий})* — *не-обхід-н-ий*; $N + ськ(\text{ий})$ — *приходський* та інші типи, що репрезентують одиничні утворення.

Крім того, у словотвірному гнізді виявлено 20 прислівників, утворених за різними типами, та два вигуки (присудкові слова) *хбда* [6] та *хбду*.

Дериватологічне дослідження словотвірної потенції коренів на означення руху (переміщення), систематизація і класифікація словотвірних типів, репрезентованих у віддієслівних словотвірних гніздах сприяють формуванню чіткого уявлення про участь цих коренів у процесі збагачення лексичного складу сучасної української літературної мови, про можливість афіксального способу словотворення.

1. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык, ч. 1, М., 1958.
2. Головин Б. Н. Приставочное внутриглагольное словообразование в современном русском языке. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1966.
3. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Львів, 1958.
4. Ковалик І. І. З методики дослідження слов'янського словотвору. Львів, 1958.
5. Лепець К. В. Подвійно префіксовані дієслова з префіксом *-по-*. — Мовознавство, 1979, № 3.
6. Русанівський В. М. Дієслово — рух, дія, образ. К., 1977.
7. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971.
8. Словотвір сучасної української мови. К., 1979.
9. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Самарканд, 1971.
10. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1971.
11. Янко-Триницкая Н. А. Межморфемные чередования в современном русском языке. — Развитие современного русского языка. М., 1975.

Подана до редколегії 14.04.79

Й. Ф. АНДЕРШ, ст. наук. співроб.,
Інститут мовознавства АН УРСР

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ІНТЕНЦІЙНОЇ І ВАЛЕНТНОЇ СТРУКТУР ДІЄСЛОВА

(На матеріалі української мови)

Новий етап у вивченні смислової структури речення, зорієнтований на аналіз «тих елементів у змісті мовних форм, які є відображенням позамовної реальності» [1, 231], зумовив значний інтерес до дієслова як лексико-граматичної категорії, оскільки виявилось, що від лексичної семантики дієслова, його сполучувальних властивостей залежить не тільки структурна організація речення і його компонентів, але і їх семантична характеристика. Увагу дослідників привернув особливо той факт, що дієсловам властиві певні семантичні і формально-синтаксичні конфігурації і що вже саме значення дієслова сигналізує про ті чи інші семантичні і синтаксичні моделі речення*. Американський лінгвіст У. Л. Чейфшише: «Природа дієслова визначає, що собою буде являти інша частина речення: зокрема, які іменники будуть дієсловом супроводжувати, яке відношення до нього будуть мати ці іменники і як ці іменники будуть характеризуватися в семантичному відношенні» [4, 115]. Все це, звичайно, свідчить про актуальність і необхідність досліджень, пов'язаних з поглибленим вивченням природи дієслова і особливо тих елементів його семантики, які визначають формальну і семантичну структуру висловлювання.

Наша мета — з'ясування характеру інтенційної і валентної структур дієслова і їх співвідношення. Матеріалом для дослідження взято дієслова української мови.

Вивчаючи природу дієслівної дії, можна помітити, що їй властива певна інтенція, суть якої полягає в тому, що дієслівна дія як динамічна ознака стосується двох предметів, один з яких є джерелом її виникнення (агенси), а другий — об'єктом поширення (пацієнсом), або ж дія відбувається без участі обох цих субстанцій чи за участю лише однієї з них**. Схематично найтиповіші відношення дії

* З'ясуванню центральної ролі дієслова у побудові речення і висловлювання присвячено ряд праць, серед яких назвемо, зокрема [4; 6; 12].

** Теорію дієслівної інтенції успішно розробляють словацькі лінгвісти, зокрема Я. Качала, Ф. Міко, Я. Оравець, Є. Пауліні, Й. Ружичка та ін. [7; 8; 9; 10; 11]. Поняття інтенції дієслівної дії першим запровадив Є. Пауліні [10, 16—29]; під ним він розуміє те, що дієслово як предикат вимагає або не вимагає вираження

до вихідної субстанції (агенса) можна зобразити так: агенс — дія — пацієнс; агенс — дія; дія — пацієнс; дія. Ці схеми, власне, і створюють загальну інтенційну структуру дієслова.

На синтаксичному рівні інтенція дієслівної дії виявляється в тому, що дієслово як предикат або сполучається з іншими словами, які називають вихідну і залежну субстанції, або вживається без них, тобто є в семантичному і синтаксичному відношенні самодостатнім. Наприклад: *Микола читає книжку; хлопчик біжить; замулило став; дощить*. У першій фразі дієслово *читати* сполучається з двома іменниками (*Микола, книжка*), у другій і третій — дієслово *бігти* і *замулити* (вжитому безособово) сполучається лише з одним іменником (*хлопчик, став*) і в четвертій — дієслово *дощити* не сполучається з жодним іменником.

Синтаксичну реалізацію інтенції дієслівної дії можна назвати валентністю дієслова, а синтаксичну реалізацію інтенційної структури дієслова — його валентною структурою. Якщо під валентністю дієслова розуміти його здатність як предиката вживатися (чи не вживатися) разом з субстантивними словоформами, що репрезентують учасників дії — агенса і пацієнса *, то в українській мові можна виділити такі основні валентні структури дієслів: S^1n — Vf — S^2a (дієслова з двома валентностями — лівою і правою) **; S^1n — Vf (дієслова з однією валентністю — лівою); $Vimp.$ — S^2a (дієслова з однією валентністю — правою); $Vimp.$ (дієслова, позбавлені валентностей).

Виділені структури відображають традиційне уявлення про дієслова особові і неособові (персональні і імперсональні), перехідні і неперехідні (транзитивні і інтранзитивні). Звичайно, ці структури не вичерпують усіх можливих синтаксичних конфігурацій українського дієслова; залежно від морфологічного оформлення найменувань агенса і пацієнса, а також від наявності словоформ, які репрезентують інших учасників дії, наприклад, адресата і т. п., вони можуть варіюватися. Однак саме ці чотири структури є найбільш типовими (всі інші так чи інакше є їхніми модифікаціями) і, як такі, найбільш точно відповідають найтиповішим інтенційним структурам дієслова.

Співвідношення інтенційних і валентних структур українського дієслова можна зобразити так:

агенса або пацієнса своєї дії. Таке розуміння інтенції дієслівної дії логічно випливає з характеристики дієслова як найменування несамостійної динамічної ознаки, що відбувається в часі.

* Саме таке розуміння валентності дієслова поширене, зокрема, серед русистів. За свідченням М. Кубіка, «більшістю лінгвістів валентність дієслова, яка лежить в основі дієслівних сполучень, визначається як властивість дієслова зумовлювати наявність (чи відсутність), кількість і якість залежних від дієслова словоформ» [2, 32].

** Подаємо значення наведених тут символів: S^1n — субстантив у формі називного відмінка; S^2a — субстантив у формі знахідного відмінка; Vf — фінітна форма повнозначного дієслова; $Vimp.$ — безособове дієслово або функціонально безособове повнозначне дієслово.

$S^1n - Vf - S^2a$
агенс — дія — пацієнс

$S^1n - Vf$
агенс — дія

$Vimp. - S^2a$
дія — пацієнс

$Vimp.*$
дія

учені досліджують космос, кол-
госпники збирають виноград, уч-
ні пишуть диктант

робітник працює, пташка летить,
небо синіє

морозить мене, трясє мене (як
у гарячці), поранило батька

світає, дощить, захмарилось, заб-
лискало

Правда, жорсткої відповідності між дієсловами і інтенційними типами немає і бути не може, оскільки загальний лексичний зміст багатьох дієслів є полісемічним, і часто різні лексико-семантичні варіанти одного і того ж дієслова характеризуються різними синтаксичними ознаками, тобто мають різні валентності (пор. *учень пише диктант* і *учень пише*). Через це можна говорити про інтерференцію інтенційних типів дієслів.

Іntenційні структури, так само як і валентні, можна розбити на більш дрібні; наприклад, залежно від того, що імплікаційно виражає пацієнс — дія чи агенс, інтенційну структуру «агенс — дія» можна розбити принаймні на дві структури: «агенс — дія (П)» і «агенс (П) — дія», пор. *струмок дзюрчить* і *струмок біжить* (у першому прикладі об'єкт дії сигналізується самою дією, що експериментально підтверджується такою фразою: *струмок дзюрчить свою веселу пісню*, у другому — дія звернена до агенса, стосується його). Однак це знову ж таки були б лише підтипи уже наведених структур і, як такі, істотного значення для з'ясування природи і характеру співвідношення інтенційної і валентної структури дієслова вони не мали б.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що інтенційна структура має суто семантичний характер і лежить в основі його валентної структури** (про це красномовно свідчать наведені вище схеми); інтенційна структура дієслова виражає відношення дії до реальних предметів як її учасників, а валентна — відображає зв'язки дієслова з певними словформами, що репрезентують цих учасників. Користуючись поняттям глибинної і поверхневої граматичних структур, яке в сучасній лінгвістиці, особливо в семантичному синтаксисі, все ширше використовується, інтенційну структуру дієслова можна схарактеризувати як глибинну структуру, а валентну — як поверхневу структуру. Іntenційна структура дієслова, відобра-

* Приблизно таку ж форму запису обирає Ф. Данеш, визначаючи комплексну структуру речення [5].

** Пор. у цьому зв'язку думку Р. Мразека про те, що «інтенція, будучи лексико-граматичною категорією, позначається на валентності даного дієслова, вона лежить у її основі, визначає її в загальних рисах» [3, 51].

жаючи більш чи менш однакові форми мислення і пізнання дійсності, має універсальніший характер, ніж валентна структура, яка в різних мовах має неоднакове вираження. Це положення набуває важливого значення при зіставному дослідженні мов і визначенні їх типологічних ознак.

1. *Кашнельсон С. Д.* Глубинные синтаксические структуры и семантические основания процессов речевой деятельности.— Preprints of papers the 11th International Congress of Linguists. Bologna, 1972. 2. *Кубик М.* Модели двусоставных глагольных предложений русского языка в сопоставлении с чешским. Прага, 1977. 3. *Мразек Р.* Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы.— *Вопр. языкознан.*, 1964, № 3. 4. *Чейф Уоллес Л.* Значение и структура языка. М., 1975. 5. *Daneš F.* Some thoughts on the samantic structure of the sentence.— *Lingua*, vol. 21, 1968. 6. *Helbig G.* Der Begriff der Valenz als Mittel der strukturellen Sphachbeschreibung und des Fremdsprachenunterrichts.— *Deutsch als Fremdsprache*, 1965, N 1. 7. *Кацала J.* Doplňok a intencná štruktúra.— *Jazykovedný časopis. Ročník XVIII.* Bratislava, 1967. 8. *Miko Fr.* Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, 1962. 9. *Oravec J.* Váza slovies v slovenčine. Bratislava, 1967. 10. *Pauliny E.* Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava, 1943. 11. *Ružička J.* Veta a sloveso.— *Otázky slovanské syntaxe.* Praha, 1962. 12. *Tesnière L.* Éléments de syntaxe structurale. Paris, 1959.

Подана до редколегії 14.05.79

Л. І. КОМАРОВА, мол. наук. співроб.,
Інститут мовознавства АН УРСР

ВСТАНОВЛЕННЯ ТИПІВ ФЛЕКТИВНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКА

Формулювання правил визначення словозмінного типу іменника в сучасній українській літературній мові передбачає попереднє встановлення і класифікацію парадигм, що є необхідною умовою для виявлення якісних і кількісних характеристик системи словозміни іменника, створення її ймовірної моделі.

Іменникова парадигма може розглядатися як сукупність співвідносних синтетичних форм, утворених від тієї самої лексеми засобами формотворення. Специфіка словозмінної парадигматики іменника обумовлена морфологічною будовою української мови і проявляється в тих диференційних ознаках, які стосуються: 1) сукупності флексій, що вживаються з даною основою; 2) характеру тих змін, які відбуваються в основі слова при утворенні відмінкових і числових форм; 3) схеми наголосу в слові. Отже, класифікація іменників за парадигматичними характеристиками полягає в тому, щоб визначити і описати всі можливості матеріального вираження парадигми іменника, що включає в себе як набори словозмінних афіксів, так і ті зміни, що відбуваються в основах іменника.

Основним джерелом відомостей про те, які саме словоформи утворюються від кожного конкретного іменника, є словники української мови [5, 7, 8]. Однак у ряді випадків важко встановити вид потрібної словоформи. Наприклад, із відомостей у словниках, які

ми використовували, не можна однозначно встановити форму родового відмінка множини іменника *радж*: *радж* чи *раджей*. Вид такої словоформи встановлюється на підставі літературних джерел (словоформа *радж* засвідчена в роботах про Індію). Якщо в літературних джерелах не зустрічається потрібна словоформа, то вид її встановлюється за принципом «реконструкції» потенційних словоформ. Цей принцип полягає в тому, що вид потенційних словоформ повинен бути таким, щоб не становити винятку з жодних правил, встановлених стосовно реально існуючих словоформ у системі словозміни іменника в сучасній українській літературній мові. Наприклад, за цим принципом слову *ціліна* приписуються форми усіх відмінків множини: *ціліни*, *цілін*, *цілінам* *ціліни*, *цілінами*, *цілінах* (а не *цілини**, *цілін**, *цілінам**, *цілини**, *цілінами**, *цілінах**), оскільки в іншому випадку це слово було б винятком із правил про те, що в словах на *-ина* наголос у множині пересувається на один склад вліво (*величин*а — *величини*, *старшин*а — *старшини* тощо). Особливо важко встановити вид словоформи кличного відмінка. Словники не завжди послідовно подають її в списках словоформ, що наводяться після вихідного слова, в основі якого відбуваються зміни в наголосі або морфонологічні чергування при утворенні відмінкових і числових форм. Так, у словнику «Українська літературна вимова і наголос» [7] зафіксовані словоформи *бурлак* — *бурлаче*, а до слів типу *моряк*, *босняк* словоформи кличного відмінка не подаються. В таких випадках ми вважали за можливе проектувати форму кличного відмінка за аналогією із словом *бурлак* на всі іменники, що об'єднуються в одну групу, на тій підставі, що словоформи всіх інших відмінків вони утворюють за однаковою схемою.

З аналізованого матеріалу були виключені такі групи іменників: 1) слова, що мають дефіс, наприклад: *баба-яга*, *чудо-юдо*; 2) слова, в яких початкова словоформа складається із *пів* + Р. однини певного іменника, наприклад: *півметра*, *півміста*, *півдня*, *півхвилини*; 3) іменники прикметникової відміни, оскільки вони мають прикметникові парадигми, наприклад: *хворий*, *черговий*, *пряма*, *свята*, *майбутнє*; 4) ономастична лексика: *Микола*, *Карпати*, *Київ*; 5) слова типу *какаду*, *бюро*, *таксі*, *дєнді*, *кіно*, *алібі*, *кенгуру* як такі, що не мають матеріально виражених відмінкових і числових форм на морфологічному рівні. Визначити, у функції якого відмінка або числа вживається таке слово, можна тільки на підставі синтаксичного аналізу речення.

Матеріалом для встановлення і класифікації парадигм служать словозмінні форми близько 24 тисяч іменників з «Українсько-російського словника» за редакцією В. С. Ільїна [8]. Аналіз матеріалу провадився індуктивним методом: набір різних словозмінних парадигм, їх кількісні та якісні характеристики не задані певною схемою, а встановлюються в ході дослідження. Можливо, обмеженість матеріалу дещо впливає на характер одержаних висновків і використання словника більшого обсягу деякою мірою позначилося б на результатах аналізу, але в основному в кількісному від-

ношенні, а не в якісному, оскільки вибірка в 24 тисячі слів є достатньою для встановлення основних зразків відмінювання іменників.

Словозмінна парадигма іменника характеризується наявністю тринадцяти словоформ, кожна з яких може протиставлятися всім іншим за флексіями, наголосом, якісним і кількісним складом фонем в основі. Визначені шляхом протиставлення тринадцять відмінкових і числових форм іменника називаються згідно з назвами відмінків у нормативних граматиках. При цьому до уваги не беруться ні значення кожного з відмінків, ні його функції у реченні [6]*.

Встановлення і класифікація іменникових парадигм здійснюється на підставі їх аналізу за набором диференційних ознак, які базуються на матеріальному вираженні флексій та їх співвідношенні у парадигмі (кількість флексій, наявність/відсутність паралельних або варіантних форм в одному чи в декількох відмінках; наявність/відсутність нейтралізації числа або відмінка), а також тих ознак, які пов'язані з морфологічною структурою основи (характер кінцевої приголосної, якісні та кількісні зміни в основі при утворенні словоформ, акцентуаційні характеристики слова). Таким чином, словозмінна парадигма іменника характеризується набором флексій та основ, які вживаються конкретним іменником для утворення тринадцяти словоформ. У даній роботі основна увага приділена характеристичним флексивним парадигмам іменника. Флексивна парадигма, або флексивний ряд, являє собою набір словозмінних афіксів, які використовують даний іменник для утворення відмінкових і числових форм. Для того, щоб описати диференційні ознаки, які стосуються флексивних рядів, необхідно, перш за все, встановити інвентар флексій, які функціонують у словозмінній системі іменника на сучасному етапі розвитку української мови.

Всі словоформи записуємо у фонемній транскрипції **, що дає можливість економно описати флексивні ряди іменників, порівняно з графемним записом.

Аналіз показує, що серед іменників є такі, основи яких не знають жодних змін при відмінюванні, фонемний склад їх у кількісному та якісному відношенні залишається постійним, не міняється також і місце наголосу в усіх тринадцяти словоформах. Таким чином, якщо чергування фонем і зміна наголосу є одним із моментів в утворенні словозмінної парадигми, то відсутність чергування і постійний наголос при відмінюванні іменника також є однією з ознак, що характеризує парадигму слова. Наприклад:

---

* «У парадигматику не входять такі аспекти, як вчення про граматичні категорії, про значення і функції граматичних форм. Всі ці питання повинні складати предмет окремої лінгвістичної дисципліни — морфологічної семантики» [9, 98].

** Використовується система фонем, встановлена в монографії В. С. Перемішніс «Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови» [4].

О д н и н а

Н. ал'бóm	под'іj-а	господáрств-о
Р. ал'бóm-а	под'іj-ї	господáрств-а
Д. ал'бóm-у, ові	под'іj-ї	господáрств-у
З. ал'бóm-о	под'іj-у	господáрств-о
О. ал'бóm-ом	под'іj-еjу	господáрств-ом
М. ал'бóm-і, -ові, -у	под'іj-ї	господáрств-і, -у
Кл. ал'бóm-е	под'іj-е	господáрств-о

М н о ж и н а

Н. ал'бóm-и	под'іj-ї	господáрств-а
Р. ал'бóm-ів	под'іj-о	господáрств-о
Д. ал'бóm-ам	под'іj-ам	господáрств-ам
З. ал'бóm-и	под'іj-ї	господáрств-а
О. ал'бóm-ами	под'іj-ами	господáрств-ами
М. ал'бóm-ах	под'іj-ах	господáрств-ах

У наведених прикладах маємо незмінну основу іменників *альбом* — (ал'бом-), *подія* — (под'іj-), *господарство*-(господарств-). Усього таких іменників, в основі яких не відбувається ніяких змін при відмінюванні, близько 5,5 тисячі. Ознака незмінності дає можливість виділити основу як спільну частину в усіх словоформах, а кінцеві елементи слова, що змінюються від словоформи до словоформи, інтерпретувати як словозмінні афікси, або флексії іменників.

У результаті поділу слова на дві частини — основу і словозмінний афікс — було одержано 18 різних флексій, які вживаються з незмінними, тобто неваріативними основами: -а, -у, -и, -і, -е, -о, -о, -ів, -еj, -ам, -ом, -ем, -ах, -еві, -ові, -еjу, -оjу, -ами.

Морфемний статус словозмінних афіксів, що вживаються з основами типу (*алеj-*), (*симфон'іj-*), (*л'ілеj-*) тощо, можна довести серією таких протиставлень, як:

	Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.	Кл.
однина	-а	-і	-ї	-у	-еjу	-і	-е
множина	-і	-о	-ам	-і	-ами	-ах	—

Ці ж афікси можна легко відокремити і в тих іменниках, в основах яких відбуваються кількісні або якісні зміни фонем при відмінюванні. Відсікаючи наведені вище афікси від словоформ іменника *їдальня*, одержуємо такий набір основ: (*їдал'н'-*), (*їдал'н-*), (*їдален'-*). У результаті аналізу словоформ іменників з варіативними основами було одержано ще два словозмінні афікси, які є варіантами афікса -ами. Це афікси -има, -ми, властиві для іменників типу *вуха, око, плече, крило, чобіт, сльоза, кість*.

Н. ок-о сл'оз-а

Р. ок-а сл'оз-и

Д. ок-у сл'оз-і

З. ок-о сл'оз-у

О. ок-ом сл'оз-оју

М. ок-у сл'оз'-і

Кл. ок-о сл'оз-е

оч-і сл'оз-и

оч-е сл'із-Ø

оч-ам сл'оз-ам

оч-і сл'оз-и

оч-ами, -има сл'оз-ами сл'із'-ми

оч-ах сл'оз-ах

Таким чином, в інвентарі словозмінних афіксів, які вживаються у системі словозміни іменника в сучасній українській літературній мові, налічується двадцять одиниць. Словозмінні афікси служать формальними ознаками при встановленні флективних парадигм, або флективних рядів іменника. Два флективні ряди вважаються тотожними, якщо в них загальна кількість флексій, кількість різних та однаково виражених флексій є спільними. У подальшому описі ми будемо використовувати схематичний запис флективних рядів. Так, іменники *ферма*, *бомба*, *норма* мають однакові флективні парадигми: -а, три -и (родовий однини, називний і знахідний відмінки множини), дві -і (давальний і місцевий однини), -у, -оју, -е, -Ø, -ам, -ами, -ах.

В одному флективному ряді може бути від 13 до 17 відмінкових форм, залежно від наявності/відсутності паралельних форм в одному або більше відмінках. Наявність омоформії* зменшує кількість різних флексій у флективних рядах, що вживаються іменниками. Так, флективний ряд іменників типу *зима*, *ріка*, *робота*, *фізика* налічує всього 13 флексій, з них 10 різних; а іменники на зразок *рукав*, *чобіт* вживають по 17 флексій, у них відповідно 12 і 13 різних флексій, оскільки в цих словозмінних парадигмах наявні паралельні форми в давальному (*чобот-у*, *-ові*), місцевому однини (*чобот'-і*, *чобот-у*, *-ові*) та називному (*рукава-а*, *рукав-и*) і орудному (*чобот-ами*, *чобіт'-ми*) відмінках множини. Парадигми іменників жіночого роду в основному мають по 13 відмінкових форм, виняток тут становлять словозмінні парадигми іменників типу *баба*, *губа*, *легеня*, які можуть утворювати паралельні форми в родовому відмінку множини (*бав-Ø*, *бав-ів*; *губ-Ø*, *губ-ів*; *леген'-Ø*, *леген'-ів*), а також іменників типу *сльоза*, *свиня*, які мають по дві паралельні форми в орудному відмінку множини (*сл'оз-ами*, *сл'із'-ми*, *свин'ами*, *свин'-ми*). Найбільшу кількість відмінкових форм мають словозмінні парадигми іменників чоловічого роду (15—17): майже всі іменники чоловічого роду можуть утворювати паралельні форми в давальному і місцевому відмінках однини, а деякі — в називному та орудному множини (*чобіт*, *рукав*). Іменники *лань* і *повість* мають різні словозмінні парадигми, оскільки вони вживають неоднакову

* Термін взято з роботи Виноградова В. В. «Об омонимии и смежных явлениях» [1, 12—13].

форму в знахідному відмінку множини (*лан-еј, повіст'-і*), незважаючи на те, що загальна кількість флексій і кількість різних флексій у цих двох флективних рядах однакова. Схематично флективні ряди іменників *лань* і *повість* можна записати так:

лань — дві -Ø, чотири -і, -у, -е, дві -еј, -ам, -ами, -ах;

повість — дві -Ø, п'ять -і, -у, -е, -еј, -ам, -ами, -ах.

У наведених прикладах флексії -і та -еј по-різному вживаються двома іменниками. Кожний іменник використовує ті чи інші флексії залежно від характеру кінцевої приголосної основи, приналежності його до певного граматичного роду, до таких іменників, що позначають істот або неістоти. В результаті аналізу було одержано 52 групи іменників, кожна з яких мала тільки їй притаманний набір словозмінних афіксів.

Одержані флективні парадигми співвідносяться з різною кількістю іменників, що використовують їх при словозміні. Так, флективний ряд -а, три -и, дві -і, -у, -оју, -о, -Ø, -ам, -ами, -ах об'єднує 3984 іменника, що становить 16,69% від загального масиву слів. За таким зразком відмінюються іменники типу *абрикосо, балада, віола, дюжина, клейонка, марка, парта, покупка, хромосома, шафа, ярмулка* і т. д. У той же час в аналізованому масиві іменників є такі, які мають індивідуальні схеми відмінювання, тільки їм властиві флективні ряди. Це іменники *чобіт, раба, баба, кість, сльоза, свиня, крило, око, вухо, поле, плече*. Усього таких парадигм 16.

За ступенем продуктивності флективних рядів їх можна розбити на три групи. У першу, максимально продуктивну групу входять дев'ять флективних рядів, кожен з яких охоплює від однієї тисячі і більше іменників. До неї увійшла абсолютна більшість матеріалу — 19038 іменників, що становить 79,5% від загальної їх кількості. Це такі іменники, як 1) *студент, консул*; 2) *юнак, тактик*; 3) *герой, глядач*; 4) *квартет, клуб*; 5) *альбом, ротатор*; 6) *морячка, дружина*; 7) *нотатка, судина*; 8) *організація, симфонія*; 9) *цитадель, печать*. Як видно з наведених прикладів, до цієї групи входять іменники чоловічого і жіночого роду.

До другої, продуктивної, групи належать флективні ряди, кожен з яких об'єднує від 101 до 1000 іменників. Уся сукупність цих іменників становить 4517 одиниць, або 18,98% аналізованого масиву. В цій групі також дев'ять флективних рядів. Флективні ряди другої групи властиві іменникам типу: 1) *доц, сценарій*; 2) *клавіш, стебель*; 3) *банк, пилок*; 4) *айсберг, полк*; 5) *фурія, союзниця*; 6) *літо, колесо*; 7) *слоня, турча*; 8) *донесення, зведення*; 9) *згаріще, скельце*.

У третю, малопродуктивну, групу увійшли флективні ряди, кожен з яких може включати від одного до 100 іменників. Усього в цій групі 34 флективні ряди — 432 іменники: *хазяїн, гість, плід, хліб, ват, газель, роділля, тетеря, легеня, кров, малятко, плем'я, жито, ледащор, ім'я*.

Як бачимо, вісімнадцять флективних рядів охоплюють 98,48% від усього масиву іменників, а 34 флективні ряди — 1,52%. Можливо, що семіологічний закон переваги, який полягає в тому, що незначна (у кількісному відношенні) частина системи мовних засобів вираження має в мовленні високу частоту, а значна — низьку [3, 42], поширюється і на продуктивність елементів у системі словозміни іменника.

При класифікації іменникових парадигм завдання ототожнення полягає в тому, щоб однозначно встановити, які саме парадигми вважаються еквівалентними. Залежно від ступеня деталізації можна визнати суттєвими або несуттєвими ті чи інші диференційні ознаки парадигми. Так, існуючі класифікації парадигм іменника мають більш загальний характер [2]. Застосований нами метод аналізу диференційних ознак парадигм іменника дає можливість глибше проникнути в матеріал і точніше виявити структуру мовної системи. Проведений аналіз — це попередній етап класифікації іменників за їх парадигматичними характеристиками, необхідний для подальшого більш детального вивчення системи словозміни іменника в сучасній українській літературній мові.

1. *Виноградов В. В.* Об омонимии и смежных явлениях. — *Вопр. языкознан.*, 1960, № 5. 2. *Матвіяс І. Г.* Іменник в українській мові. К., 1974. 3. *Муравицька М. П., Чужанова Н. О.* Автоматизований аналіз дієслівних форм у наукових текстах. — *Мовознавство*, 1979, № 1. 4. *Перебийніс В. С.* Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. К., 1970. 5. *Словник української мови.* К., 1970. 6. *Структурна граматики сучасної української літературної мови.* К., 1972. 7. *Українська літературна вимова і наголос.* К., 1973. 8. *Українсько-російський словник.* К., 1964. 9. *Dúrovic Lúhomir.* *Paradigmatika spisovnej ruštiny.* — *Цит. за: Ахманова О. С.* Фонологія. Морфологія. Морфонологія. М., 1966.

Подана до редколегії 23.02.79

Л. І. МАЦЬКО, доц.,
Київський педагогічний інститут

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМАНТИКУ ПЕРВИННИХ ВИГУКІВ

Розглядаючи питання мовної семантики, ми виходимо з методологічного положення, що «будь-який вияв семантичних категорій у мові неминуче пов'язаний з її відображальною функцією» [5, 7]. Г. В. Колшанський у статті «Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте» пише: «Якими б різноманітними не були й терміни — семантика, зміст, значення, смисловий зміст, понятійна наповненість, сигніфікат, інтенціонал, когнітивний фактор — в основі одна ідея зв'язує всі ці дробні найменування, а саме, ідея про відношення мовних форм до предметного мислення» [5, 7]. Такого ж змісту зауваження знаходимо й у праці В. М. Солнцева «К вопросу о семантике или языковом значении»

[10]. Слід зазначити, що предметний характер мовного змісту розуміється досить широко: «Говорячи про предметний світ мовного змісту, безумовно, необхідно включати сюди і всі об'єкти інтроспекції (емоції, психічні стани і т. д.), оскільки вони в даному випадку також становляться об'єктом по відношенню до пізнавальної діяльності» [5, 10], тобто все те, що може бути об'єктом пізнавальної діяльності людини. В семантиці мови втілена не тільки «ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків і відношень, розкритих сукупною суспільною практикою» [6, 49], а й узагальнений досвід кваліфікативно-оціночних аспектів людської діяльності, бо мова є не тільки форма мислительного відображення дійсності в усій складності і різноманітності того, що реально відбувається або уявно може відбуватися, а й засіб інтелектуально-емоційного розвитку людини.

Характер семантичної значимості мовного елемента залежить від того, який аспект мови брати до уваги: динамічний чи статичний, комунікативний чи номінативний. Спостереження показують, що найповніше проявляються семантичні можливості інтер'єктивів на рівні динамічного комунікативного мовлення, оскільки воно є природним середовищем для інтер'єктивів і в ньому виявляється понятійно-чуттєва сфера мовців.

Комунікативна спрямованість мовлення передбачає такий спосіб передачі інформації, при якому сприйняття інформації слухачем повинне бути адекватним подачі (виголошенню) [11]. Звичайно, цілісний текст мовлення уже передбачає таку адекватність. Але в усному мовленні, зокрема в діалогічному, є можливість коригувати її. В значній мірі адекватності чуттєвого сприймання служать інтер'єктиви.

Вигуки, що традиційно іменуються як емоційні, виражають переживання людини, які є відображенням ситуативного відношення людини до певних об'єктів (переживання-емоції) і переживання, в яких виявляється стійке і узагальнене ставлення людини до об'єктів (почуття) [8, 333]. Вся емоційно-почуттєва сфера людини від найпростіших емоцій і почуттів (наприклад, задоволення) до найскладніших (радість), від активних до пасивних, від естетичних до моральних та інтелектуальних знаходить своє об'єктивоване вираження у системі мовних знаків, до складу яких входять і вигуки. Таких емоцій і почуттів та їх різновидів, відтінків, складників, за нашими підрахунками, налічується близько 64.

За якісною суттю більшість із них перебуває в опозиційних відношеннях, знаходиться на полярних точках (радість — горе).

Розвиток діаметрально протилежних (позитивних і негативних) почуттів і емоцій від найпростіших до найскладніших подає ряд градаційно залежних видів емоцій і почуттів по висхідній чи спадній лінії: побоювання — переляк — жах; сум — туга — безнадія — відчай; сумнів — вагання — незадоволення — закид — осуд — обурення — гнів. Очевидно, й генетична близькість почут-

тево-емоційних різновидів певною мірою обумовлює синкретизм * значень вигуків, поширений в усному побутовому мовленні. Справді, в багатьох випадках важко категорично ствердити наявність чи заперечити відсутність певного вигуківого значення.

Як відомо, частина інтер'єктивів, а саме — емоційні вигуки ** семантично поліфункціональні, до того ж характеризуються різним ступенем поліфункціональності. Спостереження фактів живого мовлення, писемних і звуковідтворених фіксацій його, художніх текстів усіх літературних жанрів підтверджують думку, що найбільш багатозначними є емоційні первинні вигуки одно- двофонемного складу: *A! O! E! Y! I! Aa! Ax! Oo! Ox!* з їх фонетичними варіантами *A-a! O-o! E-e-el I-i!* і под. (повторення або протяжна вимова голосного).

Про емоційні вигуки В. В. Виноградов писав: «Впадає в око емоційна нестійкість, смислова дифузність цього типу вигуків. Вони легко підхоплюються інтонаційною хвилею афективного мовлення і змінюються відповідно до загального емоційного забарвлення. Тому таке широке і розтягнене коло їх значень. Крім того, повторення, різноманітне інтонаційне варіювання голосного звука вигуку або цілого відповідного односкладного вигуку веде до утворення нових вигуків з іншими значеннями (пор.: *A-a-a!, Oo-oo-oo! Ox-ox-ox! O-ox! Ay-ay-ay!* і т. ін.)» [1, 590]. Семантична амплітуда первинних емоційних вигуків настільки широка, що може сягати діаметрально протилежних денотатних показників. Так, нами зафіксовано в сучасній українській мові 17 семантичних типів мовленевих реалізацій емоційно-змістовних варіантів вигуку *O!*, частина з яких є семантично опозиційними: виражають захоплення або осуд, схвалення або заперечення та ін. Наприклад, вигук *O!* може виражати:

Захоплення: Забилось серце. Слухать став: *o*, як вона співає! (П. Тичина); «*O*, вічне людське серце!» — сказав комісар Данило, ідучи до свого дому (Ю. Яновський); Які у вас ліси!.. *O*, ваші поліські ліси! (О. Десняк); *O* світе мій! *O* дальній сміх дівчат, що рвуть солодкі грона винограду! Благословен хай буде виноград, осінній витвір весняного чаду! (М. Рильський);

---

* Див. зауваження М. П. Кочергана з приводу синкретизму значення слів *година, час, зелений, горбочок*: «Синкретизм значень притаманний побутовому мовленню, яке допускає широку амплітуду варіювання значення, створює умови для суміщеного чи нерозчленованого функціонування значення. Тут не важливо, як у деталей розуміти те чи інше слово. Головне, щоб фраза в цілому мала певну комунікативну дію, щоб її зміст в основному найбільш загальному семантичному плані однаково розумівся мовцем і слухачем» (Лексична сполучуваність як засіб розмежування значень слова. — Укр. мова і література в школі, 1978, № 11, с. 25).

** У класифікації О. О. Шахматова це один з трьох основних класів: «1) вигуки, що виражають взагалі збудження мовця, зокрема і різноманітні, пов'язані з ним почуття (наприклад, *Ух!*)» (Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, вып. 1. Л., 1925, с. 507).

З д и в у в а н н я: О! Дядько Кузь тут! (Г. Тютюнник); О, квіти на личеньку одразу зацвіли!— цютивії незапашні, осінні... (Леся Українка); О! о! А нащо ж ви радите оддати Гафійку в найми? (М. Коцюбинський); О, ти й співати вмієш? — обертається на ходу хлопець (О. Гончар);

У да в а н е з д и в у в а н н я: Пані Бровко, мабуть, подобається така гра, і вона запитує в тон високим голосом: О, а то з якої нагоди (І. Вільде);

П і д н е с е н і с т ь: О, дев'ятнадцятий рік двадцятого століття, і місяць липень херсонського півдня, ночі темні, землі не відкриті, колумби босі (Ю. Яновський); О земле, велетнів роди (П. Тичина); О благословенна мить щастя! За неї можна віддати все і навіть життя (І. Цюпа);

З д о г а д: Пригнала додому Оксана — на обличчі таємність така! А дід на призьбі — люльку палив, глянув примружено: — О, вже, мабуть, натворила щось (А. Головка); Вдаєте, о-о, я бачу, вдаєте! (І. Вільде);

С х в а л е н н я: О-о, цей порядки наведе!— вголос сказав Рихлов до тестя (О. Десняк); О, тепер бачу, що в твоїй голові трошки поменшало полови (М. Стельмах);

З а п е р е ч е н н я: О, не кажи, Савко... Скоро їх скільки буде, що й земля не прогодує... (О. Гончар); Валя заперечливо хитнула головою: — О, вибачте, на тій фотокартці не ви самі, а весь наш шпитальний персонал... (І. Вільде); І раптом — небо... шепіт гаю... О, ні, то очі Ваші.— Я ридаю (П. Тичина);

Д о к і р, д о р і к а н н я:—Казав я тобі,— не бери піджака, не бери піджака,— з докором сказав Семен.— О, тепер попокрутишся без піджака, вояко (О. Довженко);

Ж а л ь: О, якби не заарештували Омеляна Ярославського, може б увесь Чорноморський флот уже піднявся (П. Панч). Посивів, Дніпре мій. Широкий — змеженів; О, де ж твій дух? Де запал твій і сила? (П. Тичина); О, як же мало можна висловити! (О. Довженко). Ви тут... вас зірвали... о квіти нещасні. Погасли, пов'яли всі кольори ясні (М. Рильський);

С т в е р д ж е н н я: О! Там я й буду! Ти як ітимеш до мене, співатимеш твою улюблену «Дівчиноньку», я й буду знати (О. Десняк); О! Таки починається,— подумав він, але удав невинного (М. Коцюбинський); О, знаєм, знаєм, як трудно ухопить тропи (П. Тичина);

Р а д і с т ь: О, знайшов,— майже вигукнув Марко, так що на нього всі зацїткали (Г. Тютюнник); О-о, — зрадів Сергій.— Потрапили у саму точку (Г. Тютюнник);

Щ а с т я: О, який я щасливий (О. Довженко);

З а н е п о к о е н н я: Поліцай, як і раніше, ходив за нею, немов примара. І куди сховатися від нього? Знову в коноплі? А чи в копанку сторч головою? О, як гірко (І. Цюпа);

З г о д у: О-о, я з охотою! — вклонився офіцер, підносячи її руку до своїх уст (О. Десняк); О! Це друге діло, —зареготав Джме-

лик.— Тепер піду, як овечка, і тікати не буду* (Г. Тютюнник). *О*, *ме* ні й наших вистачить (М. Стельмах);

Погроз у: *О-о*, дай тільки вибратись з цього льоху — погро- зив Бояр (О. Десняк);

Х в а с т о щ і: *О*, в мене й мокре б горіло (О. Гончар); Зав- базую Семен Семенович не нарадується: «*О!* — казав.— *О!* Митець! *О!* Плавець! У мокру воду поринає і сухим виринає» (О. Ковінька).

Можна продовжити ряд реалізацій семантичних модифікатив ви- гуку *О!* Тим більше, що вигук *О!* може бути вставним підсилюваль- ним словом: Мій хлопець, знаєш, якби так трохи підучити його, міг би, *о*, багато зміг би в тому ділі! (І. Вільде); може виступати у функції підсилювальної частки: Прокляті, *о* прокляті! Ні, понесу помсту на вашу голову хоч в одній руці... Понесу-у!.. (О. Довжен- ко); у функції вказівної частки: — *О!* Вже кулбає... — криче бу- ло стара качка своїм каченятам (О. Довженко).

У живому мовленні спостерігається дифузність значення вигу- ку *О!*, нечіткість меж семантичних варіантів. Наприклад, у речен- ні: Цей хам (*о*, це якраз відповідне словечко для нього!) зна- ходив приемність у тому, щоб глумитись з неї... (І. Вільде) — вигук можна визначити як виразник здогаду і водночас емоційного стверд- ження номінанта *хам*; у реченні: *О*, то ви неабиякий психолог (І. Вільде) — здивування і захоплення; у тексті: Як то в піснях про Морозенка співають: «Де проїхав Морозенко — кривава річ- ка». *О!* Ото був воїн (О. Довженко) — ствердження і захоплення.

Вигукові *О!* характерне контекстуальне значення звертання і не тільки в тих випадках, коли він стоїть перед іменниковим звер- танням (*О* люди, люди, свою душу не замикайте на замкі! (П. Тичи- на)), а й у позиції придієслівній. Але й тут звертальна функція ви- гуку якісно інша, вона спрямовує увагу слухача на сприймання найбільш важливого елемента змісту, дії чи ситуації. Наприклад: *О*, чуєте, чуєте, скільки пристало... (М. Коцюбинський); Степ захмарився. А, може, здалося їй так? Тіні од хмар нечутно, розпач- ливо блукали по стернях. *О*, побігли, побігли... А навперейми їм козаки, мов три ворони, низько-низько над землею полетіли (А. Голо- ловко); За стіною хтось важко стогне. Мабуть, у старого професора, який прибув сюди з Москви, знову приступ. *О*, вже побігла ко- ридором сестра (І. Цюпа); Лукаш: (придивляється) Та ні, тепер зелені (очі)... а були, як небо сині... *О!* тепер вже сиві, як тая хма- ра... ні, здається чорні, чи може, карі... ти таки дивна! (Леся Ук- раїнка).

Іноді контекст одного речення взагалі не дає можливості визна- чити функціональне значення вигуку, наприклад; у реченні: — *О*, він такий малий (О. Гончар) важко визначити чи то здивуван- ня, чи ствердження, а може захоплення виражається вигуком *О!*

Вираження основних суб'єктивних відношень об'єктивується мовною свідомістю кожного члена суспільства і закріплюється мов- ною практикою. У творі М. Стельмаха «Гуси-лебеді» є ре- чення, цікаве тим, що в ньому показано, які значення вигуку *О!*

об'єктивувались у свідомості мовця (Михайлика): — *О!* — виривається те саме «о», яке в мене то *радіє*, то *журиється*, то *не їме віри*, то *віднікується*, то *дивується*.

Зауваження Германовича О. І. про те, що «значення їх (вигуків) визначається не стільки складом фонем, скільки інтонацією» [2, 18], нам здається неточним. Справді, семантичні модифікації таких вигуків невідривні від інтонації, проте нею вони тільки виражаються, але не визначаються. Основним детермінуючим фактором є зміст на синтагматичному рівні, той комплекс понятійно-предметної співвіднесеності всіх лексичних одиниць, що створюють контекст для вигуків, і ситуативна основа комунікації.

Аналізований мовний матеріал дає підстави погодитись з думкою, що «той чи інший тип значення може бути встановлений, «передбачений», виходячи з опозицій позалінгвістичних, але співвідношення відтінків, семем може бути встановлене тільки на підставі власне лінгвістичних, на основі врахування вживання, дистрибуції, що випливають з уважного вивчення контексту» [9, 11].

Дане положення висловлене стосовно лексично-повнозначних слів, до яких емоційні вигуки і інші групи інтер'єктивів не належать. Але думка про те, що «співвідношення відтінків, семем може бути встановлене тільки на підставі власне лінгвістичних» (опозицій) для визначення значення вигуків ще більш актуальна, ніж для повнозначних слів, оскільки вигуки не мають предметно-понятійної співвіднесеності з об'єктивною дійсністю. І не тільки цим вони, як окремий клас слів, відрізняються від інших слів. Основною їх ознакою, на нашу думку, є те, що вони не просто вживаються як готові звукокомплекси, використовуються (пор. інші слова), а кожного разу в живому мовленні заново творяться або відтворюються (рос. в о с п р о и з в о д я т с я). А в нашій свідомості існує лише узагальнений звуковий образ звукового комплексу, історично закріплено як спосіб вираження певних почуттів і емоцій. Як одиниця мови вигук — це семантична абстракція, мовний знак без предметного значення, а як одиниця мовлення — кожний вигук — семантичний варіант мовного знака, що живе новим життям, умовно відтворений, такий, що несе інформацію, адже вияв почуттів і емоцій — уже інформація про психічний стан мовця, його відношення до об'єктів дійсності і оцінка їх.

Специфіка семантики вигуку криється в двоаспектному характері діалектичної природи його. Сприймаючи в процесі конкретного спілкування понятійно-смыслову адекватність мовців не тільки як нормативну, але й як обов'язкову, ми сподіваємося й на почуттєво-емоційну адекватність всіх мовців даного акту спілкування, чого в мовній практиці фактично не буває. Або якщо й буває така адекватність почуттів мовців, то мовні засоби вираження її можуть бути неоднакові. Наприклад, мовець, охоплений певним почуттям, висловлює його і виражає за допомогою вигуків. Слухач сприймає та розуміє і зміст висловлення, і почуттєвий стан мовця та засоби його вираження, але сам він не переживає цього почуття. Почуттєво-

емоційної адекватності в цьому акті спілкування немає. Для мовця в даній ситуації вигук — безпосереднє вираження почуття, а для слухача (сприймача) вигук — засіб вираження почуття, знак, що служить таким засобом, сигнал, еквівалент тощо. Двоїстий характер природи вигуку помітив ще О. О. Потебня («...вимовлений іншим оклик засвоюється нами не як вигук, тобто безпосереднє вираження почуття, а як знак, що вказує на наявність почуття в іншому» [7, 76]), але зробив з цього спостереження суперечливий висновок, про те, що вигуком є тільки безпосереднє вираження почуття мовця, для сприймача цей же вигук уже не вигук, а знак (невідомо, яка це одиниця мови?) і що вигук незрозумілий ні для того, хто його вимовляє, ні для слухача. Не думаємо, що вигуку характерна незрозумілість. Вигук, якщо це вигук, а не рефлекторний крик, зрозумілий і мовцеві, адже процес мовлення усвідомлений, перебуває під постійним контролем свідомості, є актом вищої нервової діяльності, і слухачеві, що, не перебуваючи в стані емоційного збудження, тим більше спроможний тверезо оцінити, зрозуміти і зміст висловлення, і мовленнєву ситуацію, і стан мовця, і вигук як засіб вираження такого стану. Слід зазначити, що вичерпної зрозумілості набувають вигуки тільки в контексті живого (звукового) мовлення завдяки притаманній їм інтонації, або в точно відтвореному озвученому чи описаному мовленні.

Проте ситуативно-контекстуальний характер значення вигуків не може бути підставою для того, щоб не вважати вигуки словами, або вважати їх словами без будь-якого значення, оскільки більшість навіть повнозначних слів через полісемічність конкретизують своє значення тільки в контексті: *вікно кімнати, вікно в Європу, розклад з вікном, іде час, іде годинник, іде дощ, іде людина, іде поїзд тощо.*

На загальному смисловому і тоновому фоні тексту вигуки не можуть бути незрозумілі. Наприклад: *А! Бий його лиха година!* — скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю (М. Коцюбинський); *А, от ти хто!* Я від старих людей про мавок чув не раз, але ще зроду не бачив сам (Леся Українка); *А-а, хіба це риба!* Казна-що, не риба (О. Довженко). Їх семантика визначається змістом номінативів, процесуально-атрибутивних ознак.

Навіть багатозначні *Ой! Ах!* а тим більше однозначні *Геть! Тьху! Фу!* в контексті такі ж зрозумілі, як і інші слова. Чому ж відчувається певна демаркованість вигуку щодо зрозумілості його як мовної одиниці? Можна думати, що вигуковий звуковий комплекс не співвідноситься з предметним образом, уявленням та поняттям реалій, тому його внутрішня форма здається нам нестабільною, невловимою.

Слід мати на увазі, що змістом вигуків є не понятійність предметно-атрибутивних показників реального світу, а звукове уявлення мовного вираження емоційно-почуттєвих показників дійсності. Справді, чи то ми самі в стані розпачу вигукуємо *Ой!* або чуємо його від співрозмовника, чи характеризуємо *Ой!* як мовну одиницю, все-

одно сприймаємо *Ой!* як слово з об'єктивним, суспільно усвідомленим змістом. Кожен з нас відчуває і знає, коли, в якій ситуації і як функціонуватиме ця мовна одиниця, бо зі звуковим комплексом *Ой!* у нас пов'язане уявлення про вираження певного емоційно-почуттєвого стану, оціночного ставлення тощо.

У мовній практиці функціонує стільки різноманітних семантичних варіантів первинних емоційних вигуків типу *О! А! І! Ах! Ох! Ой!* що за ними ніби губиться інваріант значення, створюється враження про чисто суб'єктивний характер змісту цих слів. Причина такої багатозначності, на думку Л. П. Карпова, лежить у двох площинах: консітуації (термін польського вченого А. Мировича — контекст + ситуація) і інтонації.

Оскільки контекст і ситуація — явища мовленнєві, то й різноманітність семантичних варіантів, зумовлених ними, також явище мовлення, а не мови, і знаходяться вони за інваріантом як його прояви. Але скільки б не було емоційно-змістових варіантів первинного вигуку, за ними не губиться уявлення про загальний звуковий вияв емоцій. Л. П. Карпов називає вигуки словами-звукообrazами [3, 37].

Зміст таких загальних уявлень вигуків, вважає Л. П. Карпов, співвідноситься з поняттями «окати», «ойкати», «ахати», обгрунтовуючи це тим, що й за вигуками й відвигуковими дієсловами стоять одні й ті ж реальні прообрази (денотати), але їх значення (десигнати) якісно різні.

Значення (десигнати) вигуків є «синкретичними образами реальних подій в момент вияву їх», значення (десигнати) дієслів — поняттями, що несуть «знання про ці події, абстраговані від просторово-часових моментів сприйняття самих подій» [3, 37]. Не зовсім зрозуміло тоді, чому зміст уявлення про вигук не співвідноситься з поняттям «окання», «ойкання», «ахання», адже і ойкнути і ойкання утворені від вигуків.

Розвиваючи думку Л. П. Карпова, очевидно, треба підкреслити, що вигукам, як і дієсловам, властива процесуальність, процес вираження емоцій, почуттів і оцінки, відношення, але у дієслова вона й граматично виражена, а у вигуках сприймається тільки на рівні змістовому як ментальна дія: *охнути*, *ахнути*.

Необхідно розрізнати не тільки денотат слова (предметну співвіднесеність) і десигнат (значення), а й якість (суть, природу) значень залежно від того, що є денотатом, який він і яким способом відбувається узагальнення образу денотата і вираження його в слові.

Вигуки є словами, що співвідносяться з реальністю через звуковий образ або уявлення, до понять не піднімаються, не позначають понять, але відтворюють емоційно-почуттєве уявлення, образ. Мається на увазі те, що вигуку не властиво називати предмет, а тим більше передавати поняття. Л. П. Карпов вважає, що значення вигуків «слід назвати відтворювальними або образотворчими, термінологічно протиставивши їх значенням, як і самим сло-

вам, що співвідносяться з реальними подіями через поняття, за якими закріплений у лінгвістиці термін «номінативні» [3, 36].

Але вбачати інваріанти значення вигуку в його співвіднесеності з поняттям *ойкати* — значить іншими словами — вбачати його у вираженні почуттів і емоцій. На думку Л. П. Карпова, семантичні варіанти вигуків виникають за рахунок емоційної інтонації, а у вигуківих дієслів — за рахунок уточнення найближчим синтаксичним оточенням.

Аналіз мовного матеріалу дозволяє нам зробити певні застереження: інтонація — виразник семантичного варіанта, а не першопричина. Про це говорив ще О. О. Шахматов *. Переважна більшість інтонаційно-мовленневих семантичних варіантів вигуків (як і у вигуківих дієсловах, та й у словах інших класів) також утворюється за рахунок найближчого синтаксичного оточення. Наприклад: —*О, з охотою!* — *вигукнула я з таким захопленням, що він аж не повірив і перепитав: — Справді? (І. Вільде); О-о, о-о-о-о,— голосила посеред хати Явдоха, посылаючи сто чортів на Павлову спину (Г. Тютюнник); О, і ви знаєте,— скривився я (М. Стедьмах); О! Це дуже цікаво! Я також піду (Г. Тютюнник); Встає далина великих боїв, шаліє пахуча, невідступна урочистість херсонських лип, о, клятий і ніжний дев'ятнадцятий рік! (Ю. Яновський); О люба Інно, ніжна Інно! (П. Тичина); О-о, який я вам вдячний! (О. Десняк); О-о, я дуже радий, дуже радий! (О. Десняк).*

Кожний вигук, на думку Л. П. Карпова, можна співвіднести з поняттям, вираженим дієсловом (*охати, ахати, ойкати, тюкати* і т. д.), теоретично від усіх вигуків можна утворити дієслова. Але нам здається, що це не найточніший спосіб пошуку інваріанта, не вигук, утворений від вигуківого дієслова, а вигуківе дієслово від вигуку. Виходить, шукаємо першопричину, першоджерело не у первинній формі, а у вторинній, похідній. Вигук як мовна одиниця співвідноситься в загальних рисах із звуковою реакцією мовця на здебільшого реальний або уявний (наприклад, фантастичний, казковий) світ.

І справді, таку співвіднесеність можна вважати інваріантом, але це, на нашу думку, інваріант категоріальний, категоріальної семантики, це найзагальніший основний зміст вигуків як окремого класу слів. Питання ж про інваріант кожного окремого вигуку як одиниці мови, тобто про найсуттєвішу ознаку вигуку *О!*, яка його відрізняє від усіх інших — *А! Ох! Ой! Ух! Тю! Геть!* і т. д., — відкрите. Що становить основний зміст реакції мовця і яка звукова форма найбільш адекватна йому? Частково відповідь на ці питання знаходимо у В. В. Виноградова: «Не підлягає сумніву, що голосні

---

* О. О. Шахматов писав: «Іноді ці різні значення відображаються у відповідній інтонації, а іноді про різне значення для мовця того чи іншого вигуку можемо дізнатися тільки за тих умов, при яких вирвався даний оклик; пор. радісне *Ах!*: *Ах*, как приятно!; пригнічене: *Ах*, как страшно!; обурливе: *Ах*, как глупо!» (Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, вып. 2, с. 101, 507).

фонема російської мови різною мірою здатні виражати емоції. Очевидно, найбільш одноманітне емоційне забарвлення звуків *y* та *i*. Вигук *y* виражає різні афективні стани... захоплення, крайнього здивування і жаху, трепету... Одноманітніше і тісніше коло значень односкладних вигуків, що закінчуються на *й*; пор.: *ой, ай, ей*. Інша група емоційних вигуків, особливо тих, які включають в себе такі характерні приголосні, як губні (*б, ф*), або складаються з вузьких голосних (*i, y*), більш однотонна і одноманітна в смисло-вому відношенні» [1, 590].

Цікаву спробу простежити зв'язок звукового виразу вигуків і значення їх на українському мовно-художньому матеріалі зробив Ю. Ф. Касім шляхом запису вигуків *А! Е! Ага!* (12 зразків) нотними знаками і прийшов до висновку, що «висота тонів і довжина вигуків помітно видозмінюються в залежності від значення» [4, 13].

Наші спостереження за живим побутовим мовленням, аналіз звуковідтвореного матеріалу сучасної української мови показують, що вся різноманітність мовленнєвих семантичних варіантів, наприклад, вигуку *О!* охоплюється загальним синкретичним значенням об'єктивування реакції подиву, здивування (реального, уявного, вдаваного, захопленого, іронічного, саркастичного, веселого, сумного, ствердного, заперечного тощо), емоційного підсилення основного предметно-понятійного змісту висловлення. Це дає підстави вважати даний зміст інваріантом вигуку *О!*

Питання про те, чи всі функціональні значення полісемантичного вигуку знаходяться в полі свого інваріанта, які з них виходять за його межі, чому і з яким інваріантом вступають у відношення, ще чекають на своє розв'язання, що значно б уточнило наші уявлення про семантику вигуків.

1. Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972.
2. Германович А. И. Междометия русского языка. К., 1966.
3. Карпов Л. П. Инвариант и варианты значения междометия. Материалы IX и X конференций Северо-кавказского зонального объединения кафедр русского языка. Ростов, 1971.
4. Касим Ю. Ф. Междометия украинского языка. Автореф. ... дис. канд. филол. наук. Одесса, 1954.
5. Колшанский Г. В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте. — Принципы и методы семантических исследований. М., 1976.
6. Леонтьев А. Н. Психологический аспект языкового значения. — Принципы и методы семантических исследований. М., 1976.
7. Потемня А. А. Мысль и язык. Изд. 3-е. Харьков, 1913.
8. Психологія/Підручник для педвузів/За ред. проф. Г. С. Костюка. К., 1976.
9. Соколовська Ж. П. Структура семантичної системи. — Мовознавство, 1978, № 4.
10. Солнцев В. М. К вопросу о семантике и языковом значении. — Проблемы семантики. М., 1974.
11. Bühler K. Sprachtheorie. Jena, 1934.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ З ПРИЙМЕННИКОМ *під* В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

(До питання синтаксичної синонімії)

Досить різноманітні функціональні, семантичні і стилістичні відношення спостерігаються у конструкціях з прийменником *під*, що широко вживається в українській мові із знахідним та орудним відмінками.

Найпоширеніша і пряма функція названих утворень — це вираження просторових значень, які в свою чергу характеризуються значною кількістю відтінків. Так, виділяється велика група сполук, що вказують на здійснення дії чи перебування чогось нижче стосовно іншого об'єкта. Предмети, істоти, назви яких входять до таких прийменникових конструкцій, здебільшого мають здатність переміщуватися в просторі. У таких випадках прийменник *під* з орудним відмінком зберігає чітку семантичну опозицію у відношенні до антонімічного прийменника *над* з тим же відмінком. Пор.: «Монтаж складали *під* козирком верхнього ярусу трибуни» (З газ.); «лежать в лісі, *під* листям, *під* глицею»; «вона задзвеніла *під* столом»; «від мене й *під* землею не матимеш спокою»; «і раптом помітив *під* статвею знайомий підпис» (Збан.); «тисячі підписів *під* зверненням» (З газ.); «*над* рудником спалахнула червона зірка» (Гонч.); «невгасиме полум'я вічної слави *над* гранітними плитами»; «ішов з піднесеним *над* головою прапором»; «у травні *над* містом білий цвіт садів» (З газ.).

Семантика іменників, які входять до складу прийменникових конструкцій цього типу, конкретна, виразно-предметна.

Близькі семантично до названих вище словосполучень є конструкції, в складі яких виступають іменники із загальним значенням, напр.: «Димить трубами *під* небом півдня степовий гігант «Запоріжсталь»; «Зморено спала Каховка, розметавшись *під* зорями, *під* Чумацьким небесним шляхом» (Гонч.); «лупиться *під* палаючим сонцем старенький, вимитий дощами дах» (Збан.). Протиставлення *під*—*над*, а також поняття нижче чогось зберігається у подібних утвореннях лише умовно, скоріше теоретично.

Відсутнє протиставлення сполучень з *під*—*над* у деяких виразах конкретного характеру, хоч значення нижче чогось зберігається. Напр.: «*Під* пахвою завжди тримав стареньку папку з нотами»; «привіталась, манірно зачочуючи *під* лоба очі» (Збан.).

Інше значення конструкцій з *під* — вказівка на просторову близькість по горизонталі. Серед цих сполук виділяються дві підгрупи. До першої належать ті, в яких втрачається еквіполентна опозиція прийменників *над*—*під*, бо відсутня семантична ознака вертикалі; сполуки з прийменником *під* позначають місце розташування предмета недалеко від іншого. Але в цій підгрупі ще зберігається

відтінок низу — дія відбувається біля нижньої частини предмета: «стояв він не *під* хатою, а *під* хлівчиком, *під* низеньким рудим курником» (Гонч.); «Він із своїм напарником саме ремонтував огорожу *під* вікнами школи»; «задрімав *під* кущем» (Збан.); «сіли разом у холодильник *під* деревом» (Гонч.); «*Під* горою ми спинились» (Збан.); «лежимо *під* ожереду, розмовляємо» (Виш.).

Друга підгрупа — конструкції, до складу яких входять назви населених пунктів: жити *під* Москвою, воювати *під* Севастополем. Подібні словосполучення утворилися із колишнього — воювати *під* стінами міста, де наявне поняття нижньої частини предмета. Але семантика низу втрачена, історичний зв'язок цих понять уже не відчувається, а отже переосмислилось значення: *під* селом, *під* Білою Церквою означає в сучасній літературній мові перебування поблизу чогось, тобто виникло інше значення конструкцій з прийменником *під* — поняття просторової близькості по горизонталі — внаслідок чого повністю нейтралізується еквіполентна опозиція прийменників *під*—*над*: «А якось, уже *під* Києвом, місцевий козацький сотник... зібрав дівчат і хлопців...» (Шевч.); «Шойно *під* Мангушем був бій» (Гонч.).

Прийменник *під* із знахідним відмінком при спільному з орудним значенні просторової близькості має відтінок напряду руху: «поїхали відпочивати *під* Одесу»; «кинули у бій *під* Київ» (Корн.)

Прийменник *під* сполучається також з абстрактними іменниками, вживається з орудним і знахідним відмінками: «села... опинилися *під* загрозою оточення» (Гонч.); «Треба взяти його *під* особливий нагляд»; «Здогадався, що це один з тих, кого звуть невинуватими, підводять *під* рубрику дефективних»; «Кожного дня порушники потрапляють *під* живий вогонь критики» (Збан.).

Часто вживана прийменникова форма на означення особи чи організації, що відіграє керівну роль, або здійснює контроль при реалізації дії, наприклад: «Петрик і досі продовжував навчатись *під* керівництвом Антоніни Никонівни» (Збан.).

З цим значенням пов'язане ще більш абстраговане і метафоричне — під впливом певних ідей, поглядів, переконань, науково-технічних досягнень. Напр.: «у досягненнях, здобутих... *під* зорею Великого Жовтня»; «*під* сонцем ленінських ідей»; «*під* впливом розвитку науково-технічного прогресу» (3 газ.).

Вживається *під* і в конструкціях, що є формою вираження засобів активізації дії, спонукання, заклику. Напр.: «відкрито фотовиставку ТАРС *під* девізом «В ім'я миру і співробітництва»; «Все-союзний комуністичний суботник... пройшов... *під* знаком боротьби за успішне втілення...»; «судна *під* прапорами різних держав» (3 газ.).

У сучасній літературній мові наявні також сполуки з прийменником *під* способу дії, умови, стану тощо: «зрубали *під* корінь»; «кожного з нас стригли... *під* драбинку» (Збан.), «*під* звуки зведеного духового оркестру»; «*під* ураганом куль і снарядів наближались ми до Каховки»; «думала *під* стукіт вагонних коліс»; «*під*

спостереженням вчених перебуває велика група...», «*під* охороною держави» (З газ.).

Рідше вживається прийменник *під* в інших значеннях: мети дії, причини, призначення предмета.

Зустрічається прийменник *під* і в деяких сполуках фразеологічного характеру. Напр.: «тримає старого осла *під* чоботом»; «в цій лікарні тебе, бачу, можуть залікувати так, що підеш *під* білу березу» (Збан.); «*під* ногами земля горить» (Гонч.); «все рідше потрапляли *під* руку гриби»; «Я особисто бачу, що все це *під* силу саме вам» (Збан.); «іди ти *під* три чорти» (Корн.).

Різні відтінки значень спостерігаємо і в прийменнику *з-під*, який близький до прийменника *під* загальним просторовим значенням. Особливістю його є те, що він вживається лише з родовим відмінком. Має властивість, перш за все, указувати, що дія відбувається нижче якогось предмета чи спрямована зверху вниз: «На голові Богдана *з-під* посаженої набакир пілотки біліла марлева пов'язка»; «*з-під* касок брудними ручаями стікає піт» (Гонч.); «Зустрів мене похмурим поглядом *з-під* важких брів» (Збан.); «чуби, що виглядали *з-під* брилів» (Гонч.). Протилежний відтінок у конструкціях такого типу: «вирвався *з-під* полу»; «нарешті дістає *з-під* поли кілька зошитів»; «втягли *з-під* уламків» (Гонч.) — напрям дії знизу вверху.

Зовсім іншої семантики вислови, до складу яких входять назви населених пунктів (родом *з-під* Одеси, евакуювали *з-під* Харкова, вирушили *з-під* Брянська тощо). Як і в подібних сполуках з прийменником *під*, тут немає значення низу, верху, але є вказівка на просторову близькість, розташування одного предмета на незначній відстані від іншого чи напрям дії від об'єкта.

Переносного значення набувають такі конструкції у фразеологізмах: «інший вирвав у нього *з-під* носа кохану» (Збан.) — небажана втрата; дія спрямована від предмета.

Прийменник *понад* з орудним відмінком (маючи відтінок поширення дії), як і *під*, відомий у двох значеннях: знаходження предмета нижче іншого (антонім до *понад*. Пор.: *понад* кригою — *понад* кригою; *понад* землею — *понад* землею) і вказівка, що дія відбувається близько чогось. Але навіть у значенні просторової близькості теж певною мірою зберігається відтінок низу і протиставлення *понад* — *понад*. Пор.: «А *понад* горою, яром-долиною козаки йдуть» (Нар. пісня) — «Ще вранці йшли *понад* морем» (Гонч.); «*понад* лісом зеленіє трава» — «заробітчани похмуро бредуть узбіччям *понад* шляхом» (Гонч.); «берег *понад* кручами швидко заселяється заробітчанським людом» — «верби... так розкішно хияляться *понад* ставками» (Гонч.).

Прийменник *понад* в порівнянні з *під* має своєрідний семантичний відтінок. *Понад* частіше означає повторюваність, поширення, протяг дії на значній відстані, — на відміну від *під*, що має здатність указувати на одне конкретне місце дії; порівняємо: *під* лісом (дія відбувається в одному місці) і *понад* лісом (у декількох місцях,

на великому просторі). «*Понід* лісосмугами бродять покинуті коні»; «Бійці стояли *понід* деревами» (Гонч.); «Він своїми пронизуватими очима вже зорив *понід* стовбурами дерев» (Збан.); «захоплюють холодок *понід* конторами»; «наче найшла орда кочівників, стала *понід* містечком» (Гонч.).

Прийменник *під* використовується також у словосполученнях на означення часу, певного періоду, моменту дії (яка іноді може відбуватися водночас з іншою) чи умови: *під* обід почало припікати сонце; це трапилось *під* Новий рік; *під* виття вітру ми послули; *під* бурхливі оплески актори залишили сцену; *під* гуркіт канонад бійці вирушили далі; *під* осінь почалися дощі. Прийменник *під* часового значення поєднується, як правило, з іменниками, що означають явища природи, якісь події, пори року та інші обставини, при яких відбувається дія.

Широко вживана в українській мові форма *під час*, значення якої досить узагальнене, функціональні можливості її широкі; вживається з іменниками, що означають назви дій, процесів: *під час* жнив, *під час* війни, *під час* зустрічі, *під час* підписання угоди, *під час* переговорів, *під час* наради, *під час* захисту, *під час* відпустки тощо.

У мові публіцистики, наприклад, зворот *під час* є зараз домінуючим засобом вираження дії, що відбувається водночас з іншою дією: «*під час* розмов», «*під час* поїздки», «*під час* візиту», «*під час* спортивних змагань», «*під час* широкої розмови», «*під час* збирання врожаю», «*під час* торгівлі», «*під час* зустрічі», «*під час* чергування», «*під час* цих та інших важливих акцій», «*під час* відвідування», «*під час* проведення цих іспитів» (З газ.).

Сполучення прийменника *під* з одним і тим же іменником не завжди однозначне. Воно може мати безліч відтінків. Розглянемо декілька речень з сполученнями, наприклад, *під* ногами, *під* носом. Значення нижче чогось у цих конструкціях первинне і лише одне з небагатьох. Пор.: «*Під* ногами чавкала снігова каша» (Збан.) — дія нижче предмета; «Я забув про всі незгоди, про ту прірву, яка було зачорніла *під* моїми ногами» (Збан.) — конструкція вжита в переносному значенні, як фразеологізм; «не вперше стою на цьому березі... *під* ногами тихо, воркітливо хлюпались ніжні хвилі річки» (Збан.) — біля ніг, поряд з людиною; «Мене ніби щось ударило *під* ноги» (Збан.) — в ноги, дія контактного характеру; «Кудлатий собака примарою кидався *під* ноги» (Гонч.) — до ніг, напрям дії; «*Під* крючкуватим носом смикалися вуса — старий безжурно посміхався» (Збан.) — значення нижче чогось; «Русак нетерпляче посмикував вуса, помугикував *під* ніс» (Збан.) — тобто тихо говорив; «Що ви мені, як дитині, *під* носа тичете» (Збан.) — переносне значення, в чомусь звинуватити. Ця багатозначність пов'язана з семантикою дієслова, значенням всієї конструкції в цілому (дієслово + прийменник + іменник), залежить від впливу інших членів речення тощо.

Словосполучення з *під* можуть вступати у синонімічні відношен-

ня з різними приєменниковими чи безприєменниковими конструкціями.

В українській мові є значна кількість приєменникових та безприєменникових сполук, що можуть використовуватися як синоніми до конструкцій з *під*. Виділяється досить велика група приєменникових синонімів.

Під — *біля* (*коло*, *близько*, *поблизу*) вживаються часто як синоніми, коли синтаксична конструкція означає поняття просторової близькості: «Радісна звістка застала медсестру *під* Варшавою» (З газ.) — *біля* Варшави, *коло* Варшави, а також у випадках, коли поняття просторової близькості конкретизується значенням нижче чогось: «побачив *під* хатою дивом уцілілу серед чорного виру війни високу рожу» (Гонч.) — побачив *біля* (*коло*) хати; «Воно (лахміття) купою лежало *біля* груби» (Збан.) — лежало *під* грубою; «не вперше стою... *під* цими вербами» (Збан.) — стою *біля* верб.

Під — *до* зустрічаються як синоніми на означення місця дії переважно у конструкціях, що сполучаються з дієсловами *під'їхати*, *підійти*, *підбігти* тощо. Наприклад: *під'їхав під* свої ворота — *до* своїх воріт, *підійшов під* самі стіни — *до* самих стін, *підбіг під* двері — *до* дверей, *підступили під* самий Київ — *до* самого Києва, *кидається під* ноги — *до* ніг, *підступило під* горло — *підступило до* горла.

Під — *від* синонімізуються, указуючи на місце дії чи різні обставини, при яких відбувається дія: лягай *під* стіною — *від* стіни, починай орати *під* лісом — *від* лісу, червоніти *під* пронизливим поглядом — *від* пронизливого погляду.

Під — *проти* теж виступають іноді синонімічною парою у сполученнях із значенням місця: «Розметнувся він (Дніпро), спокійно плинувши *під* сонцем до моря» (Гонч.); «можливість жити *під* мирним небом» (З газ.).

Під — *за* синонімізуються і використовуються паралельно у структурах, що передають значення керівної, організуючої ролі особи, групи людей, об'єднання, партії і т. п.: *під* редакцією — *за* редакцією, *під* головуванням — *за* головуванням; а також при значенні дії за певною межею, перепоною: «вдоволено мружився *під* товстими скельцями свого пенсне» (Збан.) — мружився *за* товстими скельцями.

Під — *у(в)* синонімічні у знахідному відмінку при значенні напрямку дії: «Недокус сховав *під* вуса безтурботну усмішку» (Збан.) — *у* вуса; «дулю дати благоволять... *під* самую пику» (Шевч.) — *у* пику.

Під — *для* синоніми при значенні місця і додаткового відтінку — призначення: «Розчистили у сараї порожній засторонок *під* готові рубанці» (Збан.) — місце *для* готових рубанців.

Під — *у(в)* можуть використовуватися як синоніми, означаючи разом з іменником час дії, явище природи тощо: «сьогодні вони співають краще, ніж *під* час попередніх співок»; «...пісні, які співали

в час піонерських зборів»; «Під кінець уроку... я викликав її до дошки» (Збан.).

Під(час) — на синонімізуються у сполученнях часу: *під час* наради з'ясувалося — на нараді з'ясувалося, *під час* зустрічі — на зустрічі; *під час* концерту — на концерті; *під час* засідання — на засіданні. У мові газет, в офіційних повідомленнях більш сталий і часто вживаний вираз *під час*: «Зустрічі, які відбувалися *під час* візиту», «*під час* поїздки», «*під час* розмов», «*під час* зустрічі на Внуківському аеродромі» (З газ.).

Під — *перед* вживаються паралельно у синтаксичних утвореннях із значенням часу дії: «А *під* обід, гляди, війне холодний вітер» (Збан.) — війне *перед* обідом; «Було це в суботу, *під* неділю» (Виш.) — *перед* неділею.

Словосполучення з прийменником *під* мають також синонімічні варіанти безприйменникового характеру. Так, синонімом до конструкції з прийменником *під(понад)* може бути прислівник із значенням місця дії, часу, способу, наприклад: «То дівчина *понад*тинню з байстрам шкандибає» (Шевч.); «вештаються *понад* тином по різних зонах» (Виш.); «людина сидить... в її хаті, не звертаючи уваги на чорняву бистрооку пустунку, що раз у раз шастає *понад*віконню» (Гонч.) — шастає *понад* вікнами; «Пишна похнюпилась, заговорила *під ніс*» (Збан.) — заговорила *тихо*.

У ролі синонімічного еквівалента до прийменника *під* з іменником вживається також дієприслівник, частіше коли до прийменникової сполуки входить віддієслівний іменник. Наприклад: «*під час* проведення цих іспитів судді не забували...» (З газ.) — *проводячи* ці іспити, судді не забували.

Синонімом до конструкцій з *під* може бути також дієслово або дієприкметник: «брали *під* обстріл» — *обстрілювали*; «будинок *під* бляхою» — будинок, *покритий бляхою*; «*під* сонцем ленінських ідей.. всі народи...» (З газ.) — *освітлені сонцем* ленінських ідей, всі народи...

Як синонімі до прийменникового словосполучення може виступати підрядне речення часу, особливо до конструкції *під час* + віддієслівний іменник, наприклад: «*під час* збирання врожаю» (З газ.) — *коли збирали* врожай; *під час* чергування — *коли чергували*.

Прийменники *під* в українській мові і *под* в російській мові вживаються ідентично в обох мовах, ступінь поширеності їх більш-менш однаковий. Та незважаючи на це, при перекладі конструкцій з цим прийменником виявляється значна граматична диференціація у можливостях вибору найпотрібнішої синтаксичної форми. Далеко не завжди прийменник *під* відповідає російському *под*. Наприклад, вираз *під час* подорожі вимагає специфічно російського — *во время путешествия*, а фразеологізм *під три черти* перекладається *во всем чертям* і т. п. З іншого боку, російська конструкція з *под*, наприклад, *ехать под гору* вимагає українського *їхати з гори*, а фразеологізм *подбирать под масть* перекладається з прийменником *до* — *добирати до масті*.

Тобто, незважаючи на наявність цього прийменника в обох мовах, у мовній практиці мусимо використовувати різноманітні іменниково-прийменникові і безприйменникові конструкції, домагаючись точного перекладу і передачі не тільки основного семантичного значення, а й додаткових відтінків, відповідного стилістичного забарвлення, індивідуальності звучання.

Нижче у схемі подаються можливі варіанти перекладу слів *під* под прийменниковими зворотами спорідненої мови.

Прийменнику *під* відповідає в російській мові:

под (жити під Києвом — *под* Києвом, бути *під* контролем — *под* контролем);

у, около, возле (розташуватись *під* лісом — *у, около, возле* леса);

в (*під* час змагань — *во* время соревнований);

к (*під* кінець зміни — *к концу смены*);

по (це нам *під* силу — это нам *по* силам).

Прийменнику *под* відповідає в українській мові:

з (*под* гору — *з* гори);

на (*под* старість — *на* старості літ);

над (*под* вечер — *над* вечір);

під (*под* звуки марша — *під* звуки маршу, *под* руками — *під* руками, сделано *под* дерево — *під* дерево);

до (подобрать *под* цвет — підібрати *до* кольору).

Прийменник *під* часто вживається у мові, різноманітний за значенням, лексична сполучуваність з словами багата кількісно. Тому необхідні дослідження конструкцій з прийменником *під*, його вживаності, лінгвістичної продуктивності, спільності чи відмінності цих структур у російській і українській мовах, синонімії сполук з прийменником *під* у мові українській.

Список скорочень прізвищ авторів, в творів яких наведені приклади-ілюстрації

Виш.— Остап Вишня

Гонч.— О. Т. Гончар

Збан.— Ю. О. Збанацький

Корн.— О. Є. Корнійчук

Шевч.— Т. Г. Шевченко

Подана до редколегії 21.01.79

І. І. КОВАЛИК, проф.,
Івано-Франківський педагогічний інститут

ПРО СИСТЕМАТИЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКИХ ОНОМАСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

У час науково-технічної революції важливою ланкою сучасної термінологічної науки є встановлення методологічних основ систематизації, нормалізації та кодифікації науково-технічних термінів [3].

Наукова систематизація — це процес зведення наукових знань у єдину цілісну наукову систему. Необхідною передумовою систематизації науково-технічних термінів є встановлення основних засад її наукового термінологічного упорядкування і стандартизації. Наукова термінологічна систематизація сучасних лінгвістичних термінів вимагає попереднього встановлення термінних мікро-систем усіх лінгводисциплін і згодом необхідного зведення в загальну термінну систему сучасної лінгвістичної термінологіки. На думку російського термінолога Д. С. Лотте [5, 18], терміни, які входять у склад системи, повинні певною мірою відображати об'єктивні зв'язки між відповідними поняттями і тому не варто застосовувати в одному і тому ж значенні різні суфікси і префікси.

Однією з основних особливостей термінів у кожній галузі науки є те, що вся сукупність термінів має являти собою певну цілісну єдність. «В органічній хімії,—писав Ф. Енгельс,—значення якогонебудь тіла, а, таким чином, також і назва його, не залежить вже просто від його складу, а зумовлене скоріше його положенням у тому *ряді*, до якого воно належить. Через це, коли ми знаходимо, що яке-небудь тіло належить до якого-небудь подібного ряду, то його стара назва стає перешкодою для розуміння і повинна бути замінена *назвою, що вказує цей ряд* (парафіни і т. д.)» [1, 562]. Відомий російський арабіст та інтерлінгвіст Н. В. Юшмаков підкреслював, що «знаючи термін, знаєш місце в системі, знаючи місце в системі, знаєш термін» [11, 673]. Така струнка система проведена в жєневській хімічній номенклатурі.

Основний принцип термінування зводиться до того, що кожне наукове поняття повинно називатись одним терміном. Два терміни на означення одного наукового поняття в певній галузі наукових знань або один термін на означення двох різних наукових понять в одній науковій ділянці свідчить про відсутність єдності в термінах. Л. А. Булаховський з цього приводу писав: «Чим менше уста-

лені у відповідній галузі знання певні поняття, якими треба в ній користуватись, чим більше відбувається в ній боротьба за встановлення такого, а не іншого розуміння речей, явищ і т. д., що становлять її предмет, тим голосніше звичайно заявляють про себе вимоги єдності в термінології: там, де ще не досягнуто чіткого взаєморозуміння, різні терміни, що називають те ж саме, становлять серйозну небезпеку, бо можуть викликати підозріння, що за ним ховаються принаймні до певної міри також різні елементи смислу» [2, 21].

На думку Н. Х. Кулаєва, «граматична термінологія повинна являти собою відповідну систему. Для того необхідно, щоб терміни, які позначають поняття одного порядку, мали однотипну конструкцію і утворювались за допомогою однотипних словотвірних засобів (суфіксів, префіксів, сполучення слів і т. д.). Системність термінології знаходиться в прямій залежності від системності понять, від взаємозв'язку понять» [4, 167—168].

Концепція чіткого розмежування лінгвальної (мовної і мовленневої) та лінгвістичної дійсностей вимагає одночасно чіткого розмежування і відповідного системного термінування величини лінгвальної (мовної і мовленневої) дійсності, з одного боку, і поняттєвих величин лінгвістичної дійсності, з другого. У сучасній лінгвістичній науці, на жаль, немає такого послідовного розмежування. Наприклад, лінгвістичні терміни *граматика*, *морфологія*, *фразеологія*, *термінологія* та інші — двозначні. «Грамматика» означає граматичну будову мови і науку про граматичну будову. Термін «словотвір» має три значення — процес словотворення, словотвірна структура мови та вчення про словотвір; «морфологія» — морфемну будову і науку про морфемну будову; слово «термінологія» — науку про терміни, але його недоцільно довантажено ще значенням — сукупність термінів і т. д. Таке виявляється і в ономастичній науці, у якій систему термінів необхідно переглянути у світлі концепції лінгвальної та лінгвістичної дійсностей і насамперед встановити відповідні комплекси рядів назв (термінів чи номенклатурних знаків) для вираження системи лінгвальних величин власних назв та лінгвістичних понять про них.

Питання про уніфікацію і нормалізацію системи слов'янських лінгвістичних термінів розглядалось на IV Міжнародному конгресі славистів (Москва, 1958 р.), на якому створено Термінологічну комісію для складання Словника слов'янських лінгвістичних термінів, надрукованого в Празі у 1977 р. [9]. Згодом було окремо виділено укладання Словника ономастичних термінів, що очолив науковий співробітник Празького інституту мови і літератури АН ЧССР Я. Свобода. Логіко-поняттєву сторону ономастичних термінів розробив науковий співробітник Інституту славистики АН НДР Т. Вітковський [13].

На потребу впорядкування слов'янських ономастичних термінів вказував голова Термінологічної підкомісії Міжнародної ономастичної комісії Я. Свобода [14]. Цьому важливому питанню приділя-

ла велику увагу I Міжнародна ономастична конференція в Кракові (1959 р.), на якій було доручено Я. Свободі скласти реєстр чеських та інослов'янських і позаслов'янських ономастичних термінів. Такий список Я. Свобода представив на засіданні Комісії в Берліні (1961 р.).

Цінним здобутком сучасної української ономастичної лексикографії є проект словника «Українська ономастична термінологія» В. В. Німчука. Цей словник обговорено і схвалено на засіданні Української ономастичної комісії у 1963 р. та надруковано у «Повідомленнях української ономастичної комісії» (вип. 1. К., 1966).

На III Міжнародній конференції ономастів у вересні 1966 р. у чеському місті Лібліце * було обговорено питання унормування слов'янських ономастичних термінів на основі попередньо поданих проєктів майже всіх слов'янських ономастичних термінів, після чого учений секретар Термінологічної підкомісії Я. Свобода переглянув та доповнив основний чеський список ономастичних термінів. Згідно з цим В. В. Німчук запропонував відповідні доповнення до власного проєкту «Українська лінгвістична термінологія» у «Повідомленнях української ономастичної комісії» (вип. 7).

Російські ономасти Н. В. Подольська і А. В. Суперанська висунули цінні пропозиції про російські ономастичні терміни у дослідженні «Терминология ономастики» (Вопр. языкознан., 1969, № 4).

Пропонований для обговорення проєкт українських ономастичних термінів В. В. Німчук уклав на основі матеріалів українських ономастичних праць у формі відповідників до реєстру ономастичних термінів, складених Я. Свободою. У цілому вдалий і задовільний, цей проєкт вимагає широкого обговорення, певних доповнень, деяких змін і вдосконалень в напрямі систематизації, нормалізації та кодифікації ономастичних термінів. Такі заходи в галузі впорядкування слов'янських ономастичних термінів здійснюються і в інших слов'янських і позаслов'янських країнах. На сьогодні представлено українські, російські і білоруські проєкти східнослов'янських ономастичних термінів для спільного обговорення та співробітництва у підготовці Словника східнослов'янських ономастичних термінів [10, 8].

Пропозиції польського ономаста М. Карася [12] впровадити постійну рубрику, присвячену питанням слов'янської ономастичної термінології на сторінках журналу «Onomastica», заслуговують на повне схвалення. Створення Словника українських та східнослов'янських ономастичних термінів, що належить до важливих і невідкладних питань сучасної ономастичної термінологічної лексикогра-

---

* На цій конференції переконливо схвалено вживати термін ономастика тільки в значенні науки про власні назви. Детальне повідомлення про цю конференцію подав К. К. Цілуйко (Мовознавство, 1967, № 2); див. також: Перспективи дальшого розвитку української ономастики.— Повідомлення Української ономастичної комісії, вип. 7. К., 1967).

фії, вимагає спільних міжнародних колективних термінологічних роздумів, перспективних пошуків та кваліфікованих погоджень.

Ми зупинимось лише на окремих теоретичних і практичних моментах щодо системи сучасних українських ономастичних термінів. Насамперед необхідно, на нашу думку, за словом «термінологія» остаточно закріпити його лише первинне етимологічне значення «науки про терміни», знявши при цьому непотрібно закріплене практикою ще додаткове значення системи термінів. При цьому відносний прикметник *термінологічний* доцільно використовувати виключно в значенні: той, що відноситься до *термінології* (термінознавства). Одночасно для вираження того, що відноситься до терміна, слід створити відносний прикметник *термінний* у зв'язку з тим, що наявний прикметник *терміновий* має вже чітко визначене часове значення, притаманне для іменника *термін* (пор. *терміново*)*. Процес переходу слова у розряд термінів слід назвати *термінізацією*, а не *термінологізацією*.

Для чіткого термінного розмежування найменувань системи власних назв, з одного боку, і системи лінгвістичних понять про них, з другого, можна використати відповідні словотворчі засоби. Ми пропонуємо елемент *-ема*, наявний у термінах типу *фонема*, *морфема*, *просодема*, *грамама*, *графема*, *синтаксема*, *лексема*, *семема*, *хронема*, *консонантема*, *вокалема*, *стилістема*, *експресема*, використовувати для утворення найменувань комплексу нових мовних величин власних назв, паралельно із відповідними мовленневими утвореннями на *-ім* на позначення власних назв типу антропонім. Таким чином, одержимо «імічний» та «імічний» термінологічні рівні з такого типу мовно-мовленневими опозиційними парами назв-термінів: *антропонім* — *антропонема*, *астронім* — *астронема*, *гелонім* — *гелонема*, *гідронім* — *гідронема*, *годонім* — *годонема*, *дромонім* — *дромонема*, *екзонім* — *екзонема*, *епонім* — *епонема*, *етнонім* — *етнонема*, *зоонім* — *зоонема*, *комонім* — *комонема*, *лімонім* — *лімонема*, *матронім* — *матронема*, *ойконім* — *ойконема*, *оронім* — *оронема*, *педонім* — *педонема*, *пелазонім* — *пелазонема*, *полісонім* — *полісонема*, *потамонім* — *потамонема*, *спелеонім* — *спелеонема*, *теонім* — *теонема*, *топонім* — *топонема*, *урбонім* — *урбонема*, *фіктонім* — *фіктонема*, *фітонім* — *фітонема*, *хрематонім* — *хремаонема*.

При творенні ономастичних термінів на *-ема* від твірних назв на *-ім* (*топонема* — *топонім*) використано гаплоглозію, знявши елемент *-ім* (*топон*)-*ім* + *-ема* > *топонема*, в результаті якої одержано дуже зручні за вимовою і системні за структурою паралельні термінні найменування в ономастичній науці.

Для назв відповідних ономастичних мікродисциплін слід зберегти узвичаєні останніми роками у нашій ономастичній науці прозорі назви на *-ік*, *-а* співвідносно із утвореннями на *-ім* власних назв їх

* Те саме варто зробити і з іншими багатозначними лінгвістичними термінами типу *фразеологія*, *морфологія* та ін.

однорідних груп на *-ія* *: *антропоніміка* — *антропонімія* — *антропонім*; *топоніміка* — *топонімія* — *топонім*; *гідроніміка* — *гідронімія* — *гідронім*; *зооніміка* — *зоонімія* — *зоонім*; *ойконіміка* — *ойконімія* — *ойконім*; *лімпоніміка* — *лімпонімія* — *лімпонім*; *патроніміка* — *патронімія* — *патронім*; *етноніміка* — *етнонімія* — *етнонім*; *потамоніміка* — *потамонімія* — *потамонім*; *гелоніміка* — *гелонімія* — *гелонім*; *ороніміка* — *оронімія* — *оронім*; *метроніміка* — *метронімія* — *метронім*.

У зв'язку з таким чітким розмежуванням найменувань ономастичних дисциплін на *-ік*, *-а* (лінгвістична сфера) від відповідних власних назв як лінгвальних мовленнєвих фактів (лінгвальна сфера) на *-ім* необхідно завести це розмежування і в сферу паралельних утворень відповідних відносних прикметників. Так від назв ономастичних дисциплін на *-ік*, *-а* слід утворювати відносні прикметники за допомогою прикметникового суфікса *-ич*, *-н*, *-ий* (*антропоніміка* — *антропонімічний*) і одночасно відносні прикметникові утворення до назв типу *антропонім* приєднувати прикметниковий суфікс *-н*, *-ий* (*антропонім* — *антропонімний*). У результаті такого паралельного ономастичного похідного термінотворення складається така систематизована картина термінних найменувань: *антропоніміка* — *антропонімічний*, *антропонім* — *антропонімний*; *топоніміка* — *топонімічний*, *топонім* — *топонімний*; *гідроніміка* — *гідронімічний*, *гідронім* — *гідронімний*; *зооніміка* — *зоонімічний*, *зоонім* — *зоонімний*; *ойконіміка* — *ойконімічний*, *ойконім* — *ойконімний*; *лімпоніміка* — *лімпонімічний*, *лімпонім* — *лімпонімний*; *патроніміка* — *патронімічний*, *патронім* — *патронімний*; *етноніміка* — *етнонімічний*, *етнонім* — *етнонімний*; *ороніміка* — *оронімічний*, *оронім* — *оронімний*. Таким чином, вже не будуть сплутуватися відповідні термінно розмежовані, об'єктивні лінгвальні факти із лінгвістичними поняттями про них. У результаті цього утворюватимуться словосполучення типу: *антропонімні*, *топонімні*, *гідронімні*, *зоонімні* утворення, *назви*, *афікси* (*суфікси*, *префікси*), але *антропонімічні*, *топонімічні*, *гідронімічні*, *зоонімічні* *проблеми*, *питання*, *дослідження* тощо **.

* Запропоноване Н. В. Подольською [8] вживання термінів-словосполучень типу рос. *географические названия* (вместо *топонимия*), *названия гор* (вместо *оронимия*), *названия городских объектов* (вместо *урбонимия*) і т. д. при зберіганні однослівних термінів для називання одичивних об'єктів в однині і множині: *топоним-ы*, *гідроним-ы*, *етноним-ы* і т. д. вважаємо необгрунтованими і недоцільними тому, що всі згадані однослівні терміни вже закріплені ономастичною традицією.

** Подольська Н. В. подає такі термінні паралелі: *анонім* — *анонімний*, *антропонімний* — *антропонім*; *астронімний* — *астронім*, *геонімний* — *геонім*, *гідронімний* — *гідронім*, *годонімний* — *годонім*, *зоонімний* — *зоонім*, *космонімний* — *космонім*, *марсіонімний* — *марсіонім*, *патронімний* — *патронім*, *микротопонімний* — *микротопонім*, *ойконімний* — *ойконім*, *онімний* — *онім*, *оронімний* — *оронім*, *селенонімний* — *селенонім*, *спелеонімний* — *спелеонім*, *теонімний* — *теонім*, *топонімний* — *топонім*, *фитонімний* — *фитонім*, *хоронімний* — *хоронім*, *хроматонімний* — *хроматонім*, *хрононімний* — *хрононім*, *етнонімний* — *етнонім* і т. п. [7].

Таку системну послідовність найменувань треба зберігати й при утворюванні відносних прикметників у межах запропонованих нами парних назв типу *антропонім — антропонема*, в результаті цього будемо мати такі системні співвідносні словотвірні прикметникові форми: *топонім — топонімний, топонема — топонемний, ойконім — ойконімний, ойконема — ойконемний, зоонім — зоонімний, зоонема — зоонемний, патронім — патронімний, метронема — метронемний, етнонім — етнонімний, етпонема — етнонемний, оронім — оронімний, оронема — оронемний*.

Коли звести пропоновані нами ономастичні назви у відповідні галузеві тематичні словотвірні ряди, одержимо такого типу системні комплекси ономастичних найменувань: *антропонімія — антропонім, антропонімний; антропонема — антропонемний, антропоніміка — антропонімічний, топонімія — топонім — топонімний, топонема — топонемний, топоніміка — топонімічний, гідронімія — гідронім — гідронімний — гідронема — гідронемний — гідроніміка — гідронімічний; оронімія — оронім — оронімний — оронема — оронемний — ороніміка — оронімічний; патронімія — патронім — патронімний — патронема — патронемний — патроніміка — патронімічний* і т. д.*

Узвичаєння термінологічно чітко визначеної та словотвірної впорядкованої системи ономастичних термінів та номенклатурних назв уведе в ономастичну науку системний принцип, необхідний для наукового термінування. Кодифікація такого типу системних найменувань внесе в ономастичну науку ясність і тоді не будемо мати сплутування двох і більше різних ономастичних понять у зв'язку з наявністю одного терміна для позначення різних реальних об'єктивних чи поняттєвих величин.

Наші пропозиції — це лише перша далеко не повна спроба часткової уніфікації і систематизації ономастичних термінів і номенклатурних назв, і вони потребують спеціального обговорення та відповідних доповнень.

У зв'язку з тим укладений Словник ономастичних термінів В. В. Німчука треба було б відповідно скоригувати згідно з нашими пропозиціями та доповнити ще багатьма назвами, такими як, наприклад, *трансономатизація* та рядом складних і складених словосполучених ономастичних термінів [6, 7].

Доцільним було б також поповнити систему ономастичних термінів загальним родовим надрядним терміном власних назв у цілому, виходячи від назв *ономастика* й *ізонім(и)*, поданих у Словнику В. В. Німчука. Термін *ізонім(и)* постав у результаті гаплогії в утворенні *ізоонім(и)* (пор. *синонім, омонім, паронім, гіпонім, гіперонім*). Після відкидання елемента *ізо-* у терміні *ізоонім (<ізонім)* одержимо слово *онім (оніми)*. За моделями системного ряду ономастичних термінів типу *топонімія — топонім — топонім-*

* Це стосується і таких лінгвотермінів, як *синонім — синонімний, синоніміка — синонімічний* і т. д.

ний — топонема — топонемний — топоніміка — топонімічний
ще будемо мати структурно паралельний ряд — *онімія* (сукупність
усіх власних назв (*онім* — *онімний* — *он/ім/ема* — *он/ім/емний*)—
ономастика (наука про власні назви) — *ономастичний* *.

Для збереження системного характеру структури українських
ономастичних термінів, замість запропонованих В. В. Німчуком:
словотворний тип, словотворна модель, словотворчі типи назв до-
цільніше, на наш погляд, вживати *словотвірний тип, словотвірна*
модель, словотвірні типи назв. Термін «*словотворчий*» залишити за
всіма елементами, що беруть активну участь у процесі словотворен-
ня.

Можна запропонувати також замість поданих В. В. Німчуком
термінів *топонімічний (формант) суфікс, антропонімічний (фор-*
мант) суфікс — вживати *антропонімний (чи антропонімотворчий)*
афікс, топонімний (топонімотворчий) суфікс, префікс. Варто замі-
нити і *відономастичний прикметник, іменник на відономічний при-*
кметник, іменник (омонім), топонімічні апелютиви на топонімні
апелютиви.

Наші зауваження та пропозиції в певній мірі можуть стати
осовою у колективному вирішенні важливих термінологічних пи-
тань сучасної не лише української, а й східнослов'янської чи на-
віть загальнослов'янської ономастичної науки для чіткої логічної
систематизації її наукових понять і категорій при уніфікації, си-
стематизації і кодифікації ономастичних термінів усіх слов'янських
мов.

1. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20. 2. Булаховський Л. А. Нариси з за-
гального мовознавства. К., 1955. 3. Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания. М., 1961; Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970; Научный симпозиум «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики», ч. 1.—2. М., 1971; Проблемы языка науки и техники. М., 1970; Исследования по русской терминологии. М., 1971; Терминология и норма. М., 1972; Даниленко В. П. Русская терминология. М., 1977; Ковалик І. І. Основна проблематика сучасної української термінології. Тези Першої регіональної науково-методичної наради з проблем розвитку та впорядкування термінології. К., 1970. 4. Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания. М., 1961. 5. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии.— Вопр. теории и методики. М., 1961. 6. Новиков В. А. Введение в топонимику. М., 1965. 7. Подольская В. Н. Словарь русской ономастической терминологии. М., 1978. 8. Подольская В. Н. Русская научная топонимистическая терминология.— Топонимика, вып. 1. М., 1967. 9. Словарь славянской лингвистической терминологии. Прага, 1977. 10. Цілуйко К. К. Перспективи дальшого розвитку української ономастики. Повідомлення Української ономастичної комісії, вип. 3. К., 1967. 11. Юшмаков Н. В. Грамматика иностранных слов. — Словарь иностранных слов. М., 1939. 12. Karas M. Uwagi o terminologii onomastycznej. Slavische Namenforschung. Berlin, 1963; Kitkowski T. Grundbegriffe der Namenkunde. 13. Kitkowski T. Grundbegriffe der Namenkunde. Deutsche Akademie der Wissenschaft zur Berlin. Vorträge und Schriften. Heft 91. Berlin, 1964. 14. Svoboda J. K slovanské onomastické terminolo-

* Н. В. Подольська і А. В. Суперанська запропонували термін *онома* (з гр. *назва*) на означення власної назви (Терминология ономастики.— Вопр. языковедн., 1969, № 4).

gii, Spravozdaj Mistiptsné komise ĆSAV, I. Praha, 1960; *Svoboda J.* K slovanaké terminologii. Międzynarodowa slawistyczna konferencja onomastyczna, Księga referatów. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961; Slavische Namenforschung. Berlin, 1963.

Подана до редколегії 07.08.79

В. О. ГОРПИНІЧ, проф.,
Полтавський педагогічний інститут

ПОХОДЖЕННЯ ГІДРОНІМА *РУГА* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На українському терені в гідронімічній системі степових говірок слово *Руга* відоме як назва плеса на річці Гайчур Запорізької області (ліва притока Вовчої, ліва притока Самари, ліва притока Дніпра), а в польських говірках — як назва лівої притоки Ужя (права притока Прип'яті) Житомирської області.

Аналізуючи назви річок правобережної України, О. М. Трубаčov гідронім *Руга* цілком закономірно не пов'язує з іншими назвами на *-га* (*Смуга*, *Струга*, *Яруга*) і відносить його до розряду незрозумілих [16, 78]. З'ясувати етимологію цієї назви допомагають мікротопонім *Орўга* та мікрогідронім *Рўга*.

Слово *Орўга* зареєстроване в Сумській області. Там ним названо велике поле біля села Качанівки Охтирського району (слобожанські говірки). Мікрогідронім *Рўга* фіксується в Запорізькій області, де так називають плесо на річці Гайчур (Гайчул), яке розкинулося між північною частиною села Варварівки і південною частиною села Прилуки Гуляйпільського району (степові говірки).

Якщо взяти до уваги ще й російські назви *Ругбэро*, *Ругозерская губа* (Архангельська обл.), то можна твердити, що виникли вони в різних говірках незалежно одна від одної. Тому немає підстав вбачати тут міграцію цієї власної назви з півночі на схід, а потім на південь чи якось інакше, а також шукати певне діалектне слово для розкриття їх етимології. У зв'язку з цим пошуки етимона слід перенести в наддіалектну сферу.

Слово *рўга* є і в апелативній лексиці. Словники фіксують такі його значення: в молдавській мові *руг* — «ожина», «шипшина», «лоза»; *рўгэ*, *ругэмйнте*, *ругэчўне* — «прохання», «мольба», «молитва» [7, 548]; пор. у польській *odtaxiac rózaniec* — «читати молитву» [11, 542]; *rugí* — «виселення», «вигнання», «згін» [11, 544]; у чеській *guh* — «ганьба», «хула»; в словенській *rug* — «глузувати», в болгарській *rug* — «лайка»; в давньоруській *ругъ* — «глузування»; в білоруській *урўга*, *парўга*, *вдрўга*, в українській *порўга* — «глузування», «кепкування», в сибірських діалектах російської мови *рўга* — «бідний, полотняний, поношений одяг» [12, 221; 5, т. 3, 355; 6, 108]. Усі вони, на наш погляд, не могли стати гідронімом, бо віддієслівні іменники, як правило, не ономатизуються.

На увагу заслуговують інші значення слова *рўга*: у воронезьких говірках *рўга* — «пустка» (російське «пустошь»), «левада», «незае-

лена земля в приватному володінні» [6, 108], в болгарській літературній мові застаріле «църковна земя; църковни приходи» [13, 418].

У російській, українській і білоруській мовах у дореволюційний час *рѹга* — плата попові, церкві чи монастирю, які не мали землі та інших джерел доходу, церковне майно. Ругу видавала держава (а в сільській місцевості — прихожани) грішми, хлібом, іншими продуктами. Безземельним церквам і монастирям держава в ругу віддавала землю та угіддя [12, 221; 6, 108; 3, 290].

Апелятив *рѹга* з цим значенням фіксується в пам'ятках як давньоруського періоду, так і періоду формування мови великоруської народності. Про це свідчать «Матеріали для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського [15, 184—185] — *рѹга* — воздаяние, вознаграждение: Приспѣла естъ рога твоя, да примеши, како же ѱси дѣяль (Житие Андрея Юродивого по нескольким спискам XV—XVI века, т. LI); жалованье, плата: Воемъ мѣсячную ругоу вземше. По вся лѣта руги вѣсыланіа (Временник Георгия Амартола по списку библиотеки гр. А. С. Уварова 1456 г.); жалованье и содержание церковного притча: А костки Московскии даль есмь на Москвѣ къ Святѣи Богородици и къ святому Михаилу въ память по своємь отцѣ и по своєи братѣи и по собѣ, то имь руга (Душевная грамота великого князя Ивана Ивановича до 1359 г. в подлиннике. Собрание государственных грамот, т. 1, № 21). Се язъ, князь великій... пожаловать есми попа Ивана, что служить у Здвиженъа честного креста на Устюжнѣ или по немь у тоѣ церкви ины попь будеть: вельль есми ему давати руги съ году на годь по два рублю денегъ да пятнадцать четвертеи ржы (Ружная грамота 1521 г.).

Безземельним церквам і монастирям держава в ругу віддавала землю і угіддя [8, 208]. Словники української мови та народні казки фіксують апелятив *руга* із значенням «церковна земля» [4, 86; 5, т. 4, 85].

До речі, *оругою* (приставне *о* на Слобожанщині) в Охтирському районі називають не будь-яке поле, а лише ту велику земельну ділянку біля села Качанівка, яка до Великої Жовтневої соціалістичної революції належала церкві.

М. Фасмер уважає, що *руга* в значенні «церковна земля» запозичене з середньогрецької мови. К. Майер убачає в ньому старе запозичення з середньогрецької, яке відповідає середньолатинському *roga* (від *rogāre*) із значенням «плата» [12, 221]. На думку В. Далья, це слово новогрецьке або похідне від *ружитьь*, *вооружатьь*, тобто «снабжать» [6, 108].

Осмислити походження гідроніма *Рѹга* допомагає специфіка назвотворчого процесу в мікротопонімії. Одна й та ж назва при топонімічному переосмисленні приписується різним об'єктам в різний час, причому між появою кожного такого об'єкта і його назви фіксується значний проміжок часу; пор. спочатку до XVII ст. назва річки Гайчул (Гайчур), пізніше село Гайчур, і вже в нові часи залізнична станція Гайчур; до XVII ст. балка Мечѣтна, пізніше се-

ло Мечётна, а ще пізніше залізнична станція Мечётна (Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. та Покровського р-ну Дніпропетровської обл.). Отже, тут у загальному процесі відбувається кілька назвотворчих актів, внаслідок кожного з них виникає назва нового об'єкта. У топонімії назвотворчі акти, як і об'єкти називання, різні за часом.

Одна з особливостей назвотворчого процесу в мікротопонімії полягає в тому, що при метонімії апелятив може переноситися не на один якийсь об'єкт, як це здебільшого має місце в топонімії (пор. апелятив *берёза* — село Берёза), а на групу, певний комплекс мікрооб'єктів, що знаходяться на тій місцевості, яка маркується тим чи іншим апелятивом і якій дається відповідна назва.

Причому мовцям не завжди відомі всі мікрооб'єкти на місцевості, що одержує назву. Назва приписується тим об'єктам, про які мовці знають, які існують на місцевості, але мовці не знають — які реально не належать до цієї місцевості, а належать до суміжної, яких реально ще немає на цій місцевості і т. д. На думку А. О. Білецького, неправильно гадати, що власне ім'я називає в навколишньому світі лише предмети, які дійсно існують. Воно може їх називати, але крім того, воно здатне називати уявне відображення дійсних одиничних предметів і навіть предмети, які тільки уявляються як одиничні, незалежно від того, існують вони чи ні [1, 9].

Це добре помітив Ю. Збанацький. В повісті «Героподвія» в уста свого юного героя він уклав таку розповідь про рідне село на Чернігівщині: «Живу я на хуторі. Хутір Дулиним зветься. У нас взагалі все Дулине. Хутір — Дулин, долина — Дулина, гай — Дулин, поле — Дулине, навіть річечка в долині — Дулька» [9, 169].

У свідомості хлопця відбилась місцева специфіка назвотворчого процесу в українській мікротопонімії — все називати Дулиним. Він перерахував назви усіх об'єктів, які йому були відомі. Немає сумніву в тому, що й інші мікрооб'єкти, невідомі юному оповідачеві, на цій місцевості називаються Дулиними. Можна не сумніватися і в тому, що як тільки біля цього хутора буде споруджено ставок, то він також називатиметься Дулиним.

Ця особливість простежується на всій українській мовній території. Наприклад: Кулішівщина — так називається ліс, велика поляна в ньому, луки навколо річки, сіножаті, ярки, горби за лісом, поле навколо лісу (Глухівський р-н Сумської обл.); Кімлічка — в кінці села балка, водопій, ставок, толока і поле понад цією балкою (с. Варварівка Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.); Бузівське — хутір, земля, балка, посадка біля хутора, дорога, що веде до хутора, залізничний переїзд біля хутора (с. Жовтневе Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.); Вінчишине — поле, балка, ставок (с. Жовтневе Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.); Цегельня — місце на березі річки, де люди робили цеглу (саман), плесо на річці Гайчул (Гайчур) біля цегельні, брід і переїзд через річку Гайчул (Гайчур) біля цегельні. Ця закономірність

проявляється як в старих, так і в нових назвах. Наприклад, новий мікротопонім *Радгоспне* — колгоспне поле біля радгоспівських угідь, балка в цьому полі, полоса понад балкою, дорога, посадка: «Корів погнали пасти сьогодні на *Радгоспне*», «Трактори послав орать на *Радгоспне*» (записано в с. Варварівка Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.).

Як видно, в мікротопонімії певна назва приписується групі мікрооб'єктів одночасно. Відбувається один назвотворчий акт, унаслідок якого кілька мікрооб'єктів відносно одночасно одержують одну й ту ж назву.

У житті місцевого населення здебільшого один якийсь з мікрооб'єктів стає домінуючим, тому назва, що раніше стосувалася кожного з комплексу мікрооб'єктів, у мовній свідомості мовлян поступово закріплюється за цим домінуючим об'єктом, актуалізується, а інші — втрачають її також поступово.

Аналогічні процеси відбулися і з назвами *Орўга* і *Рўга*. Первісне *Орўга* — це назва поля, яру в кінці цього поля, лісу за яром, що в свій час належали церкві. Нині — це назва одного колгоспного поля на відміну від іншого. Такого ж походження і мікрогідронім *Рўга*. Спочатку це церковна попівська земля, що переходила в луки, які прилягали до плеса на річці Гайчул (Гайчур) біля північної частини села Варварівка (далі на південь у центральній частині цього села за попівською землею йшла селянська, а ще південніше — поміщицька земля). Пізніше поле втратило цю назву, збереглася вона й нині активно функціонує в мові місцевих жителів як мікрогідронім.

На користь «церковного» походження мікрогідроніма *Рўга* говорять і «церковні» назви населених пунктів у цій місцевості: на схід від *Рўги* села Варварівка, Успенівка (місцеве Гуспенівка), на захід Воздв'їжівка, на північний захід Міропіль, Різдв'янка, на північ Хвалибогівка (нині Добропіль), Мечётна, Покровське.

Отже, *Рўга* — це назва річки, яка протікає по землі, що колись належала церкві, або від берегів якої починалася церковна земля. Можливо також, що в ругу передавали і рибні тоні на річці.

Етимологія назв *Рўга* і *Орўга* допомагає розкрити первісне значення, походження і спосіб творення інших власних назв з цим коренем.

У зв'язку з тим, що руга як соціально-економічне господарське явище було поширене на території всієї Європейської частини Росії, то й апелятив цей можна зустріти в ономастиці російської, української і білоруської мов: *Ругозёрская губа*, *Ругозеро* — озеро в Карельській АРСР (По ньому названо і село біля озера. Можливо, як вважає В. А. Никонов, в XVI—XVII ст. озеро було передано в ругу — так називався прибуток з земель, який уряд видавав на утримання церков і монастирів [10, 359]); село *Ружное* в Брянській області, пор. рос. *ружный*, укр. *ружний* — той, що відноситься до руги, йде на утримання духовенства; рос. *ружная земля*, *ружная*

церковь, ружный приговор, ружная грамота, укр. ружна земля [16, 108; 5; т. 4, 85], староросійське церкви ружные [16, 188].

Цей звуковий комплекс з новою модифікацією лежить в основі й інших власних назв сучасних східнослов'янських мов: назви поселень укр. *Ружа*, *Ружичанка* (Хмельницька обл.), *Ружене* (Кіровоградська обл.), *Ружин*, *Ружниця* (Волинська обл.), *Ружин*, *Ружки* (Житомирська обл.), *Ружківка* (Київська обл.), *Ружволя* (Львівська обл.); білорус. *Ружаны* (Брестська обл.), *Ражанка* (Гроднянська обл.), *Вялікі Ражан* (Мінська обл.); рос. *Ругуй* (Ленінградська обл.), болото *Ругійський мох* (Новгородська обл.); топоніми у словацькій мові *Ružin*, *Ružiná*, *Ružindol*, *Ružinov*, *Ružová*, *Ružová Osada*, *Ružomberok* [17, 224].

На базі цього апелятива в східнослов'янських мовах сформувалися і прізвиська: укр. *Ружин*, *Ружін*, пор. у білоруській мові прізвиська *Ружанец*, *Ружани* [2, 354].

Особові назви цього типу в українській мові, як свідчать староукраїнські грамоти, були вже в XV ст.: *Ружинъ* («мы стефан воевода... знаменито чиним... ож тоти истинній наш слоуга, пан льнь роужинъ, слоужил нам правою и верно»); *Роужиръ* («а пак федка и сестри еи... и племеница их тоудора дочка сима роужиръ...»); *Роужичъ* («...мы ... дали есми емоу ... еще силище тоуд мьятинами где роужич сидит ...») та ін. [14, 306]. Проте не всі вони, безперечно, зв'язані з апелятивом *руга*. Структуру назви *Ругійський мох* не можна виводити з *руга*, бо в російській мові не фіксується твірний відтопонімичний (чи відгідронімичний) суфікс *-ийск-ий*. Ймовірно, що це похідне від рос. *Рүги*, *Рүгии* — назви давньогерманського племені, спорідненого з готами, яке в I—II ст. н. е. жило на берегах Балтійського моря, недалеко від якого в Новгородській області фіксується цей гідронім [3, 290]. Цікаво також, чи можна назви *Ругуй* (Ленінградська обл.), *Ругаи* (Латв. РСР), *Ругаляй* (Лит. РСР), ставити в один ряд з *Рүги*, *Рүгии*, *Ругійський мох* (Новгородська обл.).

Отже, ні в апелятивній, ні в ономастичній лексиці назва *руга* із значенням «плата», «церковна земля» не є діалектною ні за походженням, ні за поширенням, це мовний факт наддіалектної сфери, запозичений з грецької чи латинської мов.

Слово *руга* прийшло в давньоруську мову, очевидно, в період запровадження християнства на Русі із значенням «плата попові, церкві» (рос. жалование), «церковне майно» і спочатку активно вживалося в церковнослов'янській сфері як апелятив. Через посередництво церковнослов'янської мови воно в апелятивній функції засвоїлося давньоруською мовою, звідки після XIV ст. увійшло в лексичну систему російської, української і білоруської мов. При цьому воно модифікувало своє значення і змінило сферу поширення, почало означати церковну землю та інші угіддя. Уже на східнослов'янському мовному ґрунті апелятив *руга*, поширившись у побутовій сфері, внаслідок переносного вживання перейшов у розряд гідронімів, називаючи ті гідрооб'єкти (ріки, плеса, озера), які були

суміжними з ружними землями. Так виникла назва ріки Ріґа (ліва притока Ужа, права притока Прип'яті) та назва плеса Ріґа на річці Гайчур (ліва притока Вовчої, ліва притока Самари, ліва притока Дніпра).

Апелятив *рїґа* в східнослов'янських мовах був надзвичайно активним. Свідченням цього є те, що на його базі виникли відносні прикметники, прізвиська, прізвиська, ойконіми, гідроніми, мікротопоніми.

1. *Белецкий А. А.* Лексикология и теория языкознания (ономастика). К., 1972. 2. *Бирюла М. В.* Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утворання ад апелятыўнай лексікі. Мінск, 1969. 3. Большая Советская энциклопедия. 2-е изд., т. 27. 4. *Ващенко В. С.* Словник полтавських говорів, вип. 1. Х., 1960. 5. *Гринченко Б.* Словарь української мови. К., 1909. 6. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка, т. 4. М., 1956. 7. Дикціонар молдовенск-русеск. М., 1962. 8. Энциклопедический словарь/Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, т. 27. Спб., 1899. 9. *Збанацький Ю.* Героподвія (повість). М., 1974. 10. *Никонов В. А.* Краткий топонимический словарь. М., 1966. 11. Польско-русский словарь. 7-е изд. М., 1963. 12. *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка, т. 4. М., 1956. 13. Руско-български речник, т. 2. София, 1960. 14. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., т. 2. К., 1978. 15. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка, т. 3. Спб., 1903. 16. *Трубачов О. Н.* Название рек правобережной Украины. М., 1968. 17. Słownik słowenskiego języka, VI. diel. Doplnky. Dodatky. SAV, Bratislava, 1968.

Т. Д. БРАТУШЕНКО, асп.,
Одеський університет

АНТРОПОНІМИ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОБУЖЖЯ

(На матеріалі особових імен населення
Врадіївського району Миколаївської області)

Динаміка українських особових імен продовжує привертати увагу все ширшого кола дослідників-ономастів. Наше повідомлення ґрунтується на зібраних нами іменах новонароджених (1956, 1966, 1976 рр.) у 48 населених пунктах Владіївського району на Миколаївщині. Для з'ясування змін, які сталися в антропонімії району після революції, ми вибрали з однієї сільської ради (Гуляницької) імена тих людей, які народилися до 1917 р. На основі одержаних даних були виготовлені табл. 1 (чоловічі імена) та табл. 2 (жіночі імена), які дають можливість простежити динаміку змін в іменах людей району.

За поширеністю імена поділяємо на три групи: 1) з високою частотою вживання (перший десяток); 2) з середньою частотою вживання (для імен 1956, 1966, 1976 рр.— другий десяток *; для імен, одержаних носіями до 1917 р.,— другий і частково третій десятки у таблиці чоловічих імен та другий, третій і майже весь четвертий десятки у таблиці жіночих імен); 3) з низькою частотою вживання

* Крім імен *Інна, Антоніна, Анастасія, Тамара* 1966 р. народження.

(з кількістю носіїв два або один). Імена різних десятків з однаковою частотою вживання відносимо до вищої групи. Ті імена, які втратили популярність і не використовуються в сучасному іменнику (за період 1956—1976 рр.), вважаємо рідкісними.

Табл. 1. Імена чоловіків, які народилися до 1917 р. (по першій сільраді), в 1956, 1966, 1976 рр. (по району)*

№№ п/п	До 1917 р.	Кількість носіїв	У 1956 р.	Кількість носіїв	У 1966 р.	Кількість носіїв	У 1976 р.	Кількість носіїв
1	Іван	56	Микола	55	Олександр	31	Олександр	30
2	Микола	42	Анатолій	39	Микола	30	Сергій	26
3	Анатолій	23	Віктор	36	Сергій	27	Микола	24
4	Василь	22	Володимир	30	Віктор	15	Олег	15
5	Петро	21	Олександр	26	Василь	14	Віктор	15
6	Володимир	20	Василь	25	Володимир	12	Володимир	13
7	Григорій	20	Сергій	15	Юрій	11	Ігор	12
8	Олександр	15	Іван	14	Ігор	11	Віталій	11
9	Андрій	14	Михайло	13	Анатолій	9	Юрій	10
10	Олексій	13	Петро	10	Олег	8	Валерій	9
11	Михайло	13	Юрій	8	Іван	7	Іван	7
12	Павло	10	Валерій	8	Валерій	7	Олексій	6
13	Семен	10	Леонід	7	Михайло	6	Леонід	6
14	Леонід	9	Олексій	6	Павло	4	Андрій	6
15	Віктор	8	Святослав	4	Олексій	4	Василь	5
16	Дмитро	8	Григорій	4	Станіслав	3	Руслан	4
17	Федір	7	Валентин	4	Петро	3	Геннадій	4
18	Ілля	5	Андрій	4	Вячеслав	3	Анатолій	4
19	Сергій	6	Федір	3	Віталій	3	Павло	3
20	Никифор	4	Віталій	3	Валентин	3	Дмитро	3
21	Георгій	4	Борис	3	Федір	3	Вадим	3
22	Федосій	4	Станіслав	3	Едуард	2	Григорій	2
23	Тимофій	4	Павло	2	Андрій	2	Євгеній	2
24	Степан	4	Олег	2	Марк	1	Яків	1
25	Іосип	3	Леонтій	2	Леонід	1	Станіслав	1
26	Яким	3	Євгеній	2	Ілля	1	Роман	1
27	Данило	2	Георгій	2	Дмитро	1	Михайло	1
28	Єфрем	2	Гаврило	2	Геннадій	1	Едуард	1
29	Митрофан	2	Вячеслав	2	Григорій	1	Вячеслав	1
30	Микита	2	Костянтин	1	Борис	1	Аллій	1

* Подаємо перший, другий, третій десяткі, решта імен у додатках

Д о д а т к и: До табл. 1: а) імена чоловіків, які народилися до 1917 р.: 31—35. Мирон, Станіслав, Юхим, Пилип, Яків — 2*; 36—53. Артём, Савелій, Афанасій, Валентин, Гаврило, Герасим, Трифон, Денис, Яків, Євгеній, Карп, Кузьма, Кирило, Кость, Макар, Лука, Роман, Трохим — 1; б) імена новонароджених у 1956 р.: 31—35. Дмитро, Геннадій, Степан, Владислав, Аркадій — 1; в 1966 р.: 31. Алім — 1; в 1976 р.: 31. Ян — 1; До табл. 2: а) імена жінок, які народилися до 1917 р.: 31—37. Дарія, Клавдія, Онісія,

* Цифри перед іменами означають порядковий номер в таблиці, а цифри після імен — кількість носіїв.

Табл. 2. Імена жінок, які народилися до 1917 р.
(по першій сільраді в 1956, 1966, 1976 рр. (по району)*)

№№ пп	До 1917 р.	Кіль- кість носіїв	У 1956 р.	Кіль- кість носіїв	У 1966 р.	Кіль- кість носіїв	У 1976 р.	Кіль- кість носіїв
1	Ганна	33	Валентина	44	Людмила	31	Тетяна	33
2	Марія	31	Людмила	29	Світлана	26	Наталія	29
3	Катеріна	20	Тетяна	27	Тетяна	24	Олена	23
4	Ніна	10	Надія	19	Ольга	22	Оксана	19
5	Мотрона	9	Наталія	16	Валентина	20	Людмила	15
6	Наталія	9	Галіна	16	Олена	19	Ярина	14
7	Людмила	8	Ольга	12	Наталія	13	Ларіса	13
8	Валентина	7	Любов	12	Галіна	10	Світлана	12
9	Ірина	7	Віра	10	Ларіса	9	Ольга	9
10	Параска	7	Світлана	10	Ірина	8	Інна	8
11	Олександра	7	Лідія	10	Алла	8	Валентина	6
12	Анастасія	7	Катеріна	8	Любов	7	Алла	6
13	Фросина	6	Алла	8	Марія	4	Лілія	5
14	Євдокія	6	Марія	7	Лілія	4	Ганна	5
15	Олена	6	Евгенія	7	Катеріна	4	Маріна	4
16	Агафія	5	Тамара	5	Надія	3	Вікторія	4
17	Варвара	5	Антоніна	5	Інна	2	Любов	3
18	Віра	5	Олена	4	Антоніна	2	Галіна	3
19	Любов	5	Ганна	4	Анастасія	2	Віра	3
20	Надія	5	Юлія	4	Тамара	1	Марія	3
21	Ольга	5	Ніна	3	Улдіяна	1	Надія	2
22	Акуліна	4	Діна	2	Таїсія	1	Ірина	2
23	Евгенія	4	Степанія	2	Раїса	1	Аліна	2
24	Зінаїда	4	Раїса	1	Олександра	1	Югіна	1
25	Лідія	4	Ніла	1	Майя	1	Тамара	1
26	Степанія	4	Неоніла	1	Зінаїда	1	Сусанна	1
27	Тетяна	4	Маргарита	1	Діна	1	Руслана	1
28	Юлія	4	Меланія	1	Віра	1	Раїса	1
29	Галіна	3	Ларіса	1	Юлія	1	Нона	1
30	Горпина	3	Зінаїда	1	Альбіна	1	Ніна	1

* Подаємо перший, другий, третій десяткі, решта імен у додатках

Федосія, Маланка, Пелагея, Лукія — 3; 38—41. Аксенія, Василина, Єлизавета, Раїса — 2; 42—55. Домна, Єфимія, Ілліна, Марфа, Олімпіада, Світлана, Тамара, Уліта, Явдоха, Поліна, Софія, Харитина, Секлєта, Текля — 1; 6) імена новонароджених в 1956 р.: 31—34. Євдокія, Інна, Ірина, Анастасія — 1; в 1976 р.: 31—35. Майя, Авлетина, Анжєла, Альвіна, Яна — 1.

Отже, досліджуючи динаміку імен, ми оперуватимемо такою кількістю антропонімів: народження до 1917 р.: чоловіків — 53, жінок — 55 (усього 108); народження 1956 р.: чоловіків — 35, жінок — 34 (усього 69); народження 1966 р.: чоловіків — 31, жінок — 30 (усього — 61); народження 1976 р.: чоловіків — 32, жінок — 35 (усього 67).

Розглянемо динаміку змін в іменнику.

1. Чоловічі імена з високою частотою вживання.

Дуже поширеним у 1976 р. стало ім'я *Олександр*. Набуто поширення цього імені йде по східній лінії. До революції воно займало восьме місце, в 1956 р. збільшує частоту вживання, перейшовши на п'яте місце, а в 1966, 1976 рр. — на перше місце *.

Ім'я *Сергій* стає популярним по ще більш ламаній східній лінії. Якщо до 1917 р. воно займало 19-те місце у другому десятку, то в 1956 р. уже стоїть на сьомому, в 1966 р. на третьому, а в 1976 р. — на другому місці першого десятка **.

Ім'я *Микіла* відзначається стійкою поширеністю серед імен усіх досліджуваних періодів: у 1913 р. воно займає друге місце, в 1956 р. стає найпоширенішим, у 1966 р. поступається першістю *Олександр*у, а в 1976 р. — ще й *Сергію*, тобто дуже повільно спрямовується по спадній лінії.

Цікава хронологія імені *Олег*. Не маючи носіїв серед старшого покоління, воно не набуло популярності в 1956 р., зайнявши 24-те місце третього десятка. Однак у 1966 р. амплітуда цього імені різко підвищується, визначаючи йому останнє місце першого десятка, а в 1976 р. — четверте місце серед широковживаних імен.

Ім'я *Віктор* характеризується нерівномірністю у використанні. Маючи середню частотність поширення серед людей похилого віку, воно в 1956 р. досягає своєї вершини популярності (третє місце першого десятка), далі поступово знижується на одне місце (в 1966 р. — четверте місце, в 1976 р. — п'яте).

Ім'я *Володимир* позначається стабільністю у вживанні і знаходиться на одному рівні в різні часи (шосте місце), крім 1956 р., де частотність його збільшується (четверте місце).

Ім'я *Ігор* не зафіксоване серед антропонімів старшого покоління та народжених 1956 р., зате у 1966 р. воно стає частіше вживаним, маючи 11 носіїв (восьме місце), та 12 носіїв у 1976 р. (сьоме місце).

Стає широковживаним у 1976 р. ім'я *Віталій* (восьме місце), яке в дореволюційні часи не зустрічається на досліджуваній території. У 1956 р. воно знаходиться на 20-му місці другого десятка, а в 1966 р. піднімається на щабель вище (19-те місце).

Ім'я *Юрій*, хоч і знаходиться в різних десятках протягом 1956—1974 рр., однак кількість носіїв його майже однакова — 11, лише в 1976 р. — 10 (серед імен до 1917 р. воно не вживалося). Отже, за двадцять років ім'я *Юрій* користується незмінною популярністю.

Майже однаковий успіх у 1956—1976 рр. мало ім'я *Валерій*, знаходячись на межі імен високої і середньої частоти вживання. В 1976 р. воно завершує перший десяток (за час до 1917 р. його не зафіксовано).

* * На території Наддніпрянщини ім'я *Олександр* вважається поширеним серед людей старшого покоління (див.: *Сухомлин І. Д.* Питання антропоніміки в українській мові. Дніпропетровськ, 1975).

** Серед буковинської антропонімії ім'я *Сергій* стає поширеним (див.: *Кралак Л. В.* Динаміка буковинської антропонімії. — *Личные имена в прошлом, настоящем и будущем.* М., 1970).

2. Чоловічі імена з середньою частотою вживання.

У другому десятку частина імен в минулому мала високий ступінь популярності і з часом його різко втратила. Це сталося з іменами *Іван* (до 1917 р. воно було найпоширенішим), *Василь* (в 1903 р. займало четверте місце, в 1966 р. — п'яте, в 1976 р. — п'ятнадцяте), *Анатолій* * (третє місце — в 1901 р., друге — в 1956 р., дев'яте — в 1966 р., вісімнадцяте — в 1976 р.).

Повільно втрачає популярність ім'я *Олексій* (кількість носіїв за даними чотирьох періодів така: 13, 6, 4, 6).

Рухлива динаміка імен *Леонід* (у 1913 р. займає 14-те місце, у 1956 р. — 13-те, 1966 р. — 25-те, 1976 р. — 13-те), *Андрій* (1903 р. — дев'ятнадцяте місце, 1956 р. — 18-те, 1966 р. — 28-ме, 1976 р. — 14-те), *Павло* (до 1917 р. не використано, 1956 р. — 23-тє місце, 1966 р. — 14-те, 1976 р. — 19-те), *Дмитро* (ім'я з середньою частотою вживання до революції; в 1956—1976 рр. не користувалося успіхом).

У групі імен з середньою частотою вживання з'явилося нове ім'я *Руслан* і раніше поширене (в 1956 р.) ім'я *Геннадій*, яке з першого десятка перемістилося в другий.

Частина імен середньої частоти вживання до 1917 р. або втратила свою колишню популярність остаточно (в 1956, 1966, 1976 рр. не зустрічаються імена *Никифор*, *Федосій*, *Тимофій*, *Йосип*, *Якім*, *Семєн* та ін.), або ж втрачає її в різні часи (ім'я *Федір* до революції мало кількість носіїв — сім, у 1956 р. — три, в 1966 р. — три, в 1976 р. немає взагалі; *Ілля*, офіційно також *Іллій*, *Ілліч* *; мало п'ять носіїв у 1913 р., не мало в 1956 р., 1976 р., один носій — в 1966 р.; *Георгій* — після 1917 р. з'являється лише в 1956 р. на 27-му місці; *Стенан* — те ж саме).

3. Чоловічі імена з низькою частотою вживання.

Різко втратили свою колишню поширеність імена *Григорій* (офіційно також і *Риґір*), яке до 1917 р. займало сьоме місце, в 1956 р. — 16-те, у 1966 р. — 29-те місце, у 1976 р. — 22-ге; *Михайло* (в 1913, 1956 рр. було широковживаним, у 1966 р. опинилося на 13-му місці, в 1976 р. — на 27-му).

Не набули поширеності імена *Роман*, *Євгеній* (*Євген*), *Яків*, *Станіслав*, *Вячеслав* (офіційно також *Слава*).

Стали рідкісними імена *Даніло*, *Митрофан*, *Микіта*, *Мирон*, *Юхим*, *Пилип*, *Савелій*, *Афанасій*, *Гавріло*, *Герасім*, *Трифон*, *Деніс*, *Якій* **, *Кузьма*, *Кирило*, *Трохим* та ін. Замість них з'являються імена *Вадім*, *Едуард*, *Аллій*, *Ян*.

* На території Наддніпрянщини ім'я *Анатолій* є поширеним лише в сучасному іменнику. Див. названу працю І. Д. Сухомлина, с. 64.

** У «Словнику власних імен людей» за ред. Л. Г. Скрипник (К., 1976) імена *Іллій*, *Ілліч* не подаються.

** У «Словнику власних імен людей» імена *Якій*, *Аллій* не подаються.

4. Жіночі імена з високою частотою вживання.

Найпопулярнішим у 1976 р. стало ім'я *Тетяна* (офіційно також *Таня*), яке було на 27-му місці в 1913 р.; з 1956, 1966 рр. поширеність його зростає (третє місце), а в 1976 р. воно досягає вершини вживання*.

Імена *Наталія* (документально *Наталка*, *Наталя*), *Людмила* є іменами з порівняно стабільною частотою вживання: вони входять у перший десяток усіх досліджуваних періодів.

Набуло поширеності ім'я *Олена*, яке швидко просувалося по висхідній лінії (з вісімнадцятого місця другого десятка в 1956 р. перемістилося на шосте місце першого десятка в 1966 р., а потім — на третє місце в 1976 р.).

Ім'я *Ольга* відносилось до групи імен з середньою частотою вживання серед жінок старшого покоління. В 1956 р. воно переходить з третього в перший десяток (сьоме місце), в 1966 р. — на четверте місце, однак у 1976 р. дещо знижує свою поширеність, зайнявши дев'яте місце першого десятка.

Крім названих імен, з'являються нові: *Ярина* (вперше в 1976 р.), *Світлана* (в 1956 р. було в кінці першого десятка, в 1966 р. стає поширеним і займає друге місце, в 1976 р. переміщується по спадній на сьоме місце), *Лариса* (офіційно також *Лєся*; будучи непоширеним у 1956 р., стрімко змінює свою питому вагу, зайнявши дев'яте місце в 1966 р., а потім восьме місце в 1976 р.), *Інна* (такий же шлях переміщення з інших десятків).

5. Жіночі імена з середньою частотою вживання.

Ця група імен утворилася різними шляхами. По різкій спадній лінії пересунулось з першого місця в 1956 р. на п'яте місце в 1966 р. і 11-те в 1976 р. ім'я *Валентина*. З другого місця в 1913 р. на 14-те в 1956 р., а потім на 15-те в 1966 р. і на 20-те місце в 1976 р. перемістилося ім'я *Марія*. Імені *Ганна* (офіційно також *Анна*, *Анюта*), яке було лідером до 1917 р., теж властиві різкі перепади по спадній лінії (19-те місце в 1956 р., немає в 1966 р., 14-те місце в 1976 р.).

Залишилися в другому десятку з деякими змінами імена *Любов* (вершина частоти вживання припадає на 1956 р. — восьме місце, а потім спад), *Алла* (до революції не зустрічалось).

Ім'я *Галіна*, ставши популярним в 1956 р. і зайнявши шосте місце (в 1903 р. воно перебувало в кінці третього десятка), стрімко знижує частотність вживання через кожні десять років (в 1966 р. було на восьмому місці, в 1976 р. — на вісімнадцятому) і переходить в другий десяток.

Динаміка вживання імені *Віра* йде по ламаній лінії, вершина якої — 1956 р. (перебуває на дев'ятому місці першого десятка),

* Ім'я *Тетяна* стало поширеним у сучасній буковинській автропонимії. Див. названу працю Л. В. Кракалії, с. 135.

різкий спад у 1966 р. (28-ме місце третього десятка) і незначне підвищення по висхідній у 1976 р. (19-те місце другого десятка).

У другому десятку з'являються нові імена, не зафіксовані серед дореволюційних: *Лілія, Маріна, Вікторія*.

Втратили частоту вживання і стали непоширеними імена *Олександра, Анастасія, Юлія* та ін. Перетворилися в рідкісні такі імена: *Акуліна, Варвара, Горпина, Малінка, Онисія, Пелагея* (існує фонетичний варіант *Палагея*), *Федосія, Фросіна, Лукія, Дарія* та ін.

6. Жіночі імена з низькою частотою вживання.

Перемістилися з другого десятка імена *Надія* (в 1913 р. було на 20-му місці, в 1966 р. — на 16-му місці), *Ніна* (вважалось іменем з середньою частотою використання).

Не набули популярності імена *Зінаїда, Тамара, Раїса, Степанія, Стефанія*.

Не використовувалися за двадцять років, ставши рідкісними, імена *Іліна**, *Єфімія, Секлєта, Тєкля, Уліта, Харитіна, Явдєха* та ін.

У той же час за період 1956, 1966, 1976 рр. з'явилися такі нові імена: *Альбіна, Альбона* (від *Олена*), *Аліна, Авлетіна, Анжєла, Альвіна, Діна, Маргарита, Майя, Ніла, Неоніла, Нонна, Руслана, Сусанна, Яна*.

Отже, проаналізувавши рухливість антропонімії району за чотири періоди, можемо зробити такі попередні висновки:

1. Обсяг власних назв за період 1956, 1966, 1976 рр. залишився майже однаковим. Більше того, кількість жіночих імен в 1976 р. фактично дорівнює не 35, як указано в таблиці, а 41, бо ряд іменних форм, які виступають в ролі офіційних, ми подали біля основних нормативів (*Олена, Альбона; Ларіса, Лєся; Аксєнія, Оксана, Ксєнія, Ксєня* та ін.). Отже, останнім часом з'являється тенденція не звуження, а розширення іменника району за рахунок збільшення кількості жіночих імен;

2. Динаміка іменника досліджуваної території надзвичайно рухлива і цікава. Зовсім зникли із списку імен антропоніми *Гаєріло, Герасім, Даніло, Кирило, Микіта, Мирон, Митрофан, Пилип, Трифон, Трохим; Секлєта, Тєкля, Уліта, Харитіна, Явдєха* та ін. Втратили свою колишню популярність імена *Григорій, Іван, Михайло; Ганна, Катеріна, Марія* та ін. Утворили стійке ядро іменника антропоніми *Володимир, Микєла, Людмила, Наталія, Олександр* та ін. Стали широкоживаними імена *Віктор, Олена, Сергій, Світлана, Тетяна* та ін. З'явилася низка нових імен: *Аллія, Вадім, Едуард, Руслан, Ян; Аліна, Альвіна, Анжєла, Діна, Майя, Неоніла, Ніла, Нонна, Руслана* та ін.

Подана до редколегії 07.01.79.

* «Словник власних імен людей» ім'я *Іліна* не подає.

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДАД'ЕКТИВНИХ ПРИКМЕТНИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -УВАТ- (-ЮВАТ-)

У шеститомному Українсько-російському словнику зафіксовано понад 130 відприкметникових утворень з суфіксом *-уват-(-юват-)*. Розвинувся цей суфікс із давньоукраїнської форми *-оват-(-єват-)* [2, 153].

Словотворчий тип на *-уват-(-юват-)* характеризується найбільшою продуктивністю і регулярністю в утворенні відад'єктивних прикметників із значенням «такий, що характеризується неповним виявом ознаки, названої мотивуючою основою якісного прикметника». Такі похідні за значенням дорівнюють словосполученню прислівників *трохи, дещо, злегка* і твірного прикметника, наприклад: *блакитнуватий* — трохи, злегка блакитний, *твердуватий* — трохи, дещо твердий та ін. Коло основ, які можуть сполучатися з суфіксом *-уват-*, визначив для російської мови ще А. Востоков — це якісні прикметники на позначення кольору, дотику, смаку, розміру і форми, ваги, недоліків, фізичних і моральних [1, 40]. В українській мові воно значно ширше.

Найчисленнішою серед утворень на *-уват-(-юват-)* є група прикметників на позначення кольору, наприклад: *білуватий, блакитнуватий, бліднуватий, буруватий, жовтуватий, зеленуватий, коричнюватий, лілуватий, рижуватий, рудуватий, рожеуватий, сизуватий, сизуватий, синюватий, сідуватий, сіруватий, смагляуватий, червонуватий, чорнуватий, яснуватий* і ін. Прикметникові основи на позначення кольору, сполучаючись з суфіксом *-уват-(-юват-)*, вказують на неповноту, наближеність, послаблений вияв ознаки, відтінки кольорів, наприклад: *блакитнуватий* — трохи, злегка блакитний; *жовтуватий* — з жовтим відтінком, не зовсім жовтий; *рожеуватий* — з рожевим відтінком, світло-рожевий*.

У зв'язку з тим, що колір предметів, речей може мати безліч відтінків, переливів, для конкретизації (послаблення інтенсивності забарвлення, вираження невизначеності) вживаються, крім словотворчих, ще й лексичні засоби. Найчастіше це слова *трохи, дещо, злегка, якийсь*, наприклад: Настуся була гарна, але *трохи блідувата*, ніби втомлена (Н.-Левицький); Коса в неї була буйна, хвиляста і не сива, а *якась рудувата*, вилиняла (С. Васильченко).

Значення неповного вияву ознаки мають також похідні з *-уват-*, що вказують на ознаку предметів за безпосереднім фізичним враженням, дотиком, наприклад: *гоструватий* — трохи гострий, *душнуватий* — трохи душний, аналогічно — *мокруватий, м'якуватий, різкуватий, сухуватий, твердуватий, теплуватий, тупуватий, холоднуватий, шорсткуватий, воєкуватий*.

* Значення подаються за «Словником української мови» (К., 1970—1978).

Цікаво, що майже всі похідні з суфіксом *-уват-* цієї групи утворені від прикметників-антонімів (*сухий* — *сухуватий* і *мокрый* — *мокруватий* (*вогкуватий*); *холодний* — *холоднуватий* і *теплий* — *теплуватий*; *твердий* — *твердуватий* і *м'який* — *м'якуватий*; *гострий* — *гоструватий* і *тупий* — *тупуватий* і ін.). Основи антонімічних якісних прикметників, сполучаючись в суфіксом *-уват-*, утворюють похідні, близькі за своїм значенням, наприклад: *твердуватий* — трохи твердий, але не твердий, а з ознаками тупості, тупуватий і ін. Отже, по суті — це своєрідні синоніми з антонімічними основами. Не мають відповідних пар прикметники *в'язкуватий*, *душнуватий*, *прілуватий*, так як їхні твірні не мають прямих антонімічних відповідників.

Похідні цієї групи на позначення негативних або небажаних ознак можуть набирати значення достатнього вияву ознаки і наближатись до значення твірного прикметника [5, 314]. Холоднуватий для екскурсії день — це не менш холодний, а холодніший, ніж хотілося б; сухуватий тон розмови — це не трохи сухий, а сухіший, ніж бажано, досить сухий. Як правило, такі прикметники, вживаючись у переносному значенні, мають яскраве емоційне забарвлення, наприклад: Були там і високі, як тополі, сестри Лісовські, і Ганна Лавренко, ота *холоднувата*, блискача красуня, що аж дивитись на неї було незручно... (О. Гончар); Так жив цей самовдоволенний *тупуватий* принц клаптикової імперії (О. Гончар).

З суфіксом *-уват-* сполучаються і якісні прикметники на позначення смаку і запаху, наприклад: *гіркуватий*, *кислуватий*, *нуднуватий*, *пріснуватий*, *сируватий*, *солодкуватий*, *солонуватий*, *терпкуватий*, *тухлуватий*, *гоструватий* і ін. Характерним для цієї групи є те, що одні й ті ж прикметники можуть позначати і смак, і запах, наприклад: Вода в джерелах *гіркувата*, пахне аптекою (І. Багмут); Над ним осінь і *гіркувате* осіннє повітря степу (Ю. Яновський).

Всі похідні даної групи, вказуючи на негативність, небажаність ознаки, можуть набирати значення достатнього вияву якості (пор. *солонуватий борщ* — це досить солоний, більш солоний, ніж потрібно; *кислувате яблуко* — це кисліше, ніж бажано).

Якісні прикметники на позначення розміру означають великий і малий розмір. За допомогою суфікса *-уват-*, який сполучається з даними прикметниками, в залежності від семантики твірної основи утворюються похідні з різними значеннями: а) якщо твірна основа якісного прикметника вказує на великий розмір, то похідні з суфіксом *-уват-* мають значення неповного вияву ознаки; б) якщо твірна основа вказує на малий розмір, то прикметники з суфіксом *-уват-* мають значення збільшеного, посиленого вияву ознаки [4, 72].

Отже, за допомогою одного і того ж суфікса утворюються похідні з різним (по суті — протилежним) значенням. Це виникає тому, що значення похідного слова складається внаслідок взаємодії словотворчих елементів — твірної основи і афіксів. Значення непов-

ного вияву ознаки несе в собі суфікс *-уват-*, який приєднується в даному випадку до якісних прикметникових основ на позначення повного вияву ознаки. Якщо це прикметник на позначення великого розміру, то приєднання суфікса *-уват-* веде до зменшення якості, яка заключається в твірному прикметнику, і відповідно до зменшення розміру, на який вказує даний прикметник. Наприклад, прикметник на позначення повного вияву ознаки *довгий*, сполучаючись з суфіксом *-уват-*, утворює похідне, яке має значення неповного вияву ознаки: *довгуватий* — трохи, дещо довгий, але не довгий, бо для повного вияву не вистачає даної якості; *довгуватий* — це трохи коротший від довгого. Як бачимо, реальний розмір, довжина, також зменшується. Якщо з суфіксом *-уват-* сполучаються прикметники на позначення малого розміру, то це веде до зменшення якості, названої твірною основою, але збільшується реальний розмір. Наприклад, прикметник на позначення повного вияву ознаки *низький*, сполучаючись з суфіксом *-уват-*, утворює похідне, в якому якість, названа твірною основою, має значення неповного вияву: *низькуватий* — це трохи низький, але не низький, бо для повного вияву не вистачає даної якості; *низькуватий* — це вищий від низького, таким чином, реальний розмір, висота, збільшується. Отже, суфікс *-уват-* не змінив свого значення, а розходження в значеннях похідних прикметників з цим суфіксом зумовлене семантикою твірних основ.

У даній групі менше, ніж в попередній, утворюються похідні від антонімічних прикметників. Так, є прикметники дрібнуватий, мілкуватий, вузькуватий, низькуватий, але словники (Словник української мови. К., 1970—1978; Українсько-російський словник. К., 1953—1963; Словарь української мови (За ред. Б. Грінченка. К., 1958—1959) не реєструють *крупнуватий*, *глибокуватий*, *широкуватий*, *високуватий*, хоч обмеження структурного чи морфологічного характеру в даному випадку відсутні і такі похідні потенціально можуть існувати і існують в розмовній мові.

Близько до цієї групи стоїть зовсім невеличка група похідних з суфіксом *-уват-* на позначення ваги (всього три лексеми): *легкуватий*, *важкуватий*, *тяжкуватий*. Похідні з суфіксом *-уват-* даної групи, як і прикметники попередньої групи, утворюються від якісних прикметників, що означають велику і малу вагу. Словотвірне значення цих прикметників одне: такий, що характеризується неповним виявом ознаки, названої твірною основою. Наприклад: *легкуватий* — трохи легкий; *важкуватий* — трохи важкий та ін. Але тут простежується та ж закономірність, що й серед похідних попередньої групи: похідні з *-уват-*, утворені від прикметників на позначення малої ваги, мають значення посиленого вияву ознаки, (*легкуватий* — трохи легкий, легший ніж потрібно, але важчий від легкого). В той же час усі похідні з *-уват-* даної групи, як і похідні на позначення розміру та деякі похідні на позначення ознак за безпосереднім фізичним враженням, дотиком, вказуючи на небажаність даної ознаки, своєю семантикою наближаються до семан-

тики твірних прикметників. Наприклад: Стьопа відчував, що ноша для нього *важкувата* (М. Трублаїні); Іванко пробує один молот — *легкуватий*, не годиться, сюди треба важчий (А. Хижняк). Прикметники *важкуватий*, *легкуватий* мають значення «досить важкий», «досить легкий».

Близький до цих прикметників і прикметник *дорогуватий*, твірна основа якого має негативне (*небажане*) оцінне значення, а тому дериват своїм значенням наближається до значення свого мотивуючого (*дорогуватий* — досить дорогий).

Прикметники з суфіксом *-уват-* на позначення фізичних недоліків тварин і людини мають значення неповного вияву ознаки: *глухуватий* — трохи глухий, *кривуватий* — трохи, злегка кривий, аналогічно — *сиплуватий*, *слабуватий*, *сизуватий*, *сліпуватий*, *сутулуватий*, *хоруватий*, *хрипкуватий*, *хриплуватий*, *тугуватий* (*глухуватий*).

Прикметники *слабуватий* і *хоруватий*, крім основного значення неповного вияву якості, мають ще значення «мати вигляд такий, який названо твірним прикметником» (*слабуватий*, *хоруватий* — це слабкий (хворий), хворий на вигляд), тобто вони називають особливість, стан організму. Прикметники *хриплуватий*, *хрипкуватий* і *сиплуватий* втратили відтінок негативності і позначають особливості голосу. Наприклад: Так зіспівались, що всі переливи його *хрипкуватого* голосу Осадчиха уже знає наперед, підхоплює їх точно, де треба... (О. Гончар).

Прикметники з суфіксом *-уват-* на позначеннях моральних недоліків мають значення неповного вияву ознаки, якщо вихідна форма має нейтральне значення: *дивнуватий* — трохи, в якійсь мірі дивний; *чуднуватий* — трохи, в якійсь мірі чудний; *дикуватий* — трохи дикий; аналогічно — *гордуватий*, *боязкуватий*, *крутуватий*, *хитруватий*. Наприклад: Він згадав гарну, хоч щоправда, *дивнувату* молоду журналістку, яка марно намагалася здобути в академіка інтерв'ю (П. Загребельний); Пізніше, краще познайомившись з командиром полку, Андрій побачив, що це якась особлива, навіть *чуднувата* людина (Ю. Бедзик).

Якщо ж похідні з суфіксом *-уват-* утворені від прикметників з негативним значенням, то вони наближаються до значення твірних прикметників: *глупуватий* — досить глупий; *дурнуватий* — те саме, що дурний; аналогічно — *благуватий*, *плохуватий*, *скнаруватий*, *скупуватий*. Наприклад: Оженився дурний та взяв *глупувату*, та не знали, що робить, — запалили хату (М. Номис); Улас злидень та ледащо: його мати трохи пришелепувата, *дурнувата* та лінива (І. Нечуй-Левицький).

Крім визначених А. Х. Востоковим груп прикметників, у сучасній українській літературній мові з суфіксом *-уват-* сполучаються прикметники на позначення зовнішнього вигляду предметів і стану.

Похідні з суфіксом *-уват-* на позначення зовнішнього вигляду

речей, тварин і людини утворені в основному від основ з негативним значенням, наприклад: *товстуватий*, *лисуватий* і ін.

Прикметників з *-уват-*, утворених від нейтральних основ, у сучасній українській мові мало, і вони частково втратили значення неповного вияву ознаки, названої твірною основою. Так, прикметник *круглуватий* має значення «трохи заокруглений, круглястий», тобто називає ознаку предметів, речей за формою. Наприклад: Дно скрізь видно; воно закидане *круглуватим* камінням (І. Нечуй-Левицький). Прикметник *щупловатий*, крім неповного вияву ознаки має ще значення «досить щуплий», худорлявий на вигляд, наприклад: — Наталочка, здоровенькі були! — лагідно вітався до неї *щупловатий* бідовий хлопчик, зчепившись на паркан (С. Васильченко).

Прикметники з *-уват-*, утворені від основ з негативним значенням, вказують на неповний вияв ознаки: *огряднуватий* — трохи огрядний, *старуватий* — який має ознаки старої людини, не зовсім старий, аналогічно — *страшнуватий*, *грубуватий*, *товстуватий*, *дряблуватий*, *лисуватий*. Але позначаючи негативні, небажані ознаки, ці похідні у функціональному плані наближаються до твірних прикметників. Наприклад: Аж лігши на стіл, придавивши своїм *огряднуватим* тілом розворушені папери й старі синьки, він похатцем щось підрахував (Ю. Шовкопляс), прикметник *огряднуватий* має значення «досить огрядний»; Наречена-бо, кажуть, *старувата*. Сорок з гаком (І. Кочерга), *старувата* — досить стара, старіша, ніж потрібно для нареченої.

Похідні з суфіксом *-уват-* утворюють також прикметники на позначення стану, в якому перебувають предмети, людина, тварина: *мерзлуватий*, *рідкуватий*, *густуватий*, *порожнюватий*, *скрутуватий*, *труднуватий*, *біднуватий*, *сумнуватий*, *п'януватий*, *скучнуватий*, *понуруватий*. Всі ці прикметники мають значення неповного вияву якості, але оскільки більшість твірних прикметників має негативне або небажане оцінне значення, то, сполучаючись з суфіксом *-уват-*, вони наближаються до значення вихідних форм (*порожнюватий* — незаповнений, майже порожній, *рідкуватий* — трохи, не зовсім рідкий, *труднуватий* — досить трудний і ін.).

Про високу продуктивність і регулярність даного словотворчого типу свідчить те, що в художній літературі часто зустрічаються похідні з *-уват-*, яких сучасні нормативні словники не реєструють. Наприклад: Вже, що й казати: ну хай *поганувати* ми, — в дужках: К., припустимо для прикладу, зовсім тероризував дівчат у недосить тверезому стані (О. Довженко); Огрядний, з губами-вареницями на *одутлуватому* лиці, Шаблистий розмахував не руками, а голоблями, здатними, здається, прихилити весь світ для Павла Жабокрика (Є. Гуцало); Взагалі, то так, а я зокрема — зареготав Кучмієнко, і Карналя аж пересмикнуло від того *нахабнуватого* сміху (П. Загребельний); Якийсь п'яний, що грає вже самого себе, істеричний, з безвольною посмішкою, безконтрольний, трішечки

«сказженуватий» (О. Довженко); Малий, але бравий: манішка на всі груди, сивий смушок на голові, очі з *хижуватими* розкосинами, як у того татарина з-за Перекопу (О. Гончар).

Що до структури відад'єктивних прикметників аналізованого словотвірного типу, то похідні з *-уват(-юват-)* утворюються найчастіше від якісних непохідних прикметникових основ, наприклад: *сіруватий, чорнуватий, товстуватий, лисуватий, простуватий, сліпуватий, слабуватий, глупуватий, крутуватий, скнаруватий* і ін. Похідні основи, а їх обмежена кількість, сполучаються, як показує фактичний матеріал і висновки вчених [3], з суфіксом *-уват(-юват-)*, тільки ті, які мають в своїй основі суфікси *-н-, -к-, -л-*, наприклад: *блакит-н-уватий, холод-н-уват-ий, дріб-н-уват-ий; со-лод-к-уват-ий, корот-к-уват-ий, важ-к-уват-ий, рід-к-уват-ий; хрип-л-уват-ий, мерз-л-уват-ий* і ін. Усі похідні з *-уват(-юват-)* утворюються в результаті безпосереднього додавання словотворчого суфікса до кінцевої приголосної фонемі твірної основи, лише для прикметників *лілуватий, коричнюватий*, характерним є усичення суфіксальних морфем твірної основи (пор. *ліл-овий* — *лілуват-ий, коричн-ев-ий* — *коричн-юват-ий*). Необхідно зазначити, що у сучасній українській літературній мові відсутні чіткі критерії використання суфіксального морфа *-юват-* для утворення відад'єктивних прикметників. Так, в прикметниках *синюватий* і *порожнюватий* морф *-юват-* виступає після м'якої сонорної фонемі твірної основи [н'], а в прикметниках *коричнюватий, смагловатий* і *щуплюватий* цей же морф виступає після твердих сонорних приголосних фонем твірної основи [л] і [л], пом'якшуючи їх.

Отже, у творенні відад'єктивних прикметників суфікс *-уват(-юват-)* має важливе значення, так як він легко сполучається з досить широким колом основ, утворюючи похідні з різними семантичними відтінками.

1. Востоків А. Х. Русская грамматика, по начертанию его же сокращенной. грамматика полнее изложенная. СПб, 1859. 2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. К., 1978. 3. Земская А. Е. История прилагательных, обозначающих степень признака в русском литературном языке нового времени. — Образование новой стилистики русского языка в пушкинскую эпоху. М., 1964, с. 344; Озолец В. М. Образования с суффиксами *-оват(-еват-)* от основ имен прилагательных и существительных. — Вопр. современного русского лит. языка, вып. 1. Челябинск, 1966, с. 20; Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. М., 1970, с. 208. 4. Иванова Н. Ф. Прилагательные с суффиксом *-оват(-еват-)* в сопоставлении с прилагательными на *-еньк(-оньк-)*. — Русский язык в школе, 1966, № 1, с. 72. 5. Радзиховская В. К. О семантических и морфологических структурных ограничениях при образовании отадективных прилагательных с суффиксом *-оват(-ав-, -ргзу-)* в русском и польском языках. В кн.: Статьи и исследования по русскому языку. М., 1968.

ФРАЗЕОЛОГІЧНА ОМОНІМІЯ І ПОЛІСЕМАНТИЗМ

Питання про полісемантизм фразеологічних одиниць, незважаючи на значні наукові розвідки фразеологів у цій галузі, належить до дискусійних. Одні вчені взагалі заперечують можливість багатозначності фразеологізмів, вважаючи, що «цілісне смислове значення фразеологізму — це одноразово і його єдине значення» [4, 159]; інші дослідники виявлені у різних контекстах два або більше значень фразеологізму називають омонімією [10, 107—111]; деякі фразеологи, проаналізувавши великий фактичний матеріал, стверджують, що «цілому рядові фразеологізмів властива і полісемія», але не висловлюються ще про принципи розмежування у фразеології полісемії та міжрівневої і внутрішньорівневої омонімії [15]. І хоч фразеологи висловлювались про критерії появи (джерела утворення) полісемантичних і омонімічних фразеологізмів [3, 5, 14, 16] та принципи їх розмежування [7, 8, 11, 15, 17], проблема залишається, оскільки: 1) рекомендації учених не відзначаються однозначністю, бо ґрунтуються на різному підході до фактів; 2) у встановленні джерела омонімів чи полісемантизму нерідко «працює» суб'єктивний фактор, бо надто мало у розпорядженні дослідника даних історичної фразеології та фразеологічної етимології (чи семасіології) — галузей, які ще не мають відчутних здобутків у фразеологічній науці; 3) відсутність фундаментальної наукової розробки джерел і принципів розмежування омонімії і полісемантизму призводить до сплутування їх, до різнотлумачень у фразеологічних збірках [18, 19, 20]; окрім того, 4) незадовільне вивчення фразеології розмовного стилю літературної мови та живого діалектного мовлення не дає змоги зафіксувати численних фактів функціональної полісемії та омонімії.

Відомо, що основою будь-якого фразеологізму є вільне (синтаксичне) словосполучення. Шляхом фразеологізації таке словосполучення стає фразеологічним, основне в змісті якого — узагальненість значення, здатність його семантики в однаковій мірі стосуватися будь-якого предмета. Поступово у різних контекстних умовах з первинного фразеологічно зв'язаного значення вицвілюється друге (третє і т. д.) значення. Стільки б значень не мав фразеологізм (а їх, справді, найчастіше буває два—три) [6, 52], він обов'язково діахронічно має початкове (вихідне) значення, у певний спосіб пов'язане з прямим значенням його компонентів. Пор., наприклад, зафіксовані в [18]* значення таких стійких мовних конструкцій: *брати (взяти) на мишку (на приціл)* — 1) прицілюватися, 2) пильно стежити за ким-небудь (30)**, *відвести очі* — 1) відвернути

* Далі, посилаючись на це видання, в круглих дужках вказуємо лише сторінку.

** Реалізацію значень у контекстах не подаємо, по-перше, з метою економії викладу, по-друге, враховуючи достатність посилань на СУ1, по-третє, опираючись

чию-небудь увагу, *обдурити*, 2) перестати дивитися на когось, що-небудь (49—50); *на сполох бити* — 1) викликати тривогу, звертаючи увагу на що-небудь; 2) б'ючи у дзвони, сповіщати про горе, нещастя (223); *збити бурло* — здійняти галасливу сварку; підняти куряву (30); *згинатися в три погібелі* — низько нахилитися; ставати лагідним, сумирним, улесливим (135); *крізь зуби* — неприязно, з гнівом; не розкриваючи рота, невиразно (174); *фальшива нота* — спотворена мелодія пісні, арії і т. д.; нещирість, лицемірство (376); *ні сюди ні туди* — знаходитися на одному місці; потрапити у безвихідне становище (261) та ін. Вищий ступінь метафоризації, але все ж наявність зв'язку з вихідним (фразеотвірним) образом, фіксуємо у прикладах: *підніматися на ноги* — досягти певного добробуту; *зібратися з силами* (289); *зайняти певне суспільне становище*; *прийти до себе (до пам'яті)* — опам'ятатися, схаменутися; про покращання стану здоров'я (314) та ін. Звичайно, компоненти наведених словосполучень втратили синтаксичну незалежність — у кожній із конструкцій є хоча б один фразеологічно зв'язаний компонент.

Чимало фразеологічних одиниць неможливо пояснити за допомогою одного слова — ідентифікатора (чи описового звороту), тому й у фразеологічних збірках, і в мовленнєвій практиці вдаються до синонімічних відповідників. Напр.: *покривити душею*, сказати неправду, що-небудь нещиро, не від душі (303); *злицемірити*; *пішла писати губернія* — все заворушилося, почався перепілох (295); *ніякого спуску (кому)* — про те, щоб не забувати провини, вчинку, образи; не потурати кому-небудь (262). Відтінки значення фразеологізму на синхронному рівні інколи настільки спроектовані на неідентичні контексти, що спостерігаємо виразну тенденцію до розвитку полісемантизму. Пор.: *взяти (брати) в шори (кого)* — обмежити чий-небудь дії, змусити кого-небудь діяти в певних рамках (41); *гори вернути (перевернути)* (з ким) — виконувати дуже велику роботу; встигати зробити дуже багато (79); *язика прикусити* — припинити розмову; перестати розповідати щось (18); *дибки ставати* (стати) — затятися, завередувати, виявити непокірність (93), пор. *коники показувати*; *знати собі ціну* — не зазнаватися й не принижувати свої здібності та можливості; правильно оцінювати свої здібності та можливості (146); *збивати (збити) на манівці* (кого) — спонукати до відступу від правильних думок, переконань, наштотхнути на що-небудь недобре (130); *на н'яти наступати* (кому) — наздоганяти (фізична дія — і наздоганяти в якійсь справі. — Н. Б.); невідступно переслідувати (220); *скніти душею* — страждати, уболівати, турбуватися (349).

Отже, основним критерієм істинного значення фразеологізму є практика — тобто контекст. Тому фактор ідентичності чи неіден-

на знання наведених фразеологізмів кожним мовцем, адже фразеологізми функціонують у готовому вигляді, з відомими для всіх носіїв мови основними (центральними — якщо не периферійними) значеннями.

тичності функціонально реалізуючого контексту, гадаємо, слід вважати при встановленні моно- чи полісемантизму фразеологічних одиниць основним.

Як і багатозначна лексема, полісемантичний фразеологізм для кількох своїх значень має єдине етимологічне семантичне поле, тобто, ці значення повинні мати зв'язок з початковим фразеологізованим значенням конструкції. Цей зв'язок може бути встановлений на синхронному рівні. Пор.: *бабине літо* — 1) сухі теплі дні (на початку осені), 2) павутиння, що літає на початку осені (16—17); *біла пляма* — 1) недосліджені райони, 2) невивчені питання, які потребують свого розв'язання (24); *брати (взяти) на зубки* — 1) недоброзичливо оцінювати чиюсь роботу; критикувати когось, 2) пускати поговор про когось, кепкувати з кого-небудь (30); *гав ловити* — бездіяльно проводити час, нічого не робити, 2) вагаючись, упускати приймну (?) нагоду, гавитись (70); *гарбуза дістати* — отримати відмовлення під час сватання, зазнати невдачі (71).

Значення полісемантичного фразеологізму різняться: 1. Широкою охоплення дії чи вияву ознаки — *гладити по голові (по голівці)* — хвалити, схвалювати, потурати чийм-небудь вчинкам (72); *водити за ніс* — обдурювати, заводити кого-небудь в оману; зволікати (59); 2. Ступенем метафоризації — *бачити не далі власного носа* — 1) мати обмежений світогляд, не бачити загального за частковим; 2) недобачити (18); *куди ворон і кісток не заносить* — дуже далеко, до небажаних наслідків (178); 3. Функціональною активністю значень — *підібрати віжки* — взяти когось під контроль, не випускати кого-небудь з поля зору; посилити вимоги (287); *у руки взяти (кого)* — примусити коритися, зробитися більш дисциплінованим; піймати, полонити (372); *туману напускати* — заплутувати, ускладнювати щось ясне і зрозуміле; обманювати (367). Доказом на користь останньої диференційної риси є те, що не всі можливі значення окремих фразеологізмів зафіксовані у словниках, бо не всі є загальнонародномовними — відомими кожному носієві мови. (Пор.: *вивести (выводити) в люди* — допомогти кому-небудь досягти певного становища в суспільстві (42—43), допомогти здобути освіту і застаріле про перший вихід юної дівчини «на гулі», «на вулицю»; *серед білого дня* — вдень (342) і несподівано та ін.).

Значення полісемантичного фразеологізму, як правило, мають однакову емоційно-експресивну тональність (колорит створюється внутрішньою формою фразеологізму) і тотожну реалізацію форм особи і часу. Напр.: *тягти за язик (кого)* — випитувати що-небудь; спонукати когось до активної участі в розмові (368); *чортові не брат* — хто тримає себе вкрай незалежно, кому все ніщо, дрібниця (391); *хоч з мостою та в воду (кому)* — надзвичайно скрутне становище, стан відчаю (382); *проспати царство небесне* — не скористатися можливістю; втратити щось дуже важливе (323); *не з лика шитий* — про кого-небудь здібного, освіченого (і досвідченого. — Н.Б.); такого, що вміє тримати себе де-небудь або розібратися в чомусь (238).

Причиною появи багатозначних фразеологізмів є, безперечно, потреба «диференційованіше виражати складні думки», «необхідність градації визначальних ознак складних понять». Звичайно, чим прозоріша внутрішня форма фразеологізму (якщо значення фразеологізму бодай часткове, але все ж мотивується значенням компонентів), тим менше ймовірність розвитку його полісемантизму. Тому компаративні фразеологізми, метафоризовані прислів'я і приказки, як правило, однозначні. Хоча й тут є винятки: пор. *глядіти як у ніч* — дивитись 1) з відчаєм, 2) плачучи, 3) будучи незрячим; *побіліти як сніг* — 1) злякатись, 2) перехворіти, 3) посивіти; *моя хата скраю, нічого не знаю* — 1) про непричетність до якоїсь справи; 2) про байдужість, незацікавленість та ін.

Як зазначалося, багатозначні фразеологізми формують контекст, і основним прийомом встановлення значень є смисловий. Користуючись ним, констатуємо випадки, коли значення полісемантичного фразеологізму, втрачаючи у синхронії зв'язок з внутрішньою формою, розходяться настільки, що вичленюється омонімічне з н а ч е н н я. Власне омонімізм — фразеологізмів, що збігаються структурно і нічого спільного не мають у своєму значенні, — у мові мало (див. поодинокі приклади у [19]), бо рідко [5, 16], на наш погляд, одне і те ж змінне словосполучення фразеологізується п о р і з н о м у (напр.: *дрижаків хапати* — мерзнути; бути в стані нервового збудження, хвилюватись). Рідко трапляється в и п а д к о в и й збіг лексико-граматичних форм фразеологізмів (пор. *обвести навкруги пальця* — обдурити, перехитрувати і *обвести навкруги пальця* — робити що-небудь швидко, легко, без труднощів), бо фразеологізація — тривалий і складний процес, а фразеологізм — квінтесенція людського досвіду, винятково влучна оцінка певного явища, яка враховує найхарактернішу його ознаку, а тут випадковий збіг — поодинокі випадки.

Основним джерелом розвитку омонімії вважаємо розпад полісемантизму, до якого може призвести як відхід окремих значень від внутрішньої форми фразеологізму, так і взаємодія (як зауважує В. М. Глухов [5]) літературної мови з діалектами і просторіччями. Пор. значення фразеологізмів: *гострий на язик* — дотепний, ущипливий (80); *десятою дорогою обходити* — уникати з ким-небудь зустрічі; не бажати мати яку-небудь неприємність (92); *збивати з пантелику* (з толку) — викликати замішання в когось; спантеличувати, дезорієнтувати (129); *крутити хвостом* (від кого) — хитрувати, лукавити, підлещуватися; зневажати; тікати (177), *лізти на рожен* — затівати щось заздалегідь ризиковане, приречене на невдачу; домагатись свого всупереч волі, бажанню когось-небудь (186). На наш погляд, ці приклади ілюструють розпад полісемії та початок омонімічних значень. Або тричленні фразеологізми: *нав'язнути в зуби* (кому) — про когось настирливого; про щось надокучливе; уподобати когось, що-небудь (204); *не вішати голови* (носа) — не втрачати надії, сподіватися на ліпше; не сумувати; не зневіряю-

ватися (233); *руку підвести* — зробити замах на когось, ударити, убити тощо; почати боротьбу з ким-небудь (337).

Безперечно, полісемія розпадається на безслідно, намічаються нові семантичні зв'язки з внутрішньою формою, яка продовжує об'єднувати всі значення фразеологізму [15], але ці зв'язки з точки зору синхронії затемнюються при появі омонімії різним фразеологічним оточенням, різною предметно-логічною співвіднесеністю і, як правило, різною реалізацією форм особи і часу. Напр.: *око в око* — 1) один на один, 2) точно (270); *ні за що ні про що* — без будь-якої причини, раптом (256); *не за горами* — недалеко, близько, скоро (237); *не чути землі під собою* — дуже радіти, хвилюватися (249); швидко, чимдуж йти; *не покладати рук* — без кінця, не знаючи втоми (243); *не давати (дати) і вгору глянути* (кому) — перевантажувати когось якою-небудь роботою, зробити щось дуже швидко (234); *і оком не моргнути* — 1) не поворухнувшись; 2) не зупиняючись ні перед чим, щоб зробити що-небудь (155); *з очей не спускати* — 1) пильно слідкувати за ким-небудь; 2) доглядати кого-небудь (148) та ін.

Отже, основним критерієм розмежування фразеологічної омонімії і полісемантизму є, безсумнівно, «етимологічний» — відмінність етимологічного образу, внутрішньої форми фразеологізму [15], бо, як підкреслював В. І. Ленін, при науковому аналізі мовних явищ слід «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як відоме явище в історії виникло, які основні етапи у своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитися, чим дана річ стала тепер» [1, 63]. Але найпродуктивнішим способом творення омонімічних фразеологічних значень є розпад полісемії, а критеріями оцінки їх — контекст і семантика.

Фразеологізм з будь-яким із властивих йому значень може бути співвіднесений з відповідним словом (або групою слів) вільного слововжитку. Напр.: *(поставити на ноги)* — вилікувати; *поставити на ноги* — роз'яснити щось суперечливе, заплутане, спотворене; *поставити на ноги* — розхвилювати, розтривожити, створити суматоху; *зійти на пси* — спитись; *зійти на пси* — застаріле збідніти, збанкрутувати; *зійти на пси* — морально зубожіти. Між фразеологізмом і відповідним за змістом словом вільного вжитку встановлюються синонімічні зв'язки, а один і той же полісемантичний і омонімічний фразеологізм стають елементами стількох синонімічних рядів, скільки значень у різних фразеологічних контекстах фразеологізм може реалізовувати. Це розширює функціонально-стилістичні можливості фразеологізмів, збагачує виражальні засоби мови.

Як би ми не підходили до семантичного аналізу фразеологізмів — з точки зору традиційного розуміння омонімії і полісемантизму чи погоджуючись з розумінням омонімії у фразеології Ш. Баллі [2, 191—192], або ж враховуючи, що фразеологічні одиниці володіють «понадслівністю» і аналізувати фразеологічну багатознач-

ність, керуючись принципами лише лексики, неможливо [15],— явище багатозначності окремих фразеологізмів безсумнівне. Те чи інше значення фразеологізму реалізується у контексті й залежить від мети висловлювання. І хоч компоненти фразеологізму утворюють єдине смислове ціле, це не обмежує значення усіх фразеологізмів рамками єдиного (одного) значення. Адже фразеологізм, як і слово, функціонує в мовленні. А мовлення, прагнучи до економності, додатково навантажує часто вживані елементи, скорочуючи диспропорцію, яка існує «між числом знаків мовлення і величезною кількістю понять, що потребують вираження в мові» [12].

1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 39, 2. *Балли Шарль.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. 3. *Богданова А. Ф.* О некоторых критериях разграничения значений многозначных глагольных фразеологических единиц в современном русском языке.— *Вопр. семантики*, вып. 1/17. Л., 1965. 4. *Геннер Ю. Р.* Очерки по общему и русскому языкознанию. Харьков. 1959. 5. *Глухов В. М.* О внутрифразеологической омонимии.— *Рус. язык в школе*, 1975, № 3. 6. *Демський М. Т.* Дієслівні фразеологічні омоніми.— *Укр. мова*, 1974, № 3. 7. *Жуков В. П.* К вопросу о многозначности фразеологизмов.— *Вопр. фразеологии*. Ташкент, 1965. 8. *Жуков В. П.* О сопоставлении многозначности фразеологической единицы с многозначностью слова.— *У зб.: Проблемы устойчивости фразеологических единиц*. Тула, 1968. 9. *Зимин В. И.* К вопросу об анализе семантической структуры многозначных слов и фразеологизмов.— *Тр. Самаркандского ун-та*, 1972, вып. 219. 10. *Истомина В. В.* О фразеологической омонимии.— *Вопр. лексики и фразеологии современного русского языка*. Ростов н/Д, 1968. 11. *Истомина В. В.* Виды омонимических соотношений фразем и переменных словосочетаний.— *Вопр. лексики и фразеологии современного русского языка*. 12. *Касарес Х.* Введение в современную лексикографию. М., 1958. 13. *Комоненко В. І.* Омоніміка фразеологічних зворотів і вільних сполучень слів.— *Укр. мова і література в школі*, 1974, № 3. 14. *Мукан Г. М.*— Багатозначність і омонімія (в українській мові).— *Укр. мова і література в школі*, 1970, № 8. 15. *Ройвезон Л. И., Эмирова А. М.* Фразеологическая и лексическая омонимия.— *Вопр. фразеологии*, Тр. Самаркандского ун-та, 1970, вып. 178. 16. *Сидоренко М. И.* О фразеологических омонимах.— *Учен. зап. Моск. педагог. ин-та им. Н. К. Крупской*, 1966, № 160. 17. *Скрипник Л. Г.* Розвиток полісемії у фразеологічній системі української мови.— *Мовознавство*, 1970, № 3. 18. *Словник українських ідіом (СУІ)*. Уклад Г. М. Удовиченко. К., 1968. 19. *Фразеологический словарь русского языка / За ред. О. І. Молоткова*. М., 1968. 20. *Фразеологічні слоуїнік/ Уклали Н. В. Гаурош, І. Я. Лепешаў, Ф. М. Янкоўскі*. Мінск, 1973.

Подана до редколегії 21.01.79

Я. В. ЯНУШ, доц.,
Ровенський педагогічний інститут

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Самостійна робота в процесі вивчення сучасної української літературної мови на філологічному факультеті серед інших видів навчальної роботи посідає одне з провідних місць. Перш за все, саме вона дає можливість майбутньому вчителю-словеснику значно розширити і поглибити свої фахові знання. Крім того, вміло організована самостійна робота вчить студента працювати з лінгвістичною літературою, відокремлювати головне від другорядного, осмислено і творчо сприймати прочитане, розвиває його спостережливість і логічне мислення, збільшує словниковий запас, особливо активний, сприяючи тим самим поліпшенню мовної культури, розширює лінгвістичний кругозір.

Методи і прийоми організації самостійної роботи, а також види її можуть бути різними. Вони зумовлюються змістом винесеної на самостійне опрацювання теми, а також метою, яку ставить перед собою викладач.

Ми зупинимося на тих видах самостійної роботи, які застосовуємо у своїй практичній діяльності на другому курсі філологічного факультету. Одне з основних завдань, яке викладачі ставлять перед собою, — виробити у студентів уміння і навички самостійно працювати з періодичною і спеціальною лінгвістичною літературою, з підручниками, навчити їх правильно розуміти і критично сприймати прочитане, добре орієнтуватися в найновішому лінгвістичному матеріалі тощо.

Серед різних видів самостійної роботи, які застосовуються при вивченні сучасної української літературної мови, слід виділити такі: 1) опрацювання матеріалу підручників; 2) конспектування теоретичного матеріалу з певних джерел, зокрема з підручників, рекомендованих викладачем, окремих мовознавчих праць тощо; 3) опрацювання і зокрема конспектування журнальних статей; 4) окремі виписки з рекомендованої літератури; 5) підготовка рефератів; 6) написання домашніх творів; 7) виконання лабораторних завдань; 8) робота над поліпшенням грамотності; 9) складання бібліографії; 10) індивідуальна робота.

Щоб не перевантажувати лекції матеріалом, який в основному вже відомий студентам, цілий ряд тем виноситься на самостійне опрацювання. Саме тут виникає необхідність виробити у студентів

уміння працювати з підручником. Матеріал підручника потрібно сприймати осмислено і творчо, виділяти основне, звертаючи одночасно увагу на найменші деталі у висвітленні певної теми, теоретичні положення ілюструвати своїми власними, самостійно дібраними прикладами. До теми, яка виносить на самостійне опрацювання, додається список рекомендованої літератури. Все це дає можливість уникнути заучування без розуміння смислу і домогтися свідомого засвоєння тієї чи іншої теми.

При вивченні «Вступу» до курсу сучасної української літературної мови студентам можна рекомендувати для самостійного опрацювання такі теми: Історична роль Великої Жовтневої соціалістичної революції у створенні умов для вільного розвитку національних мов; Розквіт української літературної мови як наслідок здійснення національної політики КПРС; Шляхи і тенденції розвитку української мови в період переходу від соціалізму до комунізму. З інших розділів — Діалектна основа української літературної мови (з орфоєпії); Активна і пасивна лексика сучасної української літературної мови (з лексикології) та ін.

Практика показує, що студенти глибоко засвоюють той матеріал, який вони конспектують, і слабше — який лише прочитають. Отже, другим не менш важливим видом самостійної роботи студентів є конспектування теоретичного матеріалу. Конспектування спеціальної літератури не повинно зводитись до звичайного переписування матеріалу з підручників або з інших джерел. У бесіді про методіку конспектування студентам даються відповідні рекомендації. При конспектуванні слід порівнювати розробку певної теми у різних підручниках, робити самостійні узагальнення, намагатися при потребі визначити власну точку зору на те чи інше питання, аргументувати її.

Студентів потрібно застерігати від так званого прискороеного конспектування матеріалу, коли вони, попередньо не читаючи праці, відразу починають виписувати текст цілими абзацами, що, поперше, значно збільшує обсяг конспекту, по-друге, утруднює розуміння законспектованого, не дає можливості виділити основне, по-третє, збільшує час на конспектування. Матеріал спочатку повинен бути прочитаний, осмислений і лише після цього законспектований. Самостійно студенти готують конспекти таких тем: Українська літературна мова як джерело для лексичних засвоєнь іншими мовами; В. І. Ленін про культуру мови; Видатні українські письменники і мовознавці про культуру української мови; Розвиток української фразеології після Великої Жовтневої соціалістичної революції; Найважливіші праці з української фразеології тощо.

Особливі труднощі для студентів становить конспектування журнальних статей. Для того, щоб зробити стислий і змістовний конспект журнальної статті, студент повинен мати добру теоретичну підготовку. Конспектування журнальних статей не тільки поглиблює знання студентів з того чи іншого питання, а й розширює їхній лінгвістичний кругозір, знайомить з актуальними питаннями су-

часної лінгвістичної науки, вчить зосереджувати увагу на найголовнішому. Крім того, опрацювання журнальних статей має практичне значення: вчить логічному викладу думок, збільшує словниковий запас, а також певною мірою збуджує інтерес до науки, до самостійних наукових пошуків, закладаючи таким чином основи для підготовки молодих наукових кадрів.

Пам'ятаючи повсякчас, що сьогоднішній студент — це майбутній учитель, особливу увагу слід приділяти самостійній роботі з журнальними статтями методичного характеру, тобто з працями, які містять методичні рекомендації щодо вивчення тих або інших тем у школі. Це не лише надає самостійній роботі студентів професійного спрямування, а й наближає їх до школи, ґрунтовніше знайомить з матеріалом шкільних підручників, готує до складної вчительської роботи.

Як види самостійної роботи слід розрізняти конспектування і виписки. Конспект — це стислий виклад змісту певної праці, а виписки — це констатація окремих найбільш важливих положень з неї. Виписки порівняно із конспектуванням мають свої переваги, вони вчать знаходити і виділяти в опрацьовуваному матеріалі головне, істотне. Студентам рекомендується здійснювати виписування матеріалу з шкільних, рідше — вузівських підручників, з окремих мовознавчих праць і таке інше. Так, наприклад, при вивченні теми «Склад слова», студенти виписують з підручника М. А. Жовтобрюха і Б. М. Кулика (Курс сучасної української мови, ч. 1. К., 1972) основні правила українського складоподілу, а з шкільного підручника — основні відомості про склад слова і про типи складів; виписаний матеріал зіставляється з матеріалом вузівських підручників, аналізується, даються відповідні коментарі.

Виняткова увага в процесі організації самостійної роботи студентів приділяється конспектуванню праць В. І. Леніна («Про право націй на самовизначення», «Критичні замітки з національного питання», «Про національну гордість великоросів», «Про очищення російської мови» та ін.) та виписуванню потрібного матеріалу з різних партійних документів. Конспекти студенти використовують у своїх усних відповідях, доповнюючи таким чином лекційний матеріал і матеріал підручників.

Один із видів самостійної роботи — написання рефератів. Обговорення студентських рефератів на практичних заняттях та на консультаціях дає можливість з'ясувати, наскільки повно, чітко і зрозуміло висвітлене в них те чи інше питання, чи зумів студент творчо скористатися різними джерелами. Так, наприклад, при вивченні «Вступу» студентам рекомендується написати реферат на тему «Українська мова — національна мова українського народу», при вивченні лексикології — «Зміни в побутовій лексичі мого села (чи міста) у радянську епоху» тощо. Для написання рефератів даються такі теми, які не обмежуються матеріалом з друкованих джерел, а вимагають введення у реферат елементів власних спостережень студентів за розвитком української мови і за тими змінами,

які відбулися в ній за радянської доби. Особливої уваги заслуговує реферат про розвиток української лексикографії в радянський період. Працюючи над таким рефератом, студенти вчаться самостійно характеризувати такі лексикографічні праці, які ще не зафіксовані в підручниках. Йдеться про найновіші словники (напр., Українська літературна вимова і наголос. К., 1973; Орфографічний словник української мови. К., 1977 та ін.).

Одним із видів самостійної роботи студентів є також написання домашніх творів, які тісно пов'язуються з певною темою при вивченні курсу сучасної української літературної мови. Підготовка творів дає можливість застосовувати теоретичний матеріал на практиці — з одного боку, і поліпшувати грамотність та шліфувати стиль викладу думок — з другого. Наприклад, при вивченні лексики рекомендується студентам писати твори на такі теми: «Моя професія — вчитель», «За що я люблю педагогічну професію», «Комунізм будувать молодим», «Мій улюблений літературний герой» та ін. з використанням різних стилістичних груп лексики, зокрема емоційно забарвлених слів. Твори, які обов'язково обговорюються на практичних заняттях, допомагають студентові пов'язувати теорію з практикою, вміло оперувати словами різних стилістичних груп, викладачеві — з'ясувати, наскільки глибоко і творчо засвоїв студент опрацьований матеріал. Крім того, саме домашні твори допомагають краще пізнати студента, виявити його інтереси, нахили, тощо.

Один із видів самостійного опрацювання матеріалу — лабораторні роботи, що здійснюються за заздалегідь складеною викладачем методичною розробкою, в якій визнається тема, вказуються завдання, які студенти повинні виконати, і даються відповідні рекомендації. Саме при здійсненні цих завдань розвиваються наукові здібності студентів, виробляється вміння самостійно добирати з певних джерел необхідний фактичний матеріал і належно опрацьовувати його.

Самостійна робота над поліпшенням грамотності зводиться найперше до написання диктантів і аналізу їх. Диктанти студенти пишуть щотижня за відповідним графіком з лаборантом чи самостійно. Написання диктантів поступово виробляє навички правильно читати текст; вчить аналізувати складні випадки правопису, і, зрештою, студенти таким чином проходять своєрідну педагогічну практику.

Складання бібліографії — це вид самостійної роботи, який вимагає від студента вміння розшукувати в лабіринті бібліотечних каталогів потрібну працю; уміння групувати літературу стосовно до теми, виділяти серед ряду праць головні і другорядні та ін. Так, наприклад, при вивченні теми «Склад української лексики щодо її стилістичного використання» студенти одержують завдання скласти бібліографічний огляд на тему «Про культуру української мови». Скласти бібліографію до певної теми рекомендує звичайно викладач.

Під час самостійної роботи студентів з шкільними підручниками

закладаються основи уміння майбутнього вчителя самостійно, без порад методистів готуватись до проведення своїх уроків.

На окрему увагу заслуговує організація індивідуальної роботи студентів. Так, якщо, виявляється, що студент має низьку грамотність, допускає чимало помилок на те чи інше правило, йому рекомендується додатково опрацювати ту чи іншу тему, виконати певні вправи, написати позачергово кілька диктантів тощо. Практика показала, що саме організація індивідуальної роботи студентів допомагає досягти однакового рівня знань студентів, що прийшли зі школи з різною підготовкою.

Важливим моментом в організації самостійної роботи студентів є контроль — систематичний, уважний, який можна здійснювати: а) на лекціях, б) на практичних і лабораторних заняттях, в) на групових та індивідуальних консультаціях. Це дає можливість постійно стежити за практичним результатом засвоєння винесеного на самостійне опрацювання матеріалу.

Відповіді студентів на екзаменах яскраво свідчать про те, що правильна організація самостійної роботи студентів та систематичний і уважний контроль за нею поряд з іншими видами навчальної роботи допомагає майбутнім учителям глибоко і свідомо засвоїти відповідні розділи курсу сучасної української літературної мови.

Подана до редколегії 17.02.79

А. П. МОГИЛА, доц.,
Київський університет

ВИКОРИСТАННЯ КОДОСКОПА ПРИ ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Бурхливий розвиток науково-технічної революції ставить перед працівниками вузів усе нові й нові вимоги. Вони насамперед стосуються якості підготовки спеціалістів високої кваліфікації, їх фахової досконалості, ідейної переконаності, вміння творчо трудитися в науково-дослідних і шкільних колективах, на видавничій ниві, бути вихователем мас. Підготувати такого спеціаліста неможливо без дальшого удосконалення змісту вищої освіти, форм і методів навчання, творчого використання досвіду роботи вищої школи, технічних засобів і програмованого навчання. Особлива увага звертається, зокрема, на оснащення вузів наочними посібниками, серед яких чільне місце займають аудіовізуальні: кінофільми, діапозитиви, кодопозитиви, відеозаписи, діафільми, магнітофонні стрічки, радіо та телепередачі тощо. У зв'язку з цим постає питання, як найефективніше втілити в навчальний процес технічні засоби і як за їх допомогою досягти найкращих результатів у навчанні.

Технічні засоби навчання (ТЗН) мають загальнодидактичний характер і можуть використовуватися на лекціях і практичних за-

няттях з різних лінгвістичних та літературознавчих дисциплін. Застосування ТЗН має на меті озброїти викладача вищого навчального закладу сучасними засобами навчання, звільнити його від непродуктивного витрачання часу на лекційних і практичних заняттях, посилити творчу ініціативу в організації навчально-виховного процесу.

Ефективність використання ТЗН залежить від характеру матеріалу, змісту і структури наочних посібників, від їх дозування на лекції або практичному занятті, від рівня пізнавальних можливостей студентів, а також від форм і методів роботи з ними. Отже, якість знань визначається не кількістю продемонстрованих посібників, а систематичним і методично правильним їх застосуванням. Важливо відзначити і емоційний вплив на студентів технічних засобів навчання. До того ж, застосування ТЗН не тільки забезпечує наочність у навчанні, а й сприяє розвитку самостійної діяльності і творчого мислення студентів.

Оскільки при викладанні мовознавчих дисциплін найчастіше послуговуються екранними та звуковими посібниками, то ми й зупинимося на їх характеристиці.

Для демонстрування діапозитивів і діафільмів використовуються проєкційні апарати для статичної проєкції: кодоскопи різних марок, епідіоскопи, діапроектори «Горизонт», «Свитязь», «Протон», «Кругозор», «Лэти-60», «Універсальний проєктор»; для прослуховування запису — магнітофони «Тембр», «Дніпро», «Репортер-5» та ін.

Але, мабуть, жоден проєктор не характеризується такими властивостями та дидактичними можливостями, що виявляється зокрема під час занять з української діалектології, як проєкційний апарат — кодоскоп. Кодоскоп* — це переносний і багатоцільовий проєктор настільного типу, призначений для діаскопічної проєкції напівпрозорих статичних екранних посібників. Він поєднав у собі можливості класної дошки і приладів статичної проєкції. За будовою кодоскоп має дещо спільне з епідіаскопом, принципова ж відмінність полягає в особливостях проєкції. При епіпроєкції, яка ґрунтується на відбитті променів світла від непрозорих площинних об'єктів, більша частина світлового потоку не стільки не відбивається, як розсіюється і втрачається, і лише невелика частина світла проходить через лінзи і проєктується на екран. Тому використовувати епідіаскоп можна лише в затемненому приміщенні.

У кодоскопі ж застосовується принцип діапроєкції. Будова приладу дозволяє одночасно виконувати та відтворювати на дошці або екрані діалектні записи текстів, ілюстративний матеріал та контури карти українських говорів, а також лінгвогеографічні межі поширення будь-якого явища. Це дає можливість частково або повністю обходитись без класної дошки, крейди, спеціальних таб-

---

* Про будову і використання кодоскопа див. Інструкцію до цього приладу; Чашко Л. В. Кодоскоп на уроках. Методичний лист. К., 1975.

лиць та географічної карти, на яку наносяться різними зафарбуваннями діалектні групи.

Для кодоскопа виготовляються саморобні діапозитиви. Особливість цих посібників відзначається своєрідністю побудови. Вони мають бути виконані на плівці, кожен кадр містить окремі мовні елементи або цілісну систему. Передбачається демонстрування як окремих кадрів, так і поєднання їх шляхом накладання одного зображення на інше. Так, карта говорів української мови подається частинами: спочатку північний говір, потім південно-західний, далі — південно-східний. Завдяки цьому створюється синтетична карта всіх діалектних груп і говорів української мови.

Великий світловий потік приладу та збільшені розміри кадру діапозитива забезпечують приблизно в десять разів більшу освітленість екрана, а тому допустиме демонстрування в незатемненому приміщенні при звичайному денному або штучному розсіяному освітленні. Лише в яскравий сонячний день потрібні легкі штори на одному, ближчому до екрана, вікні.

Отже, кодоскоп відкриває перед викладачем надзвичайно широкі можливості у використанні екранних засобів навчання та підвищенні продуктивності праці. Цей прилад має важливі переваги порівняно з іншою проєкційною апаратурою: насамперед, робота в незатемненому приміщенні дозволяє під час демонстрування підтримувати контакт з аудиторією, коментувати та пояснювати зміст кадрів, здійснювати керівництво роботою студентів. Нарешті, значною перевагою кодоскопа є просте користування: практично робота зводиться до накладання окремих плівок на скло предметного столика або перемотування плівкової стрічки та регулювання кута і чіткості проєкції.

Для записів придатний будь-який прозорий матеріал, найкраще користуватися целофановою, поліетиленовою, а також ацетатною або триацетатною плівкою. Записи можна робити як на окремих плівках, які накладаються на предметне скло та фіксуються на двох штирях, так і на плівкових стрічках, шириною до п'ятнадцяти сантиметрів та довжиною до п'яти метрів. Записи виконуються чорнилом, чорною або кольоровою тушшю, фламастерами, пастельними олівцями або олівцями-склографами. Плівка попередньо промивається гарячою водою та протирається нашатирином спиртом чи іншим розчином. При виконанні записів не можна торкатися руками робочої поверхні плівки, бо погіршиться чіткість зображення.

Записи діалектних текстів фонетичною транскрипцією слід виконувати чітко. Рукописний шрифт, особливо при швидкому написанні, дає деформацію букв, через що важко сприймається увесь текст. Слід враховувати також, що прилад дає 7,5—18,5 кратне збільшення, що робить особливо помітним будь-яку неохайність. Плівкова стрічка для записів намотується на нижню бобіну, а вільний кінець закріплюється на верхній, яку під час виконання записів, у міру їх написання, обертають лівою рукою за годинниковою стрілкою. Так, на стрічку можна записати весь матеріал про

вокалізм або консонантизм, про граматичні риси чи лексичні особливості української діалектної мови. Для зручності виконання записів, ілюстративного матеріалу на плівці треба зробити контурні позначення необхідних ліній або ж під плівку підкласти трафаретку з міліметрового паперу за розміром кадрового вікна. Плівки із записами можуть зберігатися необмежений час, і таким чином поступово створюється певна система заздалегідь підготовлених екранних матеріалів до кожної теми.

При роботі з приладом викладачеві не потрібно повертатись до дошки або екрана: зображення можна спостерігати на яскраво освітленій плівці, у збільшеному вигляді його бачать студенти. У разі потреби викладач зосереджує їхню увагу на окремих діалектних явищах, вказуючи звичайним олівцем або авторучкою на кадровому вікні.

Отже, робота з оптичною дошкою багато в чому аналогічна з призначенням традиційної класної дошки, проте кодоскоп дозволяє запровадити елементи наукової організації праці під час заняття, підвищити її культуру, продуктивність, подати значно більше наукової інформації, одержати додаткові дидактичні можливості до найрізноманітніших за змістом та формою видів роботи.

Використання приладу для проєкції серії діапозитивів з діалектології має певну особливість, обумовлену його будовою та змістом екранних посібників. На окремих кадрах діапозитивів послідовно подаються елементи схематичного зображення необхідного діалектного матеріалу, наприклад: «Єдність української мови в основних елементах фонетичної системи, граматичної будови та лексики при наявності певних відмінностей», далі наводяться діапозитиви, на яких фіксуються типи діалектних явищ української мови з погляду генетичного та функціонального. На завершення вступної частини до розділу курсу «Фонетика, граматики і лексика української діалектної мови» наводяться найзагальніші діалектні відмінності української мови в фонетиці, морфології, наголосі, синтаксисі та лексиці. Таким чином створюються діапозитиви для кодоскопа найважливіших рис основної частини курсу української діалектології — фонетики (вокалізму й консонантизму), словотвору та словозміни, синтаксичних конструкцій та лексико-семантичних одиниць української діалектної мови.

Під час вивчення теми «Діалектні групи і говори української мови» на діапозитивах відображаються межі поширення певного діалектного ареалу та його найхарактерніші риси. Вивчаючи тему «Лінгвістична географія» з розділу «Методи збирання і дослідження діалектів» за допомогою кодоскопа можна розкрити принципи картографування діалектних явищ, показати засоби картографування: картографічні знаки, штрихування, кольорові площини, ізоглоси мовних елементів тощо. При цьому доцільно висвітлити взаємозв'язки і зумовленості різних мовних особливостей (фонетичних, акцентологічних, морфологічних, синтаксичних, лексичних, семантичних та фразеологічних).

Отже, зміст окремого кадру, на якому подаються діалектні факти, є логічним продовженням і складовою частиною попереднього, що створює при поєднанні та одночасних проєкціях схематичного зображення своєрідні можливості в розкритті як окремих частин, так і всього матеріалу з курсу діалектології, допомагає з'ясувати внутрішні зв'язки та співвідношення і визначити певні закономірності розвитку розглядуваних мовних елементів. Така методика викладання діалектології сприяє формуванню у студентів уявлень та наукових понять з лінгвістичної науки.

Екранні схематичні посібники з української діалектології, що демонструються за допомогою кодоскопа, можуть виконувати різноманітні дидактичні функції: виступати з самостійним навчальним призначенням як джерело нових знань та уявлень; становити графічну опору до розповіді або пояснення викладачем певних фактів; застосовуватись як джерело додаткової інформації з метою ілюстрації діалектних явищ для конкретизації змісту розповіді, поглиблення знань, що їх одержали студенти з попередніх лекцій і практичних занять та з інших джерел (рекомендована література, семінарські заняття тощо); використовуватись для порівняльної характеристики діалектних даних української мови з даними діалектів інших східнослов'янських або західно- та південнослов'янських мов. Так, програмою курсу української діалектології передбачено вивчення певного кола понять, пов'язаних із рефlekсацією давніх голосних в українській діалектній мові. Студенти вже вивчили курс старослов'янської мови та розділ «Фонетика» сучасної української літературної мови і знають, в які звуки переходить Ъ не тільки в українській мові, а й в усіх слов'янських мовах. За допомогою діапозитивів, використовуючи рефлексі ь у різних слов'янських мовах та їх діалектах, можна схематично показати шляхи рефlekсації цього дифтонга.

Посібники до кодоскопа можуть бути застосовані також як засіб повторення, узагальнення та систематизації діалектного матеріалу, фактична основа для перевірки засвоєння студентами знань на лекційних та практичних заняттях. Дидактичне призначення екранних посібників зумовлюється як їх змістом та будовою, так і відповідністю до навчально-виховних завдань лекцій або практичних занять.

При з'ясуванні дидактичних функцій екранних засобів навчання важливо враховувати, що матеріали для проєкції — схематичні. За допомогою посібників для кодоскопа утворюються лише умовні уявлення про певні звуки, форми, конструкції або ж взаємозв'язки, відношення між різними частинами курсу. А тому при використанні схематичних посібників для кодоскопа виникає часом необхідність поєднання їх з іншими засобами навчання, наприклад, з епідіаскопом або магнітофоном.

Дидактична дієвість та ефективність діапозитивів з діалектології у значній мірі залежить від їх змісту та якості, точності сполучення окремих кадрів з різними мовними даними; вона зумовлюється

ся також відповідністю побудови та особливостями схематичного зображення діалектних рис, їх істотних властивостей та методикою викладення курсу української діалектології. Отже, досвід використання кодоскопа на заняттях з діалектології переконливо доводить, що навчально-технічні можливості цього діапроектора дозволяють широко застосовувати його в найрізноманітніших навчальних ситуаціях, при вирішенні різних дидактичних та виховних завдань, для підвищення ефективності лекцій і практичних занять.

Як показує практика, використання кодоскопа на заняттях з української діалектології дає можливість подати значно більше наукової інформації про говіркові особливості, а це в свою чергу допомагає студентам глибше зрозуміти зміни, що відбулися у фонетичній системі, граматичній будові та лексико-фразеологічному складі сучасної української літературної мови, поглиблює знання відмінностей говорів української мови, а також навчає краще проводити спостереження над говірковими особливостями, розмежувати діалектні й літературні форми і по-науковому їх аналізувати. Така методика розгляду діалектизмів потрібна викладачам української мови і літератури в школі як для з'ясування явищ сучасної української літературної мови, так і для успішного подолання в мові учнів говіркових орфографічних та орфоепічних помилок, що є важливою підмогою в справі боротьби за чистоту і культуру української літературної мови.

Подана до редколегії 18.04.79

К. Ф. ШУЛЬЖУК, доц.,
Ровенський педагогічний інститут

ПРОФОРІЕНТАЦІЯ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ ПРИ ВИВЧЕННІ СИНТАКСИСУ

Постанови партії та уряду з питань роботи вищої школи вимагають поліпшення навчально-методичної роботи в педагогічних вузах. Цьому великою мірою сприяє професійне спрямування занять з лінгвістичних дисциплін, особливо з провідного курсу — сучасної української літературної мови.

Не лекціях, практичних і лабораторних заняттях систематично використовуються шкільні підручники з української мови, теоретичні положення яких зіставляються з відповідними положеннями вузівських підручників. Студенти обґрунтовують основи того чи іншого трактування питань у шкільних підручниках, виконують відповідні вправи. Знання програмового матеріалу з української мови для IV—VIII класів вимагається від студентів на семестрових, а також на державних екзаменах.

Ми зупинимось на деяких моментах профорієнтації студентів при вивченні окремих синтаксичних тем.

Однією з центральних у синтаксисі простого речення є тема «Односкладні речення». При вивченні її студенти повинні чітко усвідомити специфіку односкладних структур, навчитися відмежовувати їх від неповних двоскладних речень з пропущеним підметом чи присудком. Лише таким чином можна успішно засвоїти типи односкладних речень.

Даючи поняття про односкладні речення, доводимо студентам, що ці конструкції для вияву повноти свого змісту не потребують поповнення другим головним членом. Легше це студенти усвідомлюють у тих випадках, коли в речення не можна підставити другого головного члена (наприклад, у безособових, інфінітивних реченнях: «За правду треба правдою платити» (Леся Українка); «Мені так любо, любо стало» (Т. Шевченко); «Всьому старість і молодіти, нічого вічного нема» (В. Сосюра). Важче усвідомлюється односкладний характер тих конструкцій, в які легко можна підставити другий головний член. Так, наприклад, у речення «Вигострю, виточу зброю іскристу» (Леся Українка), «Первоцвітом виникаю з веснами на світ» (П. Воронько) можна підставити підмет-займенник «я». В такому разі слід обґрунтувати доцільність, необхідність такого підмета. З'ясовуючи це, студенти роблять висновок, що питання в аналогічних випадках треба ставити інакше: чи треба підставляти другий головний член? Виявляється, що ні, адже його підстанова нічого нового в зміст речення не вносить; не вимагається він і структурою речення, бо особа встановлюється точно з особового закінчення дієслова, що виконує роль головного члена речення.

Для усвідомлення специфіки означено-особових односкладних речень, відмежування їх від двоскладних неповних доцільно використати прийом зіставлення багатьох таких структур, взявши для цього однаковий мовний матеріал. Наприклад, з цієї метою можна розглянути ряди однослівних речень, зробивши висновок, що до означено-особових належать лише ті, у яких головний член виражений першою і другою особою дієслова. Перша особа: *Пишу. Пишемо. Писатиму. Писатимемо. Пишімо;* Друга особа: *Пишеш. Пишете, Писатимеш. Писатимете. Пишіть;* Третя особа: *Пише. Пишуть. Писатиме. Писатимуть. Хай пишуть.*

Докладний розгляд цієї теми в лекціях, на практичних і лабораторних заняттях сприяє тому, що майбутні вчителі-словесники добре засвоюють специфіку односкладних структур, трактування яких у школі аналогічне вузівському, хоча з деякими відмінностями в термінології і кількості типів односкладних конструкцій. Тому на практичних заняттях з'ясовуємо, чому узагальнено-особові речення розглядаються в школі в розряді неозначено-особових, а інфінітивні — в розряді безособових. Зіставляючи неозначено-особові та узагальнено-особові структури, студенти роблять висновок, що в узагальнено-особових реченнях особа теж неозначена, тому в школі ці речення не диференціюються, а об'єднані в один тип. Щодо віднесення інфінітивних речень до безособових (що, до речі, має місце і в окремих вузівських підручниках та посібниках), то для

цього теж є певні підстави, оскільки дія в інфінітивних, як і безособових, реченнях відбувається поза відношенням до її суб'єкта, вираженого формою називного відмінка (саме таке розуміння природи безособових речень подається в більшості вузівських підручників і посібників).

При вивченні повних і неповних речень, як і при вивченні багатьох інших тем, аналізуємо зі студентами і суцільні тексти, орієнтуємо їх на систематичне проведення такої роботи в школі, бо, на жаль, у шкільних підручниках, як і у вузівських збірниках вправ, здебільшого подаються ізольовані речення, які часто не дають повного уявлення про справжній характер того чи іншого синтаксичного явища. Суцільні тексти більшою мірою, ніж ізольовані структури, сприяють мислительній діяльності студентів (і учнів), оскільки неповні конструкції не обов'язково наявні в кожному реченні. Наводимо зразок суцільного тексту, який можна використати при характеристиці неповних речень: «Розрахувати приземлення Парфен Замковий так і не встиг... Згодом уже зрозумів, що на якийсь час втратив свідомість. Скільки це тривало, не міг би сказати навіть і приблизно. Однак, певне, не дуже довго, бо, отямившись, зрозумів: над ним — та ж самісінька ніч. От тільки місяць став ніби ще більший, ще червоніший. Зависав тепер над вершечками кущів» (В. Козаченко).

Важливе значення для глибокого засвоєння студентами типів складного речення має перша тема з синтаксису складного речення, присвячена загальній характеристиці складних конструкцій. У процесі її вивчення, зіставляючи вузівську і шкільну класифікації, студенти доходять висновку, що трактування цього питання в шкільному підручнику базується на тих же теоретичних засадах, що й у вузівських підручниках і посібниках. Уже самі терміни «сполучникові речення», «безсполучникові речення» свідчать про те, що при виділенні цих структур ураховується передусім наявність/відсутність сполучників чи сполучних слів для поєднання частин складного речення.

На цьому ж принципі здебільшого базується і виділення так званих складних синтаксичних конструкцій — складнопідрядних речень з кількома підрядними, складних речень з сурядністю і підрядністю, складних сполучниково-безсполучникових речень.

Для кращого засвоєння цього матеріалу на практичному занятті студенти виконують кілька вправ на диференціацію типів складного речення, використовуючи вузівські збірники вправ, у яких такого матеріалу достатньо. Аналізуючи вправи шкільного підручника, студенти зазначають, що, крім наявних, школярам варто також запропонувати суцільний текст, насичений складними реченнями та реченнями з однорідними членами: це сприятиме не лише кращому засвоєнню типів складного речення, а й розмежуванню простих речень з однорідними членами та складних конструкцій. Для цього можна використати й уривки з художніх творів, що вивчаються в школі. Наводимо зразок такого уривка: «Розвідники повернулись

на сході сонця. Вони доповіли саме те, що уявляв собі командир полку. На флангах не було не лише доріг, а навіть стежок. По найвигідніших гребенях ворог виставив поодинокі кулеметні гнізда, а ще далі, в горах, здається, і зовсім не було нікого живого. Там починались дрімучі ліси і прямовисні стіни диких скель. Противник був певен, що там ніхто не пройде, що там ліси і скелі надійно охороняють його. А Самієв знову погнав розвідників на фланги, поставивши завдання — шукати проходів. Бо і він, і Воронцов, оцінюючи обстановку, доходили єдиного висновку: перевал доведеться брати саме там, у непрохідних лісових хащах, у неприступних скелях, де ворог зовсім їх не сподівається. Там вони мусять перевалити цей кряж і зайти ворогові з тилу» (О. Гончар).

Центральною в синтаксисі складного речення є тема «Складно-підрядні речення з одним підрядним». Труднощі в її засвоєнні зумовлюються ще й тим, що програма з курсу сучасної української мови передбачає розгляд як логіко-граматичної, так і структурно-семантичної класифікації. Остання ж, як відомо, не є усталеною: виділяються два основні різновиди її з багатьма дрібнішими нюансами.

Шкільна класифікація теж значною мірою будується на структурно-семантичному принципі. З'ясовуючи різновиди структурно-семантичної (семантико-структурної) класифікації, доводимо студентам необхідність вибору того її варіанту, що знайшов застосування в школі. Отже, насамперед рекомендуємо студентам для глибокого опрацювання праці Н. С. Валгіної [1, 288—341] та деяких інших мовознавців, у яких, як і в шкільній практиці, виділяються два основні типи одночленних складнопідрядних конструкцій — складнопідрядні речення з підрядними означальними та з'ясувальними частинами. Саме на цьому матеріалі зосереджуємо основну увагу студентів у плані співвідношення логіко-граматичної і структурно-семантичної класифікацій, оскільки між ними наявні значні розбіжності. Двочленні ж складнопідрядні речення з погляду обох класифікацій не мають принципових відмінностей.

Складнопідрядні речення з підрядними означальними за обома класифікаціями визначаються однаково, і студентам неважко усвідомити це. Інша річ, коли йдеться про групу так званих займенниково-означальних речень, що теж віднесені до типу означальних за структурно-семантичною класифікацією. Аналізуючи конкретні речення, студенти роблять висновок, що підрядна частина конкретизує займенник головної частини, що може виконувати функцію підмета, присудка, додатка. Причому в тих випадках, коли цей займенник виступає підметом чи іменною частиною складеного присудка, він, як правило, є обов'язковим. У ролі ж додатка такий займенник нерідко вживається факультативно, його можна опустити без порушення змістової і структурної єдності, тому в конструкціях типу «Дедалі скульптор все більше переконувався в тому, що мусить негайно виїхати звідси» (О. Гончар) підрядну частину визначаємо як з'ясувальну, оскільки додаток «в тому» голов-

ної частини не є конструктивно обов'язковим. А в реченні «Поклін тому, хто вносить чесну зладу в людські серця, одверті і не злі» (А. Малишко) додаток-займенник у головній частині опустити не можна, отже, воно займенниково-означальне.

Кращому розумінню студентами (і учнями) особливостей складнопідрядних речень з підрядними означальними і з'ясувальними частинами сприяє зосередження їхньої уваги на функціях підрядних частин, які вони можуть виконувати по відношенню до головної (підмета, присудка, означення, додатка). У такому плані подано матеріал у посібнику Ф. К. Гужви [2, 198—208].

У зв'язку з тим, що в школі паралельно вивчаються російська і українська мови, необхідно і в цьому плані здійснювати профорієнтацію студентів. Насамперед, зосереджуємо увагу студентів на тому, що в синтаксисі братніх мов дуже багато спільного. На таких моментах варто наголошувати при вивченні будь-якої синтаксичної теми. Проте в обох близькоспоріднених мовах є й специфічні особливості, що виявляються передусім у словосполученнях та інших одиницях, що становлять собою частину речення і використовуються в комунікативній функції у складі речення.

Така, багато спільного в структурі словосполучень російської та української мов, ще більшою мірою це стосується речення як основної синтаксичної одиниці. Цю близькість можна проілюструвати багатьма прикладами при вивченні будь-якої теми (словосполучення, члени речення, двоскладні й односкладні речення, неповні речення тощо).

Розгляд специфічних явищ сприяє глибшому пізнанню студентами структури російської і української мов. Так, у структурі словосполучень безприменниковим конструкціям однієї мови можуть відповідати применникові конструкції іншої, і навпаки; можуть використовуватись різні применники, відмінкові форми тощо. Наприклад: рос. *согласно графика выехать* — укр. *згідно графіка виїхати*; рос. *поблагодарить отца* — укр. *подякувати батькові*.

Така робота провадиться і при вивченні речень з відокремленими означеннями, вираженими дієприкметниками і дієприкметниковими зворотами (нерідко таким конструкціям російської мови відповідають в українській складнопідрядні речення, що спричинено певними обмеженнями у вживанні активних дієприкметників в українській мові), речень із звертаннями (наявність в українській мові особливих формальних показників у кличній формі).

При вивченні односкладних речень доцільно докладніше зупинитись на конструкціях типу «Ой, у полі жито копитами збито», у яких головним членом безособового речення завжди виступають незмінні предикативні форми на -но(-ено), -то. В українській мові вони синонімічні з двоскладними реченнями типу «Ой, у полі жито копитами збито» з пасивним дієприкметником у ролі іменної частини складеного присудка. Така співвіднесеність не властива російській мові, оскільки аналогічні форми з суфіксами -н-, -ен-, -т- являють собою короткі пасивні дієприкметники, що в одних ви-

падках можуть виступати головним членом безособового речення, в інших — іменною частиною складеного присудка у двоскладному реченні. Пор. використання їх у безособових реченнях: «Про батарею Тушина было забыто» (Л. Толстой); «Мне поручено сопровождать вас» (М. Шолохов).

Важливо також приділяти увагу термінології, що використовується в працях з російського та українського мовознавства. Зіставлення порівняння теоретичних положень, термінології повинні бути невід'ємним компонентом уроків мови.

Щоб підготувати кваліфікованого вчителя мови, профорієнтаційну роботу слід здійснювати систематично і цілеспрямовано.

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. М., 1973.
3. Гужва Ф. К. Современный русский литературный язык. Синтаксис. К., 1971.

Подана до редколегії 17.01.80

ЗМІСТ

<i>Кучеренко І. К.</i> Граматика живого слова	3
Питання мовознавства	
<i>Пецак М. М.</i> Аспекти дослідження взаємодії форми і змісту в мові	16
Фонетика	
<i>Савченко І. Ф.</i> Формування фонологічних швів у префіксах	26
<i>Винницький В. М.</i> Акцентуація прикметників із суфіксом <i>-н-</i> у сучасній українській літературній мові	32
<i>Корнієнко Н. П.</i> Відображення давніх фонетичних спільнослов'янських та спільносхіднослов'янських звукових явищ у сучасних живих говорах	38
Словотвір	
<i>Чернецька Г. В.</i> Слова з компонентами <i>мікро-, міні-, макро-, мульти-</i> в сучасній українській мові	45
<i>Никончук М. В.</i> Суфікс <i>+иць</i> у говірках правобережного Полісся	50
<i>Лесюк М. П.</i> Семантико-дериваційна структура словотвірного гнізда з коренем <i>ход</i> у сучасній українській мові	54
Граматика	
<i>Андерш Й. Ф.</i> Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова (На матеріалі української мови)	62
<i>Кожарова Л. І.</i> Встановлення типів флективних парадигм іменника	65
<i>Мацько Л. І.</i> До питання про семантику первинних вигуків	71
<i>Фурдуй М. І.</i> Словосполучення з прийменником <i>під</i> в українській літературній мові (До питання синтаксичної синонімії)	81
Лексикологія та діалектологія	
<i>Ковалик І. І.</i> Про систематизацію українських ономастичних термінів	88
<i>Горпинич В. О.</i> Походження гідроніма <i>Руга</i> в українській мові	95
<i>Братушченко Т. Д.</i> Антропоніми правобережного Побужжя (На матеріалі особових імен населення Врадіївського району Миколаївської області)	100
<i>Іщук М. В.</i> Семантико-структурна характеристика відад'єктивних прикметників із суфіксом <i>-уват, (-юват-)</i>	107
<i>Бабич Н. Д.</i> Фразеологічна омонімія і полісемантизм	113
Методика	
<i>Януш Я. В.</i> Організація самостійної роботи студентів у процесі вивчення сучасної української літературної мови	119
<i>Могіла А. П.</i> Використання кодоскопа при вивченні української діалектології	123
<i>Шульжук К. Ф.</i> Профорієнтація студентів-філологів при вивченні синтаксису	128

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кучеренко И. К.</i> Грамматика живого слова	3
--	---

Вопросы языкознания

<i>Пецак М. М.</i> Аспекты исследования взаимодействия формы и содержания в языке	16
---	----

Фонетика

<i>Савченко И. Ф.</i> Формирование фонологических швов в префиксах	26
<i>Винницкий В. М.</i> Акцентуация имен прилагательных с суффиксом <i>-н-</i> в современном украинском литературном языке	32
<i>Корниенко Н. П.</i> Отображение давних фонетических общеславянских и общевосточнославянских звуковых явлений в современных живых говорах	38

Словообразование

<i>Чернецкая Г. В.</i> Слова с компонентами <i>микро-, мини-, макро-, мульти-</i> в современном украинском языке	45
<i>Никончук Н. В.</i> Суффикс <i>+-ичь</i> в говорах правобережного Полесья	50
<i>Лесюк Н. П.</i> Семантико-деривационная структура словообразовательного гнезда с корнем <i>ход</i> в современном украинском языке	54

Грамматика

<i>Андерш И. Ф.</i> О соотношении интенционной и валентной структур глагола (На материале украинского языка)	62
<i>Комарова Л. И.</i> Установление типов флективных парадигм существительного	65
<i>Мацко Л. И.</i> К вопросу о семантике первичных междометий	71
<i>Фурдуй М. И.</i> Словосочетания с предлогом <i>под</i> в украинском литературном языке (К вопросу синтаксической синонимии)	81

Лексикология и диалектология

<i>Ковалик И. И.</i> О систематизации украинских ономастических терминов	88
<i>Горпинич В. А.</i> Происхождение гидронима <i>Руга</i> в украинском языке	95
<i>Братушенко Т. Д.</i> Антропонимы правобережного Побужья (На материале личных имен населения Врадиевского района Николаевской области)	100
<i>Ищук М. В.</i> Семантико-структурная характеристика отадъективных имен прилагательных с суффиксом <i>-уват, (-юват-)</i>	107
<i>Бабич Н. Д.</i> Фразеологическая омонимия и полисемантизм	113

Методика

<i>Януш Я. В.</i> Организация самостоятельной работы студентов в процессе изучения современного украинского литературного языка	119
<i>Могила А. П.</i> Использование кодоскопа при изучении украинской диалектологии	123
<i>Шульжук К. Ф.</i> Профорентация студентов-филологов при изучении синтаксиса	128

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Киевский ордена Ленина
государственный университет
им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Республиканский
межведомственный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 8

(На украинском языке)

Киев
Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Редактор *Л. Л. Щербатенко*
Художний редактор *Т. С. Преснякова*
Технічний редактор *Н. М. Бабюк*
Коректори *А. Ф. Пасічний, Р. С. Солодова*

Информ. бланк. № 4870

Здано до набору 27.02.80. Підп. до друку 17.06.80. БФ 06113. Формат 60×90/16. Папір друк. № 3, Літ. гарн. Вис. друк. 8,5 ум. друк. арк. 9,31 обл.-вид. арк. Тираж 600 прим. Вид. № 1360-к. Зам. № 0-191. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 252001, Київ-1, Хрещатик, 4.

Київська книжкова друкарня наукової книги республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкинг» Держкомвидав УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.